

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI

ERKEN DÖNEM İSLAMİ OLUŞUMLAR ARASINDA YAŞANAN
İLETİŞİM SORUNU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

YRD. DOÇ. DR. SEYİT BAĞÇIVAN

HAZIRLAYAN
M. ŞÜKRÜ KILIÇ

KONYA-2004

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ	1
I.Araştırmanın Amacı.....	2
II.Araştırmanın Yöntemi.....	3
III.Araştırmanın Sınırlandırılması.....	4
I.BÖLÜM	
I.İLK DÖNEM İSLAMİ OLUŞUMLAR ARASINDAKİ İLETİŞİME GENEL BİR BAKIŞ	5
I.1.Genel Bir Değerlendirme.....	5
I.2.İlk İslami Oluşumlar Arasındaki Diyalogun Mahiyeti.....	7
I.3.İlk Dönem İslami Oluşumların Ayırıcı Özelliği.....	8
II.İSLAM TOPLUMUNUN AYRILMAYA BAŞLANMASI	10
II.1.Hz. Ali Dönemi	10
II.2.En Erken Dönem Oluşum Belirtileri.....	12
II.3.Cemel Olayı	13
III.SİFFİN SAVAŞI ÖNCESİ HZ. ALİ İLE HZ. MUAVİYE ARASINDAKİ MEKTUPLAŞMALAR	23
III.1.Mektup	23
III.2.Mektup:	24
III.3.Mektup:	24
III.4.Mektup:	25
III.5.Mektup:	25
III.6.Mektup:	25
III.7.Mektup:	26
IV.GRUPLAŞMANIN DÖNÜM NOKTASI	28
IV.1.Sıffin Savaşı	28
IV.2.Tahkim Olayı	37
IV.3.Sıffin Savaşının İslam Dünyasına Verdiği Zararlar.....	40
V.HARİCİLER VE HZ. ALİ	44
V.1.Haricilerin Kısa Geçmişi	44
V.2.Abdullah b. Abbas'ın Haricilerle Diyalogu	48

V.3.Abdullah b. Habbab b. el-Eret'in Öldürülmesi.....	50
V.4.Nehrevan Savaşı	52
VI.İSLAMİ GRUPLAR ARASINDA YAŞANAN İLETİŞİM PROBLEMİNDEN DOLAYI KAYBEDİLEN İNSAN KAYNAKLARI.....	55
VI.1.Zübeyr b. Avvâm	56
VI.2.Talha b. Ubeydillah	57
VI.3.Said b. Cübeyr.....	59
VII.URVE B. ÜDEYYE VE ZİYÂD	61
VIII.EBÛ BİLAL el-MİRDÂS B. ÜDEYYE	62
IX.KÛFELİLER VE HARİCİLER.....	64
X.VASIL B. ATA VE HARİCİLERLE DİYALOGU	64
XI.EBÛ HANİFE'NİN HARİCİLERLE DİYALOGU.....	67

II.BÖLÜM

I.HZ. HÜSEYİN'İN KERBELA'DA ŞEHİT EDİLMESİNİN İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ VE İSLAMİ OLUŞUMLAR ARASINDAKİ DİYALOGA ETKİSİ.....	68
I.1.Hz. Hüseyin'in Çıkış Sebepleri.....	68
I.2.Süreç	73
I.3.Hz. Hüseyin'e Gönderilen Mektuplar	74
I.4.Kerbela Olayı.....	75
I.5.Kerbela Olayındaki Psikolojik Saplantılar	78
I.6.Kerbela Olayının Sonuçları.....	78
I.6.1.Şia'nın Resmi Bir Kimliğe Bürünmesi	79
I.6.2.Tevvâbûn Hareketi.....	80
I.6.3.Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekâfi	82
II.İKİ HARİCİ ARASINDA YAŞANAN DİYALOG: KATARÎ B. FUCÂE VE EBÛ HALİD	84
III.NECEDAT FIRKASININ OLUŞUMU VE NECDE B. AMİR'İN MÜNTESİPLERİYLE YAŞADIĞI SORUNLAR.....	85
III.1.Necde b. Amir'in Nafi b. el-Ezrâk'a Gönderdiği Mektup.....	87
III.2.Nafi b. el-Ezrâk'ın Necde b. Amir'e Gönderdiği Mektup.....	88
III.3.Necde b. Amir'in Sonu.....	90
IV.ŞUAYBİYYE İLE MEYMÛNİYYE ARASINDA YAŞANAN PROBLEM..	91

III.BÖLÜM

I.CEBRİN SAVUNUCUSU EMEVİLERİN İLK DÖNEM OLUŞUM

LİDERLERİNE KARŞI TAVIRLARI 93

I.1.Ğaylân ed-Dımeşkî 93

I.2.Ca'd b. Dirhem 96

I.3.Cehm b. Safvân 97

I.3.1.Emeviler'in Cebriyye'yi Kullanmaları.....100

I.4.Zeyd b. Ali b. Hüseyin 101

III.RAFİZÎLERİN KISA TARİHÇESİ VE ŞA'BÎ'NİN RAFİZÎLERE

BAKIŞI.....104

III.1.Rafizîlerin Kısa Tarihçesi 104

III.2.Rafizîler 104

III.3.Abdullah b. Abbas'ın Bir Rafizî İle Diyalogu.....105

III.4.Şa'bî'nin Rafizîlere Bakışı.....106

SONUÇ 108

BİBLİOGRAFYA 110

KISALTMALAR

as.	:Aleyhi selam
b.	:Bin
Bkz.	:Bakınız
Çev.	:Çeviren
DİBY	:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
DİA	:Diyanet İslam Ansiklopedisi
İst.	:İstanbul
Sav	:Sallallahu aleyhi vesellem
SÜİFD	:Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
tahk.	:Tahkik eden
TDVY	:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Terc.	:Tercüme eden
v.	:Vefat tarihi
vb.	:Ve benzeri
vs.	:Ve saire
yay.	:Yayın evi
yy	:Yüzyıl

ÖNSÖZ

Ayrılığın tarihini insanlığın en eski dönemlerine kadar götürebiliriz. Zira insanların birbirinden ayrılarak farklı hiziplere bölünmesi insanlıkla yaşttır. Böyle bir iddiada bulunmak için de toplumların tarihine ve insanlığın geçmişine bakmak yeterli olacaktır. Diğer bir ifadeyle insanların birbirinden ayrılıp gruplara bölünmeleri yeni bir olgu olmayıp, beşeriyetin mazisi kadar kadim bir kökene sahiptir. Bu durumda şöyle bir soru sorulabilir: Niye böyle bir olguya hayat serüveninin en derin köklerinde bile rastlayabiliyoruz? Geçmişten şimdiye, şimdiden istikbale uzanan yeryüzündeki Adem oğlunun hayatı niye böyle bir hadiseyle mualleldir? Bu vb. soruları anında cevaplamak o kadar kolay olmasa da yapılacak en doğru hareket insanın tabiatına, sahip olduğu ve doğuştan getirdiği birtakım yapısal özelliklere dikkat etmek olacaktır. Bunun yanında insanın aktif olarak katılıp inşa ettiği cemiyetler de onun taşıdığı özelliklerden etkilenecektir. İşte belki insanların, ayrılma sürecinin aktörü olmasının temelini, onun sahip olduğu bu ilk unsurlarda aramak gerekir. Yani dünyayı, Yaraticısı adına imar etmekle emredilmiş olan ve sadece onun direktifleri doğrultusunda hareket etmekle vazifelendirilmiş olan insan, bu anlayış berraklığını yaşam süreci içinde çeşitli sebeplerden dolayı kaybetmiş ve bu vazifelendirilişin aksi bir istikamet tutmuştur. İnsanların bu şekilde bir tavır takınmaları üzerine Allah zamanın bir diliminde tarihe müdahalelerde bulunmuştur. Bu, ya yeni bir vahyin mümessilini insanlara gönderme şeklinde tezahür etmiş veya direkt tabii bir ceza biçiminde ortaya konmuştur. Bunun neticesinde insanlık tarihinin o kesitinde iyilik namına yeni bir filizlenmenin tezahür ettiğine şahit olmaktayız. Ancak bu nadiren olmuştur. İstenilen şey insanların kendi kaderlerini düzenlemede aktif bir rol alarak tarihlerini ayrılık ve ihtilaf unsurlarından arındırıp faziletli ve erdemli bir medeniyetin temsilcileri olmalarıdır. Yani birlik içinde yaşayan bir toplum ve bu cemiyetin tüm unsurlarıyla birlikte birbiriyle kaynaşmasını sağlayan bir anlayış şeffaflığı... Ancak bunlar talep edilen şeylerdir. Çünkü gerçekte ne böyle bir toplum var ve ne de böyle bir anlayış...

Bunun böyle olmadığını gerek büyük toplulukların yani medeniyet yaratıcıları arasındaki ilişkilerde yaşanan kargaşalar ve gerekse de bir medeniyeti teşkil eden küçük ve daha tali unsurlar arasında vuku bulan hadiselerden anlıyoruz. Bu kaide hiçbir zaman geçerliliğini kaybetmemiş bilakis her zaman varlığını yepyeni olaylarla destekleyerek tazelemiştir. Çünkü zamanın hiçbir anı insanlar arasındaki

fikri ve fiili mücadelelerden hali olmamıştır. Bu duruma bir duygunun, düşüncenin veya bir dinin en samimi müntesipleri arasında bile rahatlıkla rastlayabiliyoruz. Bunun sonucunda birçok güçlük ve zorluk neticesinde teşekkül etmiş olan ana toplum, zamanla birçok alt kola ayrılır. Biz buna kısaca firkalaşma da diyebiliriz. Bu hadisenin sıklığına, karizmasıyla insanları cezbeden din tebliğcilerinin cemaat içinden fiziki olarak ayrılmasından sonra ve onların zamanlarından uzaklaştıkça daha sık rastlanılır. Neticede ana toplum birbirinden bağımsız aynı zamanda birbirine rakip, zaman zaman birbiriyle çeşitli şekillerde iletişime geçen büyük küçük birçok grup veya grupçuğa ayrılır.

Aynı durum yani firkalaşıp çeşitli şekillerde yeni oluşumların meydana gelmesi olgusu İslam cemaati için de geçerlidir. Bu olguya İslam'ın erken dönemlerinden itibaren rastlayabiliriz. Gerek Kur'an'ın sunmuş olduğu perspektife ve gerekse Hz. Peygamber'in nihai hedefte ulaşmak istediği en büyük amaca baktığımızda, her bakımdan birlik içinde hareket eden, Allah'a ve onun elçisine uyan bir topluluk tesis edilmek istendiğini görebiliriz. Bunun aslında bir nebzecek de olsa Hz. Peygamber daha hayatta iken başarıldığına şahit olabiliyoruz. Hz. Peygamber'in birçok olumsuzluklara rağmen oluşturduğu bu toplum süreç içinde daha da gelişerek kendinden sonraki nesillere öğretmenlik etmiştir. Ancak bu olumlu tablo zamanla yerini üzüntü verici elim hadiselerle bırakmıştır. Bu olaylar sonucunda toplumda birlik ve düzen adına hiçbir şey kalmamıştır. Bunun yerine İslam toplumu bir kaos ortamına sürüklendi. Bunun tesiriyle İslam'ın egemenliği altındaki topraklarda artık can ve mal güvenliğine saygı gösterilmez oldu. Bu olumsuzlukların yaşandığı devirler sonraki zamanlarda meydana gelecek hadiselerin de birer habercisidir. Zaman yine haklı çıkıyordu. Birbiri uğruna canlarını feda etmekten çekinmeyen "bir gün gelecek bir adam tek başına Hadramut'tan Sana'ya kadar tek başına hareket edecek ve vahşi hayvanlardan başka hiç bir şeyden korkmayacak" ideası yerini "bir gün gelecek fitneler kopacak o gün evinde oturan dışarıda olandan daha hayırlıdır..." fikrine bıraktı. İstense de istenmese de zaman değişiyordu. Bununla birlikte şartlar da değişiyordu. Süreklilik arzededen bu döngü birçok sorunu da beraberinde getiriyordu.

İşte tarih yine tekerrür ediyordu. Önce muhalefet temsilcisi olarak Havâric'e mensup insanlar, isyan bayrağını kaldırdı. Sonra Şia, sonra Mü'tezile ve sonra diğerleri onları izledi. Aralarında savaşan, birbiriyle kıyasıya fikri mücadelelere girişen, savaş meydanlarında karşılıklı naralar atan, sonra da namaz vakti geldiğinde

toplanıp beraber namaz kılan birçok grup oluştu. Oluşan bu gruplar tarihin sayfalarına ilginç, ibret verici, araştırmacıyı hayrete düşürecek, ifade edilmesi ve yorumlanması güç birçok enstantane bıraktılar.

Bu gruplar her ne kadar birbirinden bağımsız gibi görünseler de aralarında çeşitli vesilelerle birtakım diyalogların meydana geldiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Bir bakıma iletişim sorunu, beraberinde düşünülmesi de düşük veya yüksek profilli düşünsel tartışmaları getirdi. Bu fikir teatisi bazen güçlü olmuş bazen de zayıf... Ama şunu kolaylıkla ifade edebiliriz ki İslam coğrafyasının her tarafında muhtelif oluşumlar arasında düşünsel düzeyde büyük fikri tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar bazen olumsuz sonuçlara sebep olsa da genellikle düşüncenin gelişmesi açısından birçok olumlu neticeye de vesile olmuştur. Değerlendirmeler yapılırken bu hususların hepsi göz önünde bulundurulmalıdır. Neticede toplumsal gruplar arasında yaşanan iletişim hadisesi olumlu ve olumsuz olmak üzere birçok gelişmeyi toplumun gündemine sokmuştur. Toplum, istemese de bu hadiselerle yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Son olarak çalışmam boyunca engin hoşgörü ve bilgisinden her zaman istifade ettiğim değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Seyit Bahçıvan Bey'e teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam sırasında hocam Lütfü Cengiz Bey'in hazırlamış olduğu "Emeviler Döneminde Kader Problemi" adlı tezinden de istifade ettiğimi ifade etmek istiyorum. Bu yüzden ona da teşekkürlerimi arz etmek istiyorum. Çalışmak bizden başarı Allah'tandır.

31. 05. 2004

GİRİŞ

İslam'ın erken dönemlerinden itibaren İslam toplumu sürekli bir hareketlilik içinde olmuştur. Toplumsal yapıdan kaynaklanan bazı unsurlardan dolayı oluşan bu hareketlenmeler zamanla yerini bazı ayrılmalara, bu ayrılmalar da yerini birtakım büyük oluşumlara bırakmıştır. Teşekkül aşamasında acemi, basit ve düzensiz bir yapı sergileyen, üyeleri tarafından verilen ve sunulan öneriler birbirinden kopuk ve farklı olan bu gruplar zamanla yerlerini, düzenli bir fikri, siyasi ve fıkhi sisteme sahip fırkalara bırakmışlar. Bu değişim sürecinde bir kişiden ziyade toplumsal bir bilincin, mezhebi bir birlikteliğin yoğun çabaları rol oynamıştır. Tüm bu çabalar ve gayretler sonucu İslam toplumunda birbirinden müstakil, zaman zaman birbiriyle çeşitli şekillerde iletişime geçen birtakım fikir ve düşünce ekolleri meydana gelmiştir. Aynı coğrafyayı paylaşan ve aynı havayı teneffüs eden bu gruplar, sorunlar ve problemler karşısında farklı tavırlar takınmışlardır. Bu tavır alış biçimi birinin ak dediğine diğeri kara deme şeklinde olmasa da herhangi iki grubu birbirinden ayırıp belirginleştirecek kadar vardır. Ancak toplumsal hareketliliğin üst boyutlarda cereyan etmesi, fikir alış verişlerinin olması ve fikirlerin değişik araçlarla fırkalar arasında dolaşma imkanı bulması ister istemez mezhepler arasında farklı niteliklere sahip bir iletişimin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bunun neticesinde de fırkalar farklı grupların fikirlerine aşına olmuş ve ona göre bir pozisyon alma yoluna gitmişler. Karşılıklı düşünce teatisi bilgi ve düşüncenin dar bir kapsamda hasredilmesini önlemiş bunun yerine fikirler, daha geniş bir alanda dolaşabilme imkanı bulmuştur. Bu dolaşım sayesinde bazı merkezler bilginin biriktiği ve oradan çevreye yayıldığı ana kentler konumuna gelmiştir. Zamanla bu şehirler tam bir düşünce mektepleri halini almıştır. Örneğin Şam, Basra, Bağdat, Kûfe, Mekke ve Medine şehirleri adeta birer fikir, düşünce, kelam ve felsefe havzalarıdır. Bu vb. merkezler sadece bir grubun hakimiyeti altında olmayıp farklı grupların ve muhtelif düşünce yapılarına mensup insanların beraber yaşayabildikleri yerlerdir. Bu yüzden ilk dönem fikir hayatı bazı olumsuz gelişmelere şahit olsa da genelde pozitif bir yönde ilerlemiştir. Çünkü bu ortamda herkes konuşup fikirlerini serbestçe ifade edebiliyordu. Hatta bazen grup temsilcileri arasında şiddetli sözlü tartışmalar cereyan edebiliyordu. Bu münakaşaları tüm grup üyeleri izleyebiliyorlardı. Her ne kadar bu tartışmalardan bazıları kanlı çatışmalara sebep olmuşsa da grup üyelerinin her iki tarafın fikirlerine aşına olmaları

açısından önemlidir. Hatta bu tartışmalar sonucunda bazı grup üyelerinin saf değiştirmeleri bile söz konusu olmuştur.

En ilginç de bazı önemli kelami tartışmaların, yöneticilerin huzurunda cereyan etmiş olmasıdır. Sultanlar bu tip toplantılarda oturumlara pek müdahale etmiyor genelde toplantıya bir gözlemci ve dinleyici sıfatıyla katılıyorlardı. Ancak şunu da hemen belirtelim ki bu toplantıların tümü sadece ilmi bir meraktan yapılmıyordu. Bunlardan bazıları maalesef birtakım istenmeyen muhaliflerin mahir ulema sayesinde yenilgiye uğratılıp ölüm fermanı verilmesine zemin hazırlıyordu. Üzülerek belirtmek gerekir ki İslam tarihinde böyle üzücü hadiselerle rastlamamız mümkündür.

Merkezde sultanın sarayında cereyan eden bu tartışmaların bir benzeri de taşrada merkeze bağlı valilerin konaklarında cereyan ediyordu.

Tüm bunların neticesinde İslam dünyasında her şeye rağmen düşünce ve felsefe adına çok şeyler geliyordu. Belki de İslam medeniyetinin oluşması ve gelişmesinde bu ilk dönem hareketliliğinin önemli bir payı vardır.

I. Araştırmanın Amacı

İnsanlar birtakım araçları kullanarak diyaloga girerler. Bu araçların başında sözlü ifadeler, yani günlük hayatta kullandığımız dil gelmektedir. Dil dışında takındığımız hal, ortaya koyduğumuz tavır ve davranışlarımız da iletişim vasıtalarındandır. Tabi ki bu saydıklarımız karşıya bir mesaj verirken kullandığımız araçlardan sadece birkaçıdır. Genellikle bu araçlarla insanlar bireysel olarak bilgi alışverişinde bulunurlar. Bilgi alışverişini üst boyutlarda düşündüğümüzde biraz aynı biraz da farklı araçlarla da olsa yine iletişim hadisesine rastlayabiliyoruz. Aslında bu üst boyuttan kastımız toplumsal gruplardır. Gruplar arasında da bireysel plandaki iletişimden biraz farklı da olsa bir düşünce alışverişinden bahsedebiliriz. Bu durum İslam coğrafyasında teşekkül etmiş olan ilk oluşumlar için de geçerlidir. Mezhepler tarihine baktığımızda müslümanların oluşturdukları gruplar sözlü, fiili ya da yazılı olarak birbiriyle sürekli haberleşmişlerdir. Sözlü alışverişten maksadımız mezheplere mensup insanların birbiriyle yaptıkları tartışma programları veya savaş meydanlarında birbirine karış söyledikleri söz ve şiirlerdir. Bunun yanında yazılı iletişimden kastımız da bu fırka mensuplarının birbirine gönderdikleri mektuplardır. Bu yolların hepsi tıkandığında ise fırka müntesipleri arasında sorunların çözümünde fiili safhaya geçilir.

Bu nokta aynı zamanda bilgi alışverişinin sağlam olarak gerçekleşmediğinin ve birtakım tikanıklıkların yaşandığının göstergesidir. Yani iletişim sorununun başlangıcını işte bu aşamada arayabiliriz.

Yukarıda anlattığımız hususlarla ilgili olarak kaynaklarımızda önemli miktarda malumata sahibiz. Bu bilgiler salt bir bilgi aktarımından ziyade içinde devrin birçok olay ve özelliklerine de ışık tutmaktadır. Bu nokta-ı nazardan hadiseye bakıldığında bunların iyi bir şekilde tespit edilmesi araştırmamız açısından son derece önem arz etmektedir.

Belirtmemiz gereken diğer bir husus da oluşumlar arasındaki ilişkilerin hangi düzeyde meydana geldiği ve problemlerin nerede yattığını ortaya koymaktır.

Ayrıca mücadelelerin yoğunlaştığı dönemlerde işlenen mantık yapısına da araştırmamız içinde yer yer değineceğiz.

Bunun yanında dikkat çekmek istediğimiz diğer bir konuda İslami oluşumlar arasında kullanılan üslubun niteliğidir. Bu aynı zamanda bir dine mensup insanların vicdanlarında birbirine karşı besledikleri duyguların keyfiyetini ortaya koyacaktır.

II. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın başından itibaren esas alınan ölçüt şudur: Ele alınacak pasajlar tamamen objektif bir perspektiften incelenmeye tabi tutulacaktır. Bunun için ne ne ise öyle aktarılacaktır. Herhangi bir bilgi aktarması ya da ölçülerimize uymuyor diye bilgi kısıtlaması işlemine gidilmeyecektir. Bunu yaparken malzemeyi ele geçirebilmek için öncelikle elimizde mevcut kaynaklardan faydalanma yoluna gidilecektir. Buralarda araştırmamızın kapsamına giren hususlar alınarak yoruma tabi tutulacaktır. Yapılması gereken, oluşumlar arasındaki bilgi alışverişinin ve sorunlu iletişimin nerede ve hangi noktalarda odaklandığını ortaya koymaktır. Uyacağımız diğer bir ilke de şudur: Geçmiş, mazinin şartları içinde değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Çünkü ele alınacak olay ya da olgu o günün şartları dikkate alındığında bir anlam ifade eder. Yani o hadiseyi bu günün şartları içinde değerlendirmeye tabi tutarsak belki de ciddi birtakım sorunlu sonuçlarla karşılaşabiliriz. Ayrıca olayın içinde olup yapılan bir değerlendirme ile sonradan, hadise tüm unsurlarıyla ortaya çıktığında yapılan değerlendirme arasında elbette fark olacaktır. Bu yüzden hadiselerle yaklaşırken “keşke şu şöyle olmasaydı” dan ziyade olmuş olanı, olduğu gibi yansıtmak en güzelidir. Çünkü geçmişte düşülen hataları olmuş ve bitmiş olmaları hesabıyla

düzeltilmek imkansızdır ama o yanlışlara düşmemek elbette ki mümkündür. Bu yüzden araştırma boyunca yersiz hayıflanmalar yerine-elbette ki geçmiş tarihi birikimimizdeki bazı olaylardan dolayı üzüleceğiz-meydana gelmiş yanlışlıkları tespit edip güzel çözümler üretmemiz gerektiği kanaatindeyiz.

III. Araştırmanın Sınırlandırılması

İslam düşünce tarihi çok geniş ve karmaşık bir süreci içine almaktadır. Bu süreç içerisinde birçok düşünsel, duygusal, dahili ve harici motif rol oynamıştır. Bunun için bazı hususların tam olarak aydınlatılması ve ilgili olmayan şeylerden ayırt edilmesi güçleşmektedir. Aynı zamanda müslümanların yaşadıkları coğrafyada yeşeren düşüncenin oluşmasında birçok grubun birbiriyle etkileşimi de etkili olmuştur. İşte bu gruplardan hangisinin tesirinin daha fazla olduğunu ortaya çıkarmak gerçekten zordur. Biz fırkalar arasındaki iletişime dair bilgileri genellikle olaylardan sonra yazılmış olan kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Ancak bunların ne kadarının gerçek olduğunu gerek fırka sayısının fazlalığı ve gerekse olayların kesafeti yüzünden tam olarak tespit edemiyoruz. Bunlarla beraber diğer bazı hususlardan dolayı araştırmanın alanını hasretme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu maddeleri iki noktada toplayabiliriz.

1-Zaman açısından: Süreç olarak olaya yaklaşırsak özellikle Hz. Ali'den itibaren çıkan olaylardan başlayarak mezhepleşme faaliyetinin yoğunlaştığı döneme kadar ve tabi ki ondan sonraki dönemlerde sürekli bir diyalogdan bahsedebiliriz. Tüm dönemleri kapsayacak bir çalışmanın yapılmasının zorluğu ise apaçık ortadadır.

2-Sayı açısından: İslam tarihinde sayısız mezhep oluşmuştur. Bunları saymak bile uzun bir mesaiyi gerektirir. Bunlar arasında yaşanan bilgilenme aktını ortaya koymanın ne kadar güç olduğu işte fırkaların bu kabarık sayısından dolayı son derece zordur.

Bu yüzden araştırmamızı Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan, Hz. Ali döneminde yoğunlaşan ve sonraki dönemlerde daha fazla belirginleşen oluşumlara ayıracağız. Genel olarak ana oluşumların tarihi bu ilk döneme dayanmakla birlikte sonraki tarihlerde de birçok İslami oluşumdan bahsedebiliriz. Ancak bunlar bizim konumuzun dışında kalacaktır. Bizim için önem arzeden zaman kesiti Hz. Ali ile Emeviler dönemidir. Bu iki zaman diliminde oluşan grupları ve bunlar arasındaki iletişimi ortaya koymak araştırmamızın mihenk taşıdır.

I. BÖLÜM

I.İLK DÖNEM İSLAMİ OLUŞUMLAR ARASINDAKİ İLETİŞİME GENEL BİR BAKIŞ

Her dinin cemaatinin bünyesinde olduğu gibi İslam toplumu içinde de en erken dönemlerden itibaren dini, siyasi, iktisadi ve ictimai sebeplerden dolayı bazı hareketlenmelere rastlamaktayız. Bu hareketlilik birbirine muvafık değil bilakis birbirine zıt bir karakter arz etmektedir. Aynı zamanda bu hareketlilik hedefleri itibariyle de çeşitlilik arz etmektedir. Fazla detaylara dalmadan ilk oluşumlar hakkında genel bazı mütaallalarda bulunalım.

I.1. Genel Bir Değerlendirme

Hiz. Ebû Bekir dönemindeki ridde olayları hariç, Hiz. Osman'ın ilk altı yıllık hilafetine kadar ki dönemde İslam'ın egemen olduğu topraklarda biz herhangi bir dini, siyasi veya fikri krize rastlamıyoruz. İslam dünyasındaki ilk hareketliliğe biz Hiz. Osman döneminin altı yıllık icraatlarından sonraki dönemde rastlıyoruz. Bu genel olarak halifenin bazı faaliyetlerinin halk nezdinde yanlış anlaşılması ve o döneme kadarki genel geçer teamüllere aykırı görülmesi şeklindedir.¹ Aslında ise bu hoşnutsuzluğun sebebi daha farklı kaynaklara dayanmaktadır.² Eğer Hiz. Osman için ifade edilip hata olarak kabul edilen davranışlar yüzünden otoriteye karşı bir başkaldırı söz konusu ise bunların bir benzerlerini onun seleflerinde de görebiliriz.³ Gerçekten olayların temelini Hiz. Osman'ın hac farızasında namazları cem etmemesi gibi basit gerekçelerde aramamak lazım.

Hiz. Osman dönemi İslam dünyası için son derece önemli bir geçiş dönemidir. Hakikaten devletleşmenin ve kurumlaşmanın tam olarak gerçekleşmeye başladığı bir zamandır. Bu hızlı dönüşüm sırasında başta halife'nin olmak üzere devlet kurumunda vazifeli olan insanların bazı hataları olmuştur. Bu hatalar hiçbir şekilde devletin zirvesindeki bir halife'nin öldürülmesini mucip kılacak kadar ehemmiyetli değildir. Ancak Medine'de bulunan bazı sahabiler -ki bunların başında

¹ Fırlalı, E. Ruhi, "Hariciler", DİA, İst. 1997, XVI, 169.

² Fırlalı, "Hariciler", DİA, XVI, 169.

³ es-Sehâvî, Şemsüddin Muhammed (v. 902), *et-Tuhfetü'l-Latife fî Tarihi'l-Medineti's-Şerife*, Darü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 1993, II, 248; İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâ'firî (v. 543), *el-A'vâsım mine'l-Kavâsım*, (tahk. Muhammed Cemil Gazî), Darü'l-Cîl, Beyrut 1407, s. 87.

Hız. Ali, Talha, Zübeyr ve Aişe gelmektedir- Hız. Osman'ın icraatlarını açıktan açığa eleştiriyorlardı. Bunlardan cesaret alan Mısır, Basra ve Kûfe'den bazı şahsiyetler Hız. Osman'a karşı isyan bayrağını kaldırmışlardır.¹

Hız. Osman'ın isyan sonucu şehit edilmesi ve ondan sonra Hız. Ali'nin halife seçilmesi, kendisiyle beraber birçok problemi gündeme getirdi. Önceden akıllardan bile geçmeyen sorular bizzat meydana gelerek cevap beklemeye başladı. Bunlarla beraber müslümanlar kendilerini savaş üstüne savaşla karşı karşıya buldular. Bu ilk cemaat Cemel ve Sıffin gibi iki ciddi harple kötü tecrübeler yaşadı. Bu olaylar aslında birden kuzunun kurtlaşmasını akla getiriyor. Çünkü bir tarafta heyecanla anlatılan örnek nesille ilgili menkıbeler yer alırken-ki bunlarda bu ilk neslin dini tecrübelerinde ne kadar yoğun bir duygu hissettikleri anlatılıyor-² diğer tarafta korkunç bir biçimde birbiriyle kıyasıya mücadele eden insanların tabloları yer almaktadır. Bu ilk nesil bu iki zıtlığı birlikte kendi kucağında buldu. Peki nasıl hareket edilmeliydi?³

İşte bu nokta en erken İslami oluşumların teşekkülüne sebep olmuştur. Herkes kendisine aynı soruyu sormuştur. Sorunun cevabını da kendisine göre vermiş ve o şekilde de hareket etmiştir. Bu soruya taraf olanlara kısaca değinecek olursak Hız. Ali tarafı, Hız. Aişe tarafı, Hız. Muaviye tarafı ve bağlantısızlar tarafı. Kaba bir biçimde olsa da biz ilk oluşumları bu şekilde tasnif edebiliriz. Bunların tümü de birbiriyle alakadar olurken arka planda bulunan amil dini motifli daha çok siyasidir. İşin içerisine itikadın karıştırılması daha sonraki safhalarda gerçekleşecektir. Yine bu taraflar arasında genelde son söz fiili diyaloga bırakılmıştır ki bu son şık farklı birçok sonucun meydana gelmesine sebep olmuştur. Yani problemin harp meydanlarında kılıçla çözümlenmeye çalışılması ana sorunu çözmek yerine yeni ve daha mühim birçok müşkili beraberinde getirmiştir.

Başta müslümanları meşgul eden yegane şey Hız. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasıdır. Ancak anlaşmazlıklar sonucu bu ilk sorun Cemel savaşı gibi son derece girift başka bir meseleyi doğurdu. Bunun sonucunda ise daha ciddi sorular akla gelmeye başladı. Tüm bu sorular ve sorunlar çözümsüz kala kala İslam

¹Bkz. el-Endelûsî, Muhammed b. Yahya b. Ebi Bekir (v. 741), *et-Temhid ve'l-Beyân fî Makteli's-Şehid Osman*. (talik. Mâhmud Yusuf Zayid), Darü's-Sakâfe, Katar 1405, 47-61; Fıglalı, "Ali", DİA, İst. 1996, III, 372-73.

²Kandehlevî, M. Yusuf, *Hadislerle Hız. Peygamber ve Ashabın Yaşadığı Müslümanlık*, (terc. Komisyon), I-V, Cümle Yay. İst. III, 1169.

³Fazlur Rahman, *İslam*, (terc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yay. Ankara 2000, s. 144.

toplumunu parçalama sürecine sürükledi. Bu dönem de Hz. Ali devrine denk gelmektedir.

Hz. Ali dönemindeki parçalanma, yapı itibariyle önceki toplumsal siyasi olaylardan çok farklıdır. Çünkü bu dönemde müslümanların bölünmüşlüğü, içinde itikadi unsurları da taşıyordu. Bu da ana İslam cemaati mensupları arasındaki ayrılığı derinleştiriyordu.

1.2.İlk İslami Oluşumlar Arasındaki Diyalogun Mahiyeti

Teşekkül sürecindeki erken dönem İslami oluşumlar genelde bir hak arama veya Kur'an'ın emirlerine karşı hata yapıldığı muvacehesinde hareket etmişlerdir. Ne Basra'dan, Kûfe'den, Mısır'dan, Medine'ye gelen isyancılar Hz. Osman'ı küfürle itham etmişler ve ne de Cemel vakasında, taraflar karşı karşıya geldiklerinde bir birlerini tekfir etmişlerdir. Aksine ikisinde de sadece taraflar bir yanlışın düzeltilmesi taraftarıydı.¹ Baştan böyle bir maksatla yola çıkılmış olmasına rağmen hadiseler sonradan istenmeyen yönlere kaymış, bunda da iki cenah liderlerinin yapacak bir şeyi kalmamıştır. Aynı durum Sıffin vakasında da söz konusudur. Hz. Ali, Hz. Muaviye'den kendisine biat etmesini isterken Hz. Muaviye, ondan Hz. Osman'ın kanını talep ediyordu. Görüldüğü gibi her iki taraf da birbirini tekfir emekten uzak duruyordu.² Bu durum Tahkim olayına kadar devam etti. Tahkim olayı müslüman zihinlerde çok ciddi değişimlerin meydana gelmesine sebep oldu. Çünkü olay siyasi taleplerden çıkıp yerini itikadi açıdan tarafların birbirini ağır bir biçimde itham etmesine bırakıyordu. Bu durumda Hariciler kendilerini en seçkin ve mümtaz dini topluluk olarak görürken rakip iki tarafı da küfürle itham etme yoluna gitmişler.³ Bunun üzerine karşı hücumla geçmekte gecikmeyen Hz. Ali tarafı kendilerinin hak yol üzerine olduklarını hem de ta Hz. Peygamber'e ulaşan haberlerle destekleyerek iddia etmeye başlayacaktı.⁴

Özellikle Hz. Ali döneminden itibaren teşekkül eden tüm gruplar kendilerini her ne suretle olursa olsun İslam fikir havzasında dolaşma imkanı bulan düşüncelerle

¹el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, I-II, Darü Sadir, Beyrut, II, 182; Seyf b. Ömer ed-Dabbî el-Esedî (v. 300), *el-Fitnetü ve Vakâ'tü'l-Cemel*, Darü'n-Nefâis, Beyrut 1391, s. 114.

²İbnü'l-Esir, Muhammed b. Muhammed b. Abdilvahid, (v. 630), *el-Kâmil fi'l-Tarih*, (tahk. Ebû'l-Fida Abdullah el-Kâdî), I-X, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1995, III, 162.

³eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (v. 548), *el-Milel ve'n-Nihal*, (tahk. Muhammed Abdulkadir el-Fâdîli), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2000, I, 93.

⁴Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu Siyasi ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Kardeşler Ofset ve Matbaası, Samsun 1996, s. 107.

ilgilenme ihtiyacı hissetmiştir. Bu da ister istemez onları rakip gruplarla karşı karşıya getirmiştir. İlk dönemlerde o kadar sıkça rastlanılmasa da sonraki aşamalarda gruplar arasındaki muhalefet daha derin ve daha keskin olmuştur. Ancak biz ilk dönem fırkalarında genelde siyasetle problemlili bir süreç yaşadıklarını müşahade ediyoruz. Yani fırkaların birbirine saldırmalarından ziyade fırka-siyaset çatışmasından bahsedebiliriz. Burada şu hususa da değinmekte fayda vardır: Özellikle Emeviler döneminde fırkaların iktidarla mücadelelerinin söz konusu olmadığı zamanlarda grupların rahatlıkla yaşayabildiklerini görüyoruz. Ancak bunun aksi bir istikamet tuttuklarında ise karşılarında hemen iktidarın sert tedbirlerini görmüşler. Bu da bize Emevilerin meşruiyet alanını ihlal etmemek kaydıyla mezheplere hayat hakkı tanıdığını, gerek bireysel ve gerekse grup bazında İslamcı oluşumlara göz yumulduğunu ifade edebiliriz. Hepsi de buraya kadardır. Bundan öte bazı iddia ve faaliyetler ise çok vahim sonuçlar doğurmuştur. Bu o kadar şiddetli tepkilere sebep olmuştur ki neredeyse geneli katliam denecek kadar grup-iktidar harbine varmıştır. Ancak iktidarın siyaseti karşısında pasif bir tutum benimseyip onu eleştirmeyen veya Emevi ailesinin yapmış oldukları şeylere göz yumup onları olumlayan fırka veya bireyler her zaman kendilerini güvende hissetmişlerdir. Buna en güzel örnek Evzaî ve Kadı Şüreyh'ı gösterebiliriz. Ki ikisi de Ehl-i Sünnet çizgisinde olmalarına rağmen herhangi bir şiddetle karşılaşmamış ve hatta ikisi de Emevilerin hizmetinde bulunarak rahat bir hayat sürme imkanı bulmuşlardır.¹ Bununla beraber Emevilerin savunduğu çizgiye yakın bir inanç tefekkürü geliştiren Cehm b. Safvân ise tüm pasif görüşlerine rağmen kendisini siyasi arenayla karşı karşıya bulmuş ve nihayetinde Emevilerle fiili çatışmaya girmiş neticede hareket tarzının bedelini hayatıyla ödemek zorunda kalmıştır.²

I.3. İlk Dönem İslami Oluşumların Ayırıcı Özelliği

İslam dininin hakim olduğu topraklarda irili ufaklı, birbirinden mahiyet itibariyle farklı birçok mezhebin oluştuğunu ve bu olguya en erken devirlerde rastladığımızı görürüz. Biz bu gerçeğe tüm evrensel dinlerde rahatlıkla karşılaşılabiliyoruz. Yani Yahudi ve Hristiyan dinlerinde de İslam'daki gibi fırkalaşmaların olduğunu müşahade edebiliyoruz. Ancak bizim medeniyetimizdeki mezhepleşme serüveni onlardan farklılık arz etmektedir. Mezkur iki dindeki fırkalar

¹İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III, 393.

²eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 68.

tarih içerisinde diyalog ve müsamahasızlıktan dolayı birbiriyle kıyasıya savaşmışlar. Bunlar arasında kayda değer çatışmalardan biri Katolik-Protestan çatışmasıdır.¹ Ancak bu tip bir mücadeleye biz İslam dünyasında rastlayamayız. Çünkü İslam uygarlığında çıkan karışıklıklar ve isyanlar hep bir kenarda siyasi yönetimle bağlantılı olmuştur. Yani mezhepler arası savaş yerine iktidar-fırka harpleri ifadesini kullanabiliriz. Ancak iktidar da her zaman bazı fırkaları ve ulema-i kibardan bir kısmını kendi emelleri doğrultusunda kullanmıştır. Bunu da bilerek yapmıştır. Bu yüzden toplu fırka savaşlarına rastlayamıyoruz. Bunun yerine ilk ve en teşekküllü fırka olan Haricilerle Hz. Ali arasındaki savaş yine bir kenardan iktidar-muhalefet örgütü döngüsü içerisinde cereyan etmiştir. Çünkü merkez yönetimi Hz. Ali temsil ederken çevre ve tali yapılanmayı da Hariciler ortaya koyuyordu. Burada ortaya çıkan gerçek şu ki bir grup iktidarı ellerinden bırakmamak-her türlü dini destekli argümanlarla beraber-için çarpışırken muhalefetin diğer cephesi de aynı yöntem dairesinde hareket etme hassasiyetini göstererek yönetimi değiştirme çabasıydı. Nihayetinde dini motifli olsa da işin ucu yönetimi ele geçirmede yatmaktadır. Görünürde belki böyle niyetleri yüzde yüz tespit edilemese de sonraki aşamalarda böyle bir gerçekle yüz yüze gelebiliriz.

İslam dünyası için sevindirici olan durum Ortaçağ Avrupa Hristiyan tarihi gibi bir kaos ve mezhep savaşlarına sahne olmamış olmasıdır. Avrupa özellikle ortaçağda ciddi mezhep savaşlarına tanık olmuştur. İslam düşüncesinde topyekun bir biçimde fırka mensuplarının diğer fırka mensuplarına saldırımları en azından ilk dönemlerde mevcut değildir. Tek örnek eğer Hz. Ali ve taraftarları- devletten müstağni olarak düşünülürse-nı Şia olarak kabul edersek bunlarla Hariciler arasında meydana gelen gerginliktir.

Ancak sonraki dönemlerde durum biraz değişmiştir. Çünkü fırkalardan çoğu siyasi bazı güçler elde ederek iktidarla beraber diğerlerini ezmeye girişmişlerdir.² Ancak bu sonraki süreç için söz konusudur. Bu yüzden bizim konunun dışında kalmaktadır. Bu konu başka araştırmalarda daha teferruatlı bir biçimde ele alınabilir.

¹ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay. İst. 2001, s. 428.

² Muhammed Ammâra, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslami*, Darü'ş-Şurûk, Kahire 1991, s. 83.

II. İSLAM TOPLUMUNUN AYRILMAYA BAŞLANMASI

II.1.Hz. Ali Dönemi

Hiz. Ali, müslümanların dördüncü halifesi, ilk müslümanlardan, İslam'ın doğuşundan itibaren, intişarı için dine ve Hiz. Peygamber'e sürekli hizmet etmiş olan büyük bir sahabidir. Hayatını hep bu uğurda geçirmiştir. Ancak Hiz. Peygamber'in vefatından yıllar sonra halifelik sırası kendisine geldiğinde kılıcını müşriklere karşı sallamış olan Allah'ın bu aslanı bu defa silahını fitne ateşini söndürebilmek için kardeşlerine karşı kullanmaya başlamıştır. Bu esnada istenmese de birçok masumun canı yanmış, İslam'ın güzide evlatları ya bir hiç uğruna ya da çok önemsiz şeyler yüzünden mahv olmuştur. Bu durumun İslam'a, onun medeniyetine ve müntesiplerine zararı çok büyük olmuştur.

İslam dünyası bu tarihten itibaren birçok gruba ayrılmıştır. Bu gruplar maalesef birer toplumsal cemiyet olarak kalmamış, işi istenmeyen boyutlara taşımışlardır.

İslam'ın erken dönemlerinde oluşmuş olan bu düşünce ekolleriyle ve bunlar arasında meydana gelen iletişim ve sonuçlarına değinen Halife Keskin şu kısa özette bulunmaktadır: "İslam fikir birliği bilhassa Cemel ve Sıffin vakaları ile bir daha düzelmeyecek şekilde bozulmuştur. Bu vakalar sadece siyasi ve ictimai neticeler ortaya koymakla kalmamış, tartışmaları hiçbir zaman bitmeyecek birçok itikadi konuyu da beraberinde getirmiştir. Aslında fiili bir iktidar mücadelesi varken insanların siyasi ihtirasları, problemleri itikadi sahaya çekerek hem çözümsüz bırakmışlar hem de sonu gelmeyen fikri tartışmalara sebep olmuşlardır."¹

İslam düşüncesinde teşekkül etmiş bulunan fırkaların doğuş tarihlerine bir göz atalım. Hiz. Ali'nin şehit edilmesiyle beraber siyasi arenada yalnız kalan Hiz. Muaviye zaferini ilan etmesine rağmen onun yönetimini benimsemeyen Hariciler, diğer taraftan Hiz. Ali'yi baştan sona kadar fikri ve fiili olarak desteklemiş olan Şia, bir de dini motifleri fazla olmamakla beraber Cebr düşüncesini kendisi için kullanmaktan geri durmayan Hiz. Muaviye ve taraftarları ve ayrıca hiçbir şeye karışmayan bağlantısızlar.² Bilindiği gibi siyasi ve itikadi olarak tam teşekküllü bir biçimde, topyekun bir bilinçle hareket eden ilk grup Haricilerdir. Bunların yanında

¹ Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*, Beyan Yay. İst. 1997, s. 27; Bkz. Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, ss. 433-35.

² Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDVY, Ankara 1997, s. 71.

İslam'ın en eski fırkalarından biri de Şia'dır. Hz. Osman'ın son dönemlerinden itibaren oluşmaya başlayan diğer bir fırka da Mürcie'dir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra ve Emevilerin ilk devirlerinde ortaya çıkan sonraları dini siyasi bir hüviyete bürünen diğer bir fırka da Cebriyye'dir. Mu'tezile'nin esas geçmişini de aynı üçgende bulabiliriz.¹ Görülüyor ki İslam düşüncesinde ilk oluşumlar diyebileceğimiz grupların menşei Hz. Osman, Hz. Ali ve Emeviler dönemi üçgenine dayanmaktadır.

Bu hususla ilgili olarak kaydedebileceğimiz diğer bir husus da şudur: Hasan el-Basrî zamanında ki bunun vefatı 110/728 dur. Yani Emevilerin inkırazına 22 yıl kalmıştır. Bu tarihleri aktarmamızın amacı Vasıl b. Ata ile Hasan arasında meydana gelen tartışma muhtemelen bu tarihten 20 küsur yıl önce cereyan etmiş olmasını belirtmek içindir. İşte bu tartışmanın arifesinde Hasan'a gelen bir kişi o dönemin panoramasını şöyle çizmiştir: "Ey dinin imamı, zamanımızda birtakım insanlar çıkmış ve büyük günah işleyeni tekfir etmeye başlamışlar. Bunlara göre büyük günah küfür sebebidir. Onunla dinden çıkılıyormuş. Bunlar Haricilerdir. Başka bir cemaat de büyük günah işleyeni irca ediyorlar. Bunlara göre büyük günah imana zarar vermez. Amel bunların mezhebine göre imandan bir cüz değildir. İman bulunduğu takdirde ma'siyet zarar vermez. Tıpkı küfürle beraber taatin fayda vermediği gibi. Bunlar da ümmetin Mürciesidir."² Bu konuda bize ne dersiniz?"³ Bu diyalogdan sonra da Vasıl'ın

¹ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife*, (terc. Osman Keskiöglü), DİBY, Ankara 2002, ss. 135- 182.

² Aslında Mürcie kavramı ve Mürcie'nin doğuşu hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bu konuda üzerinde ittifak edilen bir fikir bulunmamaktadır. Bahçıvan, Seyit, "*İrca Fikri ve Ebû Hanife'nin İrca ile İthamına Bir Bakış*", SÜİFD, Konya 1998, sayı VIII, ss. 142-44. Yukarıdaki anlatımdan başka, Mürcie'nin kökenlerini sahabe devrine kadar götüren müellifler de mevcuttur. Hakikaten tüm iddiaların belli ölçüde haklılık payı vardır. Şöyle ki İrca kavramının birçok manası bulunmaktadır. Bahçıvan, Seyit, "*İrca Fikri ve Ebû Hanife'nin İrca ile İthamına Bir Bakış*", SÜİFD, sayı VIII, ss. 142-44. Bu manalardan yola çıkarak bu fırkanın tarihini tespit edebiliriz. Mesela bu alanla ilgilenen müelliflerden biri, yukarıda da dediğimiz gibi bu ekolün doğuş tarihini, kabul etmiş olduğu anlamdan hareketle Harici düşüncesine bir tepki olarak doğmuş olduğunu varsayarak ta ilk döneme dayandırmaktadır. Buna göre irca imana ma'siyetin zarar vermemesidir. İbn Asâkir ed-Dımeşkî (v. 571), *Tebyinü Kezibi'l-Müfteri fî mâ Nüsibe ilâ'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'a'ri*, Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1979, s. 10-11. Diğer bir müellif de bu mezhebin tarihini Hz. Osman dönemine kadar götürmektedir. Konuyla alakalı olarak müellif şunları söylemektedir: "Hz. Osman devrinin sonunda alevlenen çatışmalar ve fitneyle dolu bu alanda, "İrca'nın ilk tohumunu bitiren toprak bulundu. Sahabeden bir grup sessiz kalma yolunu seçip, bu fitneye girmekten kaçındı..." Bu grup sahabe Hz. Osman devrinde ortaya çıkan ve katledilmesiyle sonuçlanan fitneye dalmaktan kaçındılar, bu tutumlarını Hz. Ali devrinde de sürdürdüler ve Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen savaşlarla ilgili görüş açıklamasında bulunmadılar. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Bekre, Abdullah b. Ömer, İmrân b. Husayn bu sahabilerdendir. Böylelikle iki gruptan hangisinin haklı olduğu konusundaki hükmü ertelediler ve işleri Yüce Allah'a havale ettiler." Nevin A. Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, (terc. Vecdi Akyüz), İz Yay. İst. 1990, s. 231-32.

³ Ömer Ferrüh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmî İbn Haldûn*, Darü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1983, s. 217.

ayrılma süreci başlamaktadır. Vasıl b. Ata'nın doğumu 80/699 dır. Vasıl'ın kendi görüşünü ifade edebilmesi için takriben 20 yaşında olması gerekir. Bunu da eklersek yaklaşık olarak 100 etmektedir. Bu tarih bizim için daha makul gözükmektedir.¹ Bu tarihten önce Hariciler ve Mürcie teşekkül etmiş olduğuna göre bu zamandan sonra da Mu'tezile teşekkül etmiş bulunmaktadır. Şia'nın oluşum tarihi ise daha öncelere dayanmaktadır. Büyük günah meselesine fazla dalmadığından dolayı burada zikredilmemiştir. Çünkü Şia'nın siyasi bir mezhep olarak ortaya çıkışı Kerbela olayının akabine rastlamaktadır.²

Burada şu hususa değinmekte fayda vardır. Dikkat edilirse bu mezhepler, tam programlı olup çok çeşitlilik arz etmektedir. Ancak bunların ağırlık noktaları elbette ki siyasi boyutlu olmalarıdır. Ancak bu tip mezheplerin tam tesisatlı bir biçimde ortaya çıkmaları için bunların bir geçmiş üzerine bina edilmeleri gerekmektedir. Bunun için fırkaların kaynağını daha önceki olaylarda aramak lazım. Bu hadiseler içerisinde en önemli olay da Cemel harbidir.

II.2.En Erken Dönem Oluşum Belirtileri

İslam düşünce tarihinde en erken karışıklıklara değinirken zikredilmesi gereken nokta Cemel vakasıdır. Çünkü bu olay o döneme kadarki tarihi süreç içerisinde hiç rastlanılmayan bir hadisedir. Şöyle ki küçük günahlardan bile teberri eden insanlar bir oldu bitti karşısında kendilerini büyük ve korkutucu günahların yumağında buldular. Olaylara taraf olanlar sıradan kişiler değildi. Hepsi ilk kuşak insanları olup tümünün birçok açıdan dine son derece hizmetleri olmuştur. Mesela bir tarafta Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe yer alırken, diğer tarafta yine Hz. Peygamber'in en yakınlarından ve aynı zamanda en çok sevdiği kişilerden Hz. Ali bulunmaktaydı. Yine bir cenahta Ammâr b. Yâsir yer alırken diğerinde cennetle müjdelenen Talha ve Zübeyr bulunmaktadır. Yani İslam toplumunun en mümtaz şahsiyetleri bu tarihi olayda birbirine karşı yerlerini almışlar. Ancak bu karşı alış mazideki olaylardan farklı olarak cereyan etmiştir. Çünkü bu insanlar geçmişte ortak bir düşmana karşı omuz omuza savaşıyorlardı şimdi birbirine muhalefet için silahlanmışlardı. Yani ölecek ve öldürülecek olanlar yine kendileriydi.

Nihayetinde bu iki grup istese de istemese de karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşa değinmeden önce bir ön bilgi olarak şunu zikretmekte fayda vardır. Vuku

¹ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmî Ibn Haldûn*, s. 217.

² Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi'l-Kelam*, I-III, Darü'n-Nahdati'l-Arabîyye, Beyrut 1991, III, 25-26.

bulan muharebede yüzlerce insan öldü. Sorun şuydu: Ölen bu insanların durumu nedir? Bunlar ahirette cennetlik midir yoksa cehennemlik midir? Bir olayda bir doğru vardır. Bu hadisede de aynı kaide geçerlidir. Haklı olan taraf cennete girecekken hatalı olan da cehenneme girecektir. Peki haklı olan taraf hangisidir? Öldüren insanların konumu ne olacak? Dinde kimin kanının heder edilebileceği bellidir. Acaba bu öldürülenler de mi o kategoriye dahil edildiler? Öldürenler büyük günah işlediler. Peki büyük günah işleyenlerin hükmü nedir? Bunlar kafir midir yoksa müslüman mıdır?¹

Dinde katl yani bir insanı sebepsiz yere öldürmek nihayetinde en büyük günahlardan birisidir.² Bunun da elbette ki bir cezası olmalıydı. Bu olaylar özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle gün yüzüne çıkan, Cemel'le birlikte akıllara durgunluk veren, toplumun aşına olmadığı, bireyleri yıldıran, ümitsizliğe sevkeden korkunç vakalardır. Çünkü bunlar İslam cemaati için ilk örneklerdir. Müslümanlar ilk zamanlarda böyle bir şeyi değil yapmayı; akıllarından bile geçiremezken sonraları kendilerini bir tarafta yer alıyor buldular. Bu onlar için bir kabus gibiydi.

Şimdi bu olayın üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durmaya çalışalım.

II.3.Cemel Olayı (36/656)

Cemel savaşına giden yolun kilometre taşları kanımızca Hz. Ali'nin halife olarak seçilmesinde dikilmiştir. Hz. Talha, Zübeyr ve Ali, bu problemin baş kahramanları olduklarından dolayı bunlar üzerinde hasseten durmak gerekiyor. Hz. Osman şehit edilince isyancılar mezkur üç kişiye halifelik teklifinde bulundular. Ancak beklendiği gibi üçü de bu görevi kabul etmediklerini ifade ettiler. Bununla da kalmayarak bu teklifi getirenleri yanlarından kovdular.³ İşin çıkışından çıktığını ve ülkenin başsız kaldığını gördüklerinde Mısırlılar, Kûfeliler ve Basralılar teker teker Hz. Ali, Zübeyr ve Talha'ya vardılar. Bu üç kişi getirilen teklifi kabul etmeyince isyancılar bu defa Sa'd b. Ebî Vakkâs'a geldiler. Ona şöyle dediler: "Sen şûra ehline sensin ve bu ümmeti toplayabilirsin uzat elini sana biat edelim." Sa'd ise kısaca kendisinin ve İbn Ömer'in bu işe asla giremeyeceğini ve ona karşı içlerinde hiçbir his beslemediklerini, çünkü çirkin ile güzelin birbirine karıştığını ve suların bulandığını"

¹ Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*, s. 27; Bkz. Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İst. 1992, s. 226.

² Buhari, Edeb, 6; Müslim, İman, 143.

³ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, s. 59.

ifade ederek halifeliği kabul etmekten çekindi. Abdullah b. Ömer'e aynı teklifle geldiklerinde o da bu işten şiddetle kaçındı.¹

Medine'deki bu isyan günlerinde yerli halktan güç yetirenler kaçmaya başladılar. Bunlar arasında Ümeyye oğulları ön sırada yer almaktaydı. Ashab'ın ileri gelenleri de köşelerine çekilmişlerdi. Sonunda isyancı gruplar kamuoyu yoklaması yaptılar. Medine halkının ekserisinin Hz. Ali üzerinde görüş beyan ettiklerini görünce Medinelilere şöyle seslendiler: "Ey Medine halkı! Size iki gün mühlet veriyoruz. Eğer bu iki gün içerisinde siz halifeyi seçmezseniz biz başta Ali, Talha ve Zübeyr olmak üzere birçok kişiyi öldüreceğiz." Bunun üzerine daha da panikleyen halk Hz. Ali'ye biat ettiler.²

Görülüyor ki burada her üç sahabe de aynı konumda bulunmaktadırlar. Halifeliği onlar kabul etmeyince işin daha da kötüleşeceğini fark eden Hz. Ali mecburen bu işi kabul etti. Buraya kadar Hz. Ali'yi Hz. Osman karşısında gösterecek herhangi bir ipucuna rastlayamıyoruz.

Herkesten önce Hz. Talha ve Zübeyr'in biatı temin edilmeye çalışıldı. Bunun için Eşter, Talha'yı adeta sürüklercesine biata getirdi. Oysa Talha kendisini bırakmasını ve insanların genel tavrını görmek istediğini ifade etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Zübeyr de aynı şekilde apar topar biata getirildi.

Bu getiriliş biçiminden midir yoksa arka planda başka sebepler mi var bilinmez sonraları Hz. Talha ve Zübeyr, Hz. Aişe ile konuştuklarında kendilerinin biata zorlandıklarını ve isteyerek biat etmediklerini ifade edeceklerdir.³ Oysa ikisi de Hz. Ali'ye biat ederken herhangi bir problem çıkarmamışlardı. Daha da ilginç el-Ya'kûbî'nin anlattığına göre bu iki sahabe biat işlemine bizzat öncülük etmişler; aynı zamanda muhacirler adına hareket ettiklerini ve onlar namına da biat ettiklerini söylemişlerdir. Ancak biat işlemi bittikten sonra Hz. Talha ve Zübeyr Hz. Ali'den valilik isteğinde bulunmuşlar. Hatta el-Ya'kûbî'nin ifadesini aynen buraya aktarmakta fayda mülahaza ediyoruz: "İkisi Ali'ye gelerek şöyle dediler: "Biliyorsun Hz. Peygamber'den sonra biz birçok sıkıntıya maruz kaldık. Diyoruz ki bu işine bizi de ortak et." Hz. Ali de: Siz zaten güçte ve doğru yolu bulmamda bana ortaksınız ve aynı

¹ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, s. 91.

² Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, s. 93.

³ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, s. 116.

zamanda aciz kaldığım anlarda benim yardımcılarım olacaksınız.”¹ şeklinde cevap vermiştir. Diğer bir rivayete göre de bu iki sahabe Hz. Ali’den Yemen, Bahreyn ve Yemame valiliğini istemişlerdi. Ancak Hz. Ali onların bu isteklerini yerine getirmemiştir.² Aslında böyle bir huruc hareketine girişeceklerine baştan hilafete talip olsalardı bu daha gerçekçi olurdu. Ancak bu iki önemli sahabe diyalog yolunu seçmeyerek Hz. Ali’den izin isteyerek Mekke yolunu tuttular. Maksudları umre yapmaktır. Ancak bu ikisi ayrılınca Hz. Ali’nin şöyle bir ifadeye bulunduğu rivayet edilir: “O ikisi umre maksadıyla değil ihanet kastıyla yola çıktılar.”³ Halife tarafından onların izin isteklerine cevap ancak dört ay sonra verilmiştir.⁴

Medine’de bu sıcak gelişmeler yaşanırken Hz. Aişe Mekke’de hac farızasını yerine getiriyordu. Yanında Hz. Peygamber’in diğer eşleri de vardı. Bunlardan biri de Hafsa validemizdir. Hz. Hafsa baştan beri Hz. Aişe ile hem fikir olduğunu ifade etmiştir. Düzensiz ordu techiz edilip yola koyulduğunda Hz. Hafsa da ordu ile beraber yola çıkmaya niyetlendi. Ancak Hz. Hafsa’nın yanında kardeşi Abdullah b. Ömer vardı. İbn Ömer onun bu fikrine karşı çıktı ve yola çıkmasını engelledi. Bunun üzerine Hz. Hafsa Hz. Aişe’ye bir mektup göndererek kardeşinin kendisini menettiğini ve bu yüzden sefere katılamayacağını ifade etti. Mektubu alan Hz. Aişe: Allah, Abdullah’ı affetsin demiştir.⁵ Önceden de anlattığımız gibi Abdullah b. Ömer siyasi spekülasyon ve entrikalardan uzak bir kişiliğe sahiptir. Nitekim kendisine halifelik teklif edildiğinde o geleceği iyi kestirmiş olacak ki halifeliğin daha çok can alacağını ifade ederek bu işten şiddetle kaçınmıştır.⁶

Burada Hz. Aişe’nin tavrı çok önemlidir. Hz. Aişe hangi araştırmalar sonucunda hareket tarzını kesinleştirmiştir? Tarih kitaplarının anlattıklarına göre Hz. Aişe stratejisini Medine’den gelen haberlere göre belirliyordu. Bu da genelde kişiler vasıtasıyla olmuştur. Bu kişilerden ikisi Hz. Talha ve Zübeyr’dir. Göze çarpan diğer bir isim de İbn Ümmü Kilâb’dır. Kaydedildiği kadarıyla Hz. Aişe’ye en erken ve taze

¹ el-Ya’kübi, *Tarihü l-Ya’kübi*, II, 180.

² el-Ya’kübi, *Tarihü l-Ya’kübi*, II, 180.

³ el-Ya’kübi, *Tarihü l-Ya’kübi*, II, 180.

⁴ Fırlalı, “*Cemel Vaka’sı*”, DİA, İst. 1993, VII, 320.

⁵ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka’tü l-Cemel*, s. 114.

⁶ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka’tü l-Cemel*, s. 91.

bilgiler bunlar vasıtasıyla aktarılmaktadır. Oysa Talha ve Zübeyr Hz. Aişe'yi hurucu konusunda en fazla etkileyenlerdendirler.¹

Bu arada kaydedilmesi gereken diğer bir husus da Ümmü Seleme'ye hurucu konusunda yapılan baskılardır. Bunun için de öne sürülen düşünce Ümmet-i Muhammed'in durumunun umulur ki kendi elleriyle iyiye doğru gideceğinin telaffuz edilmesidir. Ancak Ümmü Seleme tüm iddia ve istekleri reddetmiştir. Ümmü Seleme'ye Hz. Osman'ın mazlum olarak şehit edildiği, insanların çoğunun Hz. Ali'ye biat etmedikleri ve Basralıların da muhalefet cephesini oluşturdukları gibi umut verici şeyler söylenmişse de Ümmü Seleme'nin cevabı sert olmuştur. O kısaca şöyle diyordu: “ Dinin direği kadınların eliyle düzeltilemez. Kadınların vazifesi gözlerini haramdan sakındırmak, yürürken ağır ve sessiz yürümek, tam bir tesettüre bürünmektir. Allah benden de senden de bu yükü kaldırmıştır.”² Bundan sora Talha ve Zübeyr, Hz. Aişe'yi hurucu konusunda ikna etmişler.

Yukarıda birazcık da olsa ima etmeye çalıştığımız bir husus üzerinde burada biraz daha geniş duralım. O da Hz. Talha ve Zübeyr'in konumunu ortaya koymaktır. Önceleri biat ettikleri halde sonraları acaba hangi sebepler, bu ikisini en samimi arkadaşlarına karşı muhalefet etmeye sevketmiştir. Her iki taraf da dindeki konumlarını iyi biliyorlardı ve aynı zamanda dinin intişarı için birlikte çaba sarfetmiş olduklarının ve Hz. Muhammed'in yanında çekmiş oldukları çilelerin de farkındaydılar. Her iki grup da Hz. Peygamber'in en yakınlarından. Buna rağmen nasıl olur da dinin bu ilk müntesipleri ve Hz. Muhammed'in bu mümtaz öğrencileri birbirine karşı kılıç kuşanmışlardır. Bu yetmiyormuş gibi bir de insanları peşlerinden sürükleyerek birçok insanın ölümüne sebep olmuşlar. Kaydedildiğine göre sadece Cemel savaşında ölen insan sayısı on bindir. Bu rakamı ez-Zehebî nakletmektedir. Bunun abartılmış bir rakam olduğunu farzetsek de bunun yarısı bile ürkütücü bir durum arz etmektedir. Bu kadar insan belki o zamana kadar İslam'ın yayılması için yapılmış olan savaşlarda kaybedilmiş değildir. Bunlar arasında meşhur sahabiler de vardır. Örneğin Talha b. Ubeydillah'ı Mervân b. Hakem, Zübeyr b. Avvâm'ı da İbn Cürmûz şehit etmiştir.³

¹ et-Taberî. Muhammed b. Cerîr (v. 310), *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, I-V, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407, III, 12.

² el-Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II, 181.

³ ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748), *el-İber fî Haber men Ğaber*, Matbaâtü Hükümeti'l-Kuveyt, el-Kuveyt 1948, I, 36.

Talha ve Zübeyr'in huruc sebeplerine değinmeden önce birkaç husus üzerinde durmakta fayda görüyoruz:

1- Talha ve Zübeyr, Hz. Aişe'yi ta baştan beri yanlarında görmek istediler. Hatta belki de Mekke'yi seçmelerinin nedeni de budur. Çünkü o sırada Hz. Aişe Mekke'de bulunuyordu. Talha ve Zübeyr de umre mevsimi olmamasına rağmen umre yapma bahanesiyle Mekke'ye gittiler. Bu konuya birazdan tekrar dönülecektir.

2-İhtilafların hemen hemen hepsi temelde bir esasa dayanmaktaydı. O da başlangıçta olduğu gibi inanca içtenlikle bağlanılmaması ve müslümanların başkanlık ve hakimiyet konularındaki eğilimlerinin artmasıdır. Yani akideyi bir tarafa bırakıp makam ve mevkiye bağlanmalarıdır. Öyle ki Hz. Peygamber'in zamanından uzaklaştıkça müslümanların akidelerindeki hassasiyetleri zayıflamaya başladı. Bunun neticesinde dini duygular törpülenmeye ve sönmeye yüz tuttu. Bunun yerine siyasi alana olan tutkular ile mal ve para biriktirmeye olan meyil de artmaya başladı. Tabi bir sonuç olarak müslümanlar iktidarı ellerine geçirebilmek için mücadele etmeye başladılar. Bunun için de insanlar çeşitli hiziplere bölündüler. Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemin başlangıç zamanlarında dünya hayatına, ondaki nimetlere ve saltanata karşı, gerçekten zahidane bir yaşayış içerisinde olan kişiler bulunduğu gibi kendilerini bütbütün inançlarına vermiş ve onlara sımsıkı sarılmış kişiler de vardı.¹ Ancak toplumsal düzeni etkileme şansı dini hassasiyetleri yoğun olan azınlıkta değil, şehirlerin kalabalıklarını oluşturan menfaat çevrelerindedir. Artık kamuoyunu yönlendirmeyi dini duygular yerine bazı çıkarlar etkiliyordu. Dindar insanlar isteseler de istemeseler de kendilerini olayların yumağında buldular. Zaten fitne hadiseleri sırasında kaybolan kesim de olaylara saf ve halisane niyetlerle girenler olmuştur. Çünkü olayların arka yüzünü görme şansları yoktu. Mesela şu örnek şahsiyet üzerinde durmak lazım: Mervân b. Hakem. Bu kişiyi fitne hadiselerinin her tarafında görebiliriz. Onu Medine'de, Mekke'de veya Şam'da rahatlıkla bulabiliyoruz. Yine onu bazen bir savaşçı bazen de bir siyasetçi olarak görebiliyoruz. Gerçekten tarih ilginç olay ve şahsiyetlerle doludur. Yukarıda ismini andığımız kişiyi anlamak gerçekten çok güçtür. Çünkü tarihin kaydettiği ilginç olaylardan birisini bu kişi yapmıştır. Hz. Osman'ın şehadetinden birinci derecede mesul olan bu zat, Mekke'deki Cemal hareket ordusuna katılıyor. Bununla yetinmeyen Mervân ordunun

¹ Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, (terc. Sabri Hizmetli), Fecr Yay. Ankara 1992, s. 47.

önemli bir kısmını oluşturan Yemenlilerin de komutanlığını yapıyor. Sonradan da anlatacağımız gibi bu zat Talha b. Ubeydillah'ı şehit edecektir. Oysa ki ikisi de aynı safta yer almaktaydı. Bu sadece bir örnektir. Diğerlerini anlatmaya hacet yoktur.¹

Bu anlattıklarımızdan sonra şu hususu arz etmede fayda görüyoruz: Ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, dindeki konumları ne kadar ileri olursa olsun bu hadiselerle müdahil olan kişilerin birer insan olduklarını unutmamak lazım. İnsan oğlu olduklarından dolayı da birtakım beşeri tutkularının olması da normaldir. İnsanın iç dünyasında liderlik duygusu inkar edilemeyecek bir olgudur. İslam'ın bu ilk nesli için de bu olgunun mevcudiyetini rahatlıkla ifade edebiliriz. Buna örnek olarak da Hz. Talha ve Zübeyr'in Cemel ordusunun imamameti hususunda birbirini abalarından çekmelerini ve hatta atlarının yüzlerine kılıçla vurmalarını misal olarak verebiliriz. Bu iki sahabinin çekişmesi yüzünden namaz vakti geçmiş ve insanlar namaz namaz! diye bağırarak zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine Hz. Aişe bir gün Abdullah b. Zübeyr'in diğer gün de Muhammed b. Talha'nın imam olmasını önermiştir ki sorun böylece çözülmüştür.²

Yukarıdaki olaya benzer bir hadise daha yaşanmıştır. O da Abdullah b. Zübeyr ile Muhammed b. Talha arasında meydana gelmiştir. Bu defa da Hz. Aişe önderliği önerdiğinde bunlardan her biri kendi babasını öne sürüyordu. Her ne olursa olsun benliklerde saklı bir liderlik yarışının olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Hız. Talha ve Zübeyr niye ısrarla Hz. Aişe'yi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı? sorusunun muhtemel cevabına gelince buna verilecek olası cevap şu olabilir: Hz. Peygamber'in indinde Hz. Aişe'nin konumu farklıdır. Bu tüm müslümanlar tarafından bilinen bir husustur.³ Buna mukabil Hz. Ali'nin de konumu ve Rasulullah'a olan yakınlığı açıktır.⁴ İhtimaldir ki Talha ve Zübeyr aradaki dengeyi korumak için Hz. Aişe konusunda bu kadar ısrarlı davranmışlardır. Böylece müslümanların gözünde itibarı en yüksek olan Hz. Aişe gibi birisini kazanmış olacaklardı. Nitekim de öyle yapıldı. Cemel ordusunun harekatı ilan edilince öncelikle Hz. Aişe'nin ismi vurgulanıyordu. Tellal şöyle sesleniyordu: "Şüphesiz ki mü'minlerin annesi Aişe, Talha ve Zübeyr, Basra'ya doğru yola çıkmaya karar

¹ el-Ya'kübi, *Tarihü'l-Ya'kübi*, II, 178, 182; Halife b. Hayyât (v. 240), *Tarihü Halife b. Hayyât*, (tahk. Ekrem Ziyâ el-Umerî), Darü'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, Dimeşk-Beyrut 1397, s. 181-84.

² el-Ya'kübi, *Tarihü'l-Ya'kübi*, II, 181; Muhammed Mescid-i Camî, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri*, (terc. Malik Eşter), İnsan Yay. İst. 1995, s. 90.

³ Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, I-XVIII, Ankara 1995, I, 78.

⁴ Buhârî, Mağazî, 78.

vermişler. İslam'ın izzeti, Osman'ın kanını talep etmek ve haramı helal sayanlara karşı savaşmak isteyen orduya katılsın. Bineği olmayana binek verilecektir.”¹

Ordu hazırlanıp yola çıkınca yanlarında Muğire ve Said b. el-As da bulunmaktaydı. Said, Muğire'ye vaziyeti sorunca Muğire en iyi tercihin ayrılmak olacağını çünkü bu insanların başarıya ulaşamayacaklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine ikisi de ordudan gizlice ayrılmışlar.

Cemel savaşına giden yol, aslında Hz. Aişe taraftarlarının hareketlerinden geçmektedir. Cemel harbinde bir rivayete göre on binlerce insan ölmüştür. Bu savaşa İslam'ın yayılmasında aktif rol almış olan birçok zat iştirak etmiştir. Bunlardan Hz. Ali cenahında olanlardan sekiz yüzü ensardan olup dört yüzü de Rıdvan biatına katılmıştı.² Savaşlar hiçbir zaman iyi olmamıştır. Savaşlara giden yollar tutulabilir ancak taraflar karşılıklı anlayış içerisinde ve sağlam bir diyalog gerçekleştirebilirlerse... Bu şartlar dahilinde harpler durdurulabilir. Cemel savaşına, ne kadar olumlu yönden yaklaşılmaya çalışılırsa çalışılsın sonuç yine olumsuzdur. Çünkü bu savaş mutlaka yapılması mecburi olan bir olay veya önüne geçilemeyen bir hadise değildir. Ancak zihinlerin arka planlarında saklı bulunan kurgulanmış gerçeklerden dolayı harbin meydana gelmesi için tüm şartlar olgunlaştırılmaya çalışılmıştır. Neticede olması gereken meydana gelmiş ve her zaman olduğu gibi yine bir olay, sonuçlarını hakkıyla ortaya çıkarmıştır.

Gerçekten iki taraf karşı karşıya gelmeden önce Hz. Aişe tarafıyla Hz. Ali'nin Basra valisi Osman b. Hunayf arasında önemli görüşme ve diyaloglar olmuştur. Bunların tek amacı müslümanlar arasında huzur ve barışı tesis etmektir. vali, İmrân b. Husayn ve Ebû'l-Esved ed-Düelî'yi Hz. Aişe'ye elçi olarak göndermiştir. et-Taberî'nin ifadesini buraya olduğu gibi aktarırsak bir valinin mü'minlerin annesi için nasıl bir üslup kullandığını rahatlıkla anlayabiliriz: “Şu kadına gidiniz. Onun ve yanındakilerin görüşlerini öğreniniz.”³ Bu iki kişi Hz. Aişe'ye geldiklerinde o bu sefere çıkış sebeplerini anlatmıştır: “Hz. Aişe gayelerinin isyancı takımının bozduğu barış ve düzeni geri getirmek, mazlum olarak öldürülen Osman'ın katillerini cezalandırmak ve müslümanların arasını düzeltmek olduğunu bildirmiş, Talha ile Zübeyr de aynı görüşlere katıldıklarını, ayrıca kendilerinin Ali b.

¹ Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, s. 114.

² Halife b. Hayyât, *Tarihü Halife b. Hayyât*, s. 184.

³ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 14.

Ebî Tâlib'e zorla biat ettirildiklerini söylemişlerdi.”¹ Burada et-Taberî'nin bir ifadesini aktarmada fayda görüyoruz. İki elçi Hz. Aişe'ye amacının ne olduğunu sorduklarında o kendine benzer birinin durumunun gizli olmayacağını ve evladından bir şeyi saklamasının mümkün olmadığını ifade etmiştir.² Hz. Talha, Zübeyr ve Aişe'nin, Hz. Osman'ın masumiyeti ile ilgili yapmış oldukları etkili konuşmalar valinin kuvvetlerini ikiye böldü.³

Hz. Aişe ile Cârîye b. Kudâme'nin karşılıklı konuşmaları da bizim için önemlidir. Cârîye, Hz. Aişe'ye hitaben: “Ey Mü'minlerin Annesi, vallahi senin bu lanetlik deve üzerinde silaha sarılmış bir vaziyette çıkman, Osman'ın öldürülmesinden daha korkunçtur. Allah'tan senin için bir korunma ve hürmet varken sen bunların hepsini paramparça ettin. Senin savaşmanı isteyen aynı zamanda senin öldürülmeni de talep etmektedir.”⁴ Bundan sonra Benî Sa'd kabilesinden biri Talha ve Zübeyr'e hanımlarını savaşa getirip getirmediklerini sordu. Onlar da hayır dediler. Sa'dlı kişi siz kendi hanımlarınızın saygınlığını korurken annenizin onurunu ayaklar altına aldınız. Bu hususta birazcık da olsa Allah'tan korkun.⁵

Burada yapılan küçük muharebede Osman b. Hunayf yenildi. Hz. Aişe'nin izniyle de serbest bırakıldı.

Hz. Ali, Kûfelilerin yardımını temin etmek için onlara önce İbn Abbas ile Eşter'i gönderdi. Ancak Ebû Musa'nın aksi tavrıyla istediklerini elde edemedi geri döndüler. Bunun üzerine Hz. Ali onlara Hz. Hasan ve Ammâr b. Yâsir'i gönderdi. İlginç bir şeydir ki hem Kûfeliler ve hem de Ebû Musa, Ammâr'ı Hz. Osman'ın katlinden sorumlu tutmuşlardır.⁶ Hz. Hasan'ın etkili konuşması netice verdi. Sonunda binlerce Kûfeli Hz. Ali'ye katılmak için yola koyuldular. Bu arada Basralılarla Hz. Ali ve taraftarları arasında, Hz. Ali ile Hz. Aişe tarafı arasında haberleşmeler gerçekleşmiştir. Sonunda iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Bu sırada Hz. Zübeyr atı üzerinde silahlı bir biçimde ortaya çıkmıştır. Bunu gören Hz. Talha da aynı şekilde davranmıştır. Buna karşılık Hz. Ali de atına atlayarak onları karşılamıştır. O kadar yakınlaştılar ki iki tarafın atlarının başları birbirine değiyordu. Hz. Ali her ikisine sizler silah, asker ve atlar hazırlamışsınız. Keşke Allah katında kendinize bir mazeret

¹ Fıglalı, “*Cemel Vaka'sı*”, DİA, VII, 320.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 14.

³ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 15.

⁴ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 15.

⁵ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 15.

⁶ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 26.

hazırlasaydınız. Ben sizin din kardeşiniz değil miyim; benim kanım size sizin kanınız da bana haram değil midir? Talha, Hz. Ali'ye sen insanları Hz. Osman'a karşı kıskırtın. Hz. Ali de Hz. Osman'ın katillerine lanet okudu. Hz. Zübeyr'e de Hz. Peygamber'in bir hadisini hatırlattı. Ki bu hadiste Hz. Ali ile Hz. Zübeyr bir gün karşı karşıya gelecek ve o zaman Hz. Zübeyr haksız olacaktır. Bunun üzerine Hz. Zübeyr tevbe ederek onunla asla savaşmayacağını ifade ederek geri çekilmiştir.¹

İki orduyu teşkil eden kabileler karşı karşıya gelip sulha temayül göstermeye başladılar. Bunun üzerine kabileler birbirine gidip geldiler. Aralarında güzel bir ilişki oluşmuştu. Aynı zamanda Hz. Ali, Talha ve Zübeyr de görüş alışverişinde bulunarak sulhta karar kılarak karargahlarına girdiler. Her iki tarafın liderleri bu iyi niyetlerini taraftarlarına bildirdiler. Ancak iki tarafta yuvalanan ve Hz. Osman'ın katline iştirak edenler işin aleyhlerine döndüğünü görünce gece bir toplantı yaparak savaşı başlatma kararı aldılar.² Ne olduğu anlaşılmadan gece bir kargaşa başladı. Taraflar kendilerini savaşın içinde buldular. Hz. Zübeyr, Ali'nin kendi kanlarını dökmeden bırakmayacağını bildiğini ifade etmiş, ne gariptir ki aynı ifadeleri tarihçiler Hz. Ali'nin ağzından da aktarmaktadır.³ Bu da bize iki taraf arasındaki güvensizliğin boyutunu göstermektedir. Akl-ı selimle düşünme fırsatı bulmadan iki taraf birbiriyle savaşmaya başladı.

Topluluk ruhu bir dereceye kadar frenlenebilir. Ondan sonra önüne geçilemez bir sel olur. Tüm kutsallıklar kitlelerin gözünde saygınlığını yitirir. Artık kitleler tek düşünceye sahip çok vücutlu yığınlar olurlar. İş bu aşamaya gelmişse cemaati harekete geçirecek bir eylem ortaya atılır ve artık olaylar önüne geçilemez bir hal alır. Bu durumda tüm duyarlılıklar geçerliliğini yitirir ve akıl muhakeme gücünü kaybeder. Olayın aktörleri ve hadiseye bilinçli veya bilinçsiz olarak sürüklenenler belki hadiseden sonra yaşama fırsatı bulabilirlerse vakıyı çok farklı bir şekilde yorumlayabilme imkanına sahip olacaklardır. Ama o zaman da çok geç olacaktır.

Örneğin Hz. Ali taraftarlarından herhangi biri, topluluk içerisinde alınıp yalnız bırakılsa ve hedefe her türlü hatayı işlemiş bir vaziyette Hz. Aişe çıkarılsa her halde o birey Hz. Aişe'ye ok atma cüretini kendinde bulamayacaktır. Ama grup içerisinde hareket eden savaş taraftarlarından Hz. Ali cenahı, Hz. Aişe'nin devesine o

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 37; el-Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II, 182.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 39.

³ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 40.

kadar ok atmışlar ki İbn Hayyât'ın anlatımına göre deve adeta bir kirpiye dönmüştü.¹ Deveyi tutan kişi Benî Dubalılardan bir adamdı. Bu kişi ölüm üzerine şu sözü söylüyordu: “Biz Duba oğullarıyız. Ölüm geldiğinde biz ölümü aşağılarız. Ölüm bizim yanımızda baldan daha tatlıdır. Biz sivri uçlarla Hz. Osman'ın kanını talep ediyoruz.”²

Cemel savaşı sonuçta Hz. Aişe tarafının yenilmesiyle son buldu.

Mesela bu savaşta olayların deve etrafında odaklandığı görülünce Ammâr b. Yâsir, Muhammed b. Ebî Bekir'e git bak da bu hevdece kim bulunuyor. Oradaki acaba mü'minlerin annesi mi değil mi? deyince Muhammed, başını hevdece uzatır. Bunun üzerine Hz. Aişe: “Rasulullah'ın haremine muttali olmaya çalışan da kim?” Muhammed: “Senin hiç hoşuna gitmeyen, ehlinde biri.” dedi. Bu sırada Hz. Ali de devenin yanına gelip Hz. Aişe'ye şöyle sitemde bulundu: İnsanları niye kıskırtın ve onların arasını ayırarak birçok problemin çıkmasına sebep oldun. Bunun üzerine Hz. Aişe: “Ya İbn Ebî Tâlib, yapabilirsen iyi davran” dedi. Bu esnada İbn Abbas da onların yanına gelmişti ve “Hz. Aişe bizim için mü'minlerin annesi olarak isimlendirilmiştir” dedi. Hz. Aişe de “evet” diye karşılık vermiştir. İbn Abbas “biz senin eşinin en yakın dostları değil miydik?” O da “evet” dedi. İbn Abbas, “buna rağmen niye bize karşı çıkıp bizden izinsiz hareket ettin?” O da tüm bunların kaza sonucu olduğunu ve istemeyerek meydana geldiğini amacının iki taraf arasını birleştirmekten başka bir şey olmadığını ifade etmiştir. Bu duygulardan sonra da ağlamıştır.³ Bu tabloyu müslümanların düştükleri acıklı durumu ifade etmesi açısından buraya kaydettik.

Bu savaş her ne kadar mezhepler tarihinin konusuna tam olarak giren bir fırka harbi olmasa da neticeleri itibariyle bizi yakından ilgilendirmektedir. Çünkü istikbaldeki birçok gelişmenin temelini teşkil eden sorunlar ve sorular bu harple gün yüzüne çıkmıştır. Bu vb. açılardan bu muharebeyle ilgilenme ihtiyacı hissettik.

¹Halife b. Hayyât, *Tarihü Halife b. Hayyât*, I, 190. Burada aktarılmasını uygun bulduğumuz ibretlik bir olay da şudur: “Önceden de zikrettiğimiz gibi Cemel olayı Hz. Peygamber'e yakınlığıyla bilinen insanların kavgasıdır. Bunun da ötesinde aynı zamanda aynı aileye müntesip insanların birbirine cephe aldığı nadir olaylardan biridir. Mesela bir tarafta Hz. Aişe manevi komutanlık yaparken diğer tarafta kardeşi Muhammed komutanlık vazifesini ifa ediyordu. Halife b. Hayyât, *Tarihü Halife b. Hayyât*, I, 190.

²Halife b. Hayyât, *Tarihü Halife b. Hayyât*, I, 190.

³el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (v. 508), *el-Bed' ve 't-Tarih*, I-VI, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, Kahire, V, 215.

III.SİFFİN SAVAŞI ÖNCESİ HZ. ALİ İLE HZ. MUAVİYE ARASINDAKİ MEKTUPLAŞMALAR

Sıffin savaşından önce savaşın önlenmesi için birtakım arayışların olduğunu, ancak bu arayışlar netice vermeyince de savaşın kaçınılmaz hale geldiğine şahit olmaktadır. Bu arayışların içinde zikredilmeye şayan olanı, Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında cereyan eden mektuplaşmalardır. Bu mektuplar bize iki tarafın birbirine nasıl baktıklarını ve karşılıklı olarak birbirlerini nasıl algıladıklarını göstermeleri açısından önem arz etmektedir. Çünkü bu risalelerde satır aralarında muhalif iki grubun düşüncelerini, tezlerini ve iddialarını rahatlıkla müşahade edebiliriz. Ayrıca mektuplaşmalarda kullanılan üslup da ayrıca değinilmesi gereken diğer bir husustur. Hz. Peygamber(sav)e vahiy katipliği yapmış ve ona çeşitli yönlerden akraba bağıyla bağlanmış bu iki ünlü sahabinin mektuplarından birkaçını buraya aktaralım.

III.1.Mektup

HZ. ALİ'NİN CEMEL VAKASI'NDAN SONRA HZ. MUAVİYE'YE GÖNDERDİĞİ MEKTUP:

“Selam üzerine olsun,

Medine’de bana yapılan biat Şam’da olmandan dolayı seni de bağliyor. Çünkü Ebû Bekir, Ömer ve Osman’a biat edenler bana da biat ettiler. Bu yüzden hazır bulunan için bir seçim hakkı olmadığı gibi bu olaya şahit olmayan için de reddetme yetkisi yoktur. Zira şûra muhacirler ve ensar içindir. Onlar bir kişi üzerinde anlaşarak onu imam olarak tavsif ederlerse bu, aynı zamanda Allah’ın da kendisinden hoşnut olacağını gösterir. Eğer o mü’minlerin emrinden çıkarsa, mü’minler onu doğruya dönderir, eğer diretirse mü’minlerin yolundan saptığı için iman edenler onunla savaşrlar... Talha ve Zübeyr bana biat ettiler sonra biatlerini bozdular ve ben de onlarla mücadele ettim ta ki hak yerine gelinceye kadar. Sana gelince müslümanların girmiş oldukları şeye sen de gir. Benim en çok hoşuma giden senin kabulündür. Bir de Osman’ın katilleri konusunda konuşmayı sıklaştırmışsın... Senin bu isteğin süttten kesilmek istenen çocuğa yapılan hile gibi bir şeydir. Yemin ederim ki, eğer sen kuruntunla değil de aklın ve mantığınla olaya bakacak olursan benim Osman’ın kanından. Kureyş içinde en uzak kişi olduğumu görürsün. Ben senin, halife olması doğru olmayan Tulaka’dan olduğunu ve şûrada da yer almadığını biliyorum. Sana ve

yanındakilere hicret ve iman ehlinden olan Cerir b. Abdillâh'ı gönderiyorum. Ona biat et. Güç ancak Allah'ındır.”¹

III.2. Mektup:

Hiz. Muaviye'nin Hiz. Ali'ye Gönderdiği Mektup:

“Selam üzerine olsun,

Yemin ederim ki,

Anlattığın gibi sana biat edenler zayıflar ve cahillerdir. Onlar sana biat edip seni güçlendirdiler. Eğer sen Osman'ın kanından beri olsaydın, Ebû Bekir, Ömer ve Osman gibi olurdun. Oysa sen Osman'ın kanının dökülmesine teşvik ettin ve ensar'ı terk ettin. Şam ehli Osman'ın katillerini teslim edene kadar seninle savaşmaya azimlidir. Eğer bunu yaparsan şûra müslümanlar arasında olacaktır. Hicazlılar insanların üzerine lider olacak ve gerçek de onların dediği olacaktır. Eğer onlar ayrılırlarsa o zaman insanlara liderlik edecek olanlar Şam ehlidir. Yemin ederim ki Şamlılara karşı Basralıları; Talha ve Zübeyr'i de bana karşı delil olarak getiremezsin. Eğer onlar sana biat etmişlerse ben sana biat etmeyeceğim. Senin İslâm'daki faziletine ve Rasûlullah'a olan yakınlığına gelince ben bunu mevzu bahis etmeyeceğim.”²

III.3.Mektup:

Hiz. Ali'nin Hiz. Muaviye'ye Gönderdiği Mektup:

“Yazın bana ulaştı. Öyle bir yazı ki sanki kendisini doğruya yöneltecek olan sağduyusunu kaybetmiş, kendisini irşad edecek bir insiyaktan mahrum, onu, nefsanî istekleri davet edip o da onlara icabet etmiş ve sadece istekleriyle hareket eden birinin yazısı gibi. Yemin ederim ki, ben sadece muhacirlerden biriyim, onlar ne söyledilerse ben de onu söyledim; onlar ne yaptılarsa ben de onu yaptım. Allah onları sapıklık üzerinde birleştirmesin ve onları körleştirmesin. Ben emretmedim ki direktifimin hatası beni bağlasın; ben öldürmedim ki katile uygulanan ceza bana uygulansın. Senin “Şamlıların Hicaz ehli üzerine lider oldukları” sözüne gelince Şamlılardan bir adam getir ki o şûra ehlinden olsun ve onun hilafeti kabul edilsin. Sen böyle bir iddiada

¹ el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (v. 212), *Vaka'tü Sıffîn*, (tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), el-Mektebetü'l-Arabîyyetü'l-Hadis, Mısır 1981, 29-30; İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Muhammed el-Endelüsî, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, I-VII, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Mısır 1962, IV, 332-33.

² İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 333.

bulunsan ensar ve muhacir hemen seni yalanlar. Oysa biz sana Hicazlılardan böyle bir kişi getirebiliriz. Senin: “Osman’ın katillerini bize teslim et” iddiana gelince sen kim oluyorsun ki böyle bir talepte bulunuyorsun. Osman’ın oğlu burada ki onlar bu hususta senden daha fazla hak sahibidirler. Eğer sen Osman’ın kanını talep etmede ondan daha kuvvetli olduğunu iddia ediyorsan seni bağlayan biatten vazgeç ve kavmi bana karşı idare et. Senin Şamlılarla Basralıların; kendinle Talha ve Zübeyr’in konumunu ayrı olarak telakki etme hususuna gelince and içerim ki iki husus da aynı şeydir ve aralarında herhangi bir fark yoktur. Çünkü yapılan biat geneldir, onda ne görüş ileri sürme ve ne de seçim hakkı vardır. Benim Hz. Peygamber’e olan yakınlığımı tartışma konusu yapmayacağına dair iddiana gelince istersen tartışmayı bir dene.”¹

III.4.Mektup:

Hiz. Muaviye’nin Hiz. Ali’ye Gönderdiği Mektup:

“Sen yardımcıını öldürdün ve seni yalnız bırakandan yardım diledin. Vallahi sana öyle kıvılcımlar fırlatacağım ki hava onu temizleyecek su onu söndüremeyecek, çarpınca delecek, dokununca sakatlayacaktır. Beni, Sühaym, Abdulkays ve Hulvan kahini gibi zannetme.”²

III.5.Mektup:

Hiz. Ali’nin Hiz. Muaviye’ye Gönderdiği Mektup:

“Vallahi amcan oğlunu senden başkası öldürmedi. İsterim ki seni de onun günahı gibi ona ulaştırayım.... Senin ehline vurduğum kılıç her zaman yanımdadır. Vallahi bir günah yapmadım ve bir peygamber de değiştirmedim. Ben hala isteyerek terk ettiğiniz ve zorla sokulduğunuz yol üzereyim.”³

III.6. Mektup:

Hiz. Muaviye’nin Hiz. Ali’ye Gönderdiği Mektup:

“Allah, Muhammed (sav)’i seçti, onu vahyi üzerine emin kıldı, yaratıklarına elçi tayin etti, müslümanlardan ona yardımcıları kıldı, onlarla onu güçlendirdi. Onlar, onun yanındaki konumlarına göre bir fazilete sahiptiler. Onların İslam’daki en faziletli, Allah ve Rasulu’nün sözünü en çok dinleyeni ilk halifedir, sonra halifenin

¹ İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 333-34.

² İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 334.

³ İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 334.

halifesi sonra, üçüncü halifedir. Hepsine haset ve isyan ettin. Bunu, senin kinle bakan bakışlarından, aldığıın derin nefeslerinden ve halifelere karşı olan ağırlığından bilirdik...¹ Sen onlar içinde Osman'a en fazla haset edensin. Onun yakınlığı ve sıhriyetinden dolayı onların en haklısı idi. Ancak sen onunla ilişkiyi kestir ve onun güzelliklerini çirkin gösterdin. İnsanları onun aleyhine kışkırtın, develerin üzengileri ona vuruldu, Rasulullah'ın haremde ona silah çekildi ve seninle aynı mahaldeyken öldürüldü. Sen onun evinden yükselen o korkunç sesi duyuyordun. Buna rağmen sen, onu müdafa etmek için ne bir fiile ve ne de bir söz söylemeye giriştin...Bana ulaşan bilgilere göre sen Osman'ın kanını çürütmeye çalışıyorsun eğer sen gerçekten doğru isen Osman'ın katillerini öldürmemiz için bize teslim edersin. Biz o zaman senin için insanların en hızlıları oluruz. Yoksa senin ve taraftarların için bizim yanımızda ancak kılıç vardır. Muaviye'nin nefsinin elinde tutana yemin olsun ki, biz Osman'ın katillerini dağlarda, ovalarda, denizde ve karada arayacağız. Ya onları bulur öldürürüz veya biz Allah'a kavuşuruz.”²

III.7. Mektup:

Hiz. Ali'nin Hiz. Muaviye'ye Gönderdiği Mektup:

“Havlan'ın kardeşi mektubunu bana ulaştırdı. Sen onda Hiz. Peygamber'i ve Allah'ın ona vermiş olduğı nimetleri zikretmişsin. Hamd, ona olan vaadini yerine getiren, zafer veren, ülkelerde ona güç veren, kendisini yalanlayan, onu ve arkadaşlarını memleketinden çıkarmak için yardımlaşan, Arapları onun aleyhine kışkırtan, ordular oluşturan kavmine karşı onu başarıya ulaştırana olsun. Ta ki onlar istemese de hak yerine gelene kadar. Sen yine gönderdiğin mektupta ona yardım etmeleri için Allah'ın müslümanlardan yardımcıları seçtiğini ve bunların onun yanında faziletçe değişik değişik mertebelerde olduğunu, onların en faziletlisinin, Allah ve Rasulu'nün sözünü en çok dinleyenin ilk halife, sonra da ikinci halife olduğunu ifade etmişsin. Hayatım üstüne yemin ederim ki Onların İslam'daki konumları büyüktür ve onlar İslam için birçok sıkıntıya katlandılar. Bu yüzden Allah onlara rahmet etsin. Sen Osman'ın fazilet açısından üçüncü olduğunu ifade etmişsin. Eğer o iyilik sahibi bir insansa karşısında iyiliklerini artıran ve büyük sevap veren bir Rab bulacaktır. Yok eğer kötülük sahibi bir insansa karşısında hiçbir günahın kendisi için büyük olmayacağı affedici bir rab bulacaktır....

¹ Çok ağır sözler olduğundan dolayı buraya aktarmaya gönlümüz razı olmadı.

² İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, IV, 334-335.

Sen, benim halifelere karşı ağır davrandığımı, onlara haset ettiğimi ve zulüm yaptığımı iddia ediyorsun ki böyle bir şeyden Allah'a sığınırım. Onlara karşı olan hoşnutsuzluktan dolayı ise ben insanlardan özür dileyemem. Benim Hz. Osman'a zulüm ettiğimi ve ondan ilişkiyi kestiğimi ifade ediyorsun. Osman senin de bilmiş olduğun şeyleri işledi ve insanlar da sana ulaşanları ona yaptılar. Sen biliyorsun ki onun hususunda ben çekimserdim ve bir tarafa çekilmiş vaziyetteydim. Eğer hala suçlamak istiyorsan, istediğin gibi suçlamaya devam edebilirsin. Osman'ın katillerine ve onların sana tevdi edilmesine gelince bu işi iyice kurcaladım. Onları sana veya başka birisine teslim etmeye gücüm yok. Eğer bu isteğinden vazgeçmezsen az bir müddet içinde senin, denizde, karada, dağlarda ve ovalarda onları arama zahmetine katlanmadan onlar seni bulacaktır. Senin baban Ebû Süfyan, Hz. Peygamber vefat edince bana geldi ve şöyle dedi: Uzat elini sana biat edeyim çünkü sen bu makama insanların en layık olanısın. Ben insanlar arasına tefrika sokmaktan çekindiğim için bu öneriyi reddettim... Senin baban bile benim hakkımı senden daha iyi biliyordu. Eğer babanın ikrar ettiği hakkımı sen de ikrar edersen doğruya isabet etmiş olursun, yoksa biz ancak Allah'tan yardım dileriz.”¹

el-Makdisî'nin ve İbn Abdirabbih'in kaydettiğine göre Cemel savaşından sonra Hz. Ali, Hz. Muaviye'ye Cerir b. Abdillâh'ı elçi olarak göndermiştir. Hz. Muaviye de Cerir'le şu içerikte bir mektup göndermiştir: “Eğer Şam ve Mısır'ı bana verir ve bir gün ölürsen başka birine sana biat ettiğim gibi biat etmemi istemeyeceksen sana itaat edebilirim. Hz. Ali de buna karşılık “Allah bana sapıkları destekçi olarak almamı istememiştir.” cevabını iletmiştir.”²

Savaş geliyor der. Müslümanlar birbirini anlamamaya dursun onların arasında artık kılıç hakem olacaktır. Ki birçok vakıa böyle sonuçlanmıştır. Bu cevaptan sonra da Hz. Ali ordusuyla beraber Kûfe'den hareket etmiştir. Bu mektuplar iki büyük sahabinin arasında gidip gelmiştir. Tedrici bir gerilim, suçlamalar ve tehditler... Yorumsuz olarak aktarılsa bile bu mektuplar sahiplerinin durumunu ortaya koymaktadır. Gerçekten bazı bölümleri aktarmayı yüreğimiz kaldırmadı. Bu yüzden oraları tercüme etmemeyi uygun gördük.

¹ İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-lkdi'l-Ferid*, IV, 336-37.

² el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, V, 217; İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-lkdi'l-Ferid*, IV, 332-33.

IV. GRUPLAŞMANIN DÖNÜM NOKTASI

Ayrılığa giden yol ne kadar Sıffin savaşından geçiyorsa, Sıffin'a giden yol da Hz. Osman'ın şehadeti hadisesinden geçmektedir. Bu yüzden bu iki olay birbiriyle iç içe değerlendirilmelidir. Zira önceki hadise olmamış olsaydı diğeri de olmayacaktı. Bu yüzden iki olay arasında sebep sonuç ilişkisi mevcuttur. Hz. Osman'ın şehit edilmesine yol açan hadise bir hak arama sonucunda mı yoksa bir provokasyon neticesinde mi meydana geldi? Bu nokta bizim konumuzun biraz dışında kalıyor. Bizim için önemli olan Sıffin'a giden yolda yaşanan iletişimsizlik sorunudur. Diğer bir deyişle tarafların birbirini anlamama ve anlamak istememe hususudur. Yani olmaması gerekenlerin olmasına, olgunlaşmasına ve nihayetinde meyve verme aşamasına gelmesi konusu bizim için birinci derecede önem arz etmektedir. Çünkü anlatacağımız gibi bu savaşla birlikte daha önce fiili olarak bölünmüş olan İslam toplumu birbirinden resmen ve daha kesin hatlarla ayrılmaya başlamıştır. Bu da tabi ki iki tarafın birbirini ters yönden algılaması sonucunda meydana gelmiştir.

Hakikaten şunu itiraf edelim ki az sonra da zikredeceğimiz gibi tüm ihtimal ve teorileri bir tarafa bırakarak bir gerçeğe dönmemiz gerekiyor. O da doksan bin kişilik Hz. Ali ordusu ile seksen beş bin kişilik Hz. Muaviye ordusunun ölmek ve öldürülmek üzere Sıffin'de konuşlanmasıdır. Bunların hepsi birer fedai olup davalarına gönülden inanmış ve bu yolda canını seve seve vermeye hazır kişilerdir. Her bir taraf kendinin hak, muhalif grubun batıl üzerine olduğunu iddia ediyordu. Örneğin Hz. Ali taraftarlarından bir asker Hz. Muaviye'ye yazdığı beyitlerinde şu duyguları dile getiriyordu: "Dayan Muaviye sana ziyaretçiler geldi. Doksan bin savaşçı... Az sonra batıl yok olacaktır."¹ İşte taraflar bu ruhsal atmosfer içinde birbirine karşı cihad! edeceklerdi. Nitekim de iki tarafın kutsal savaşı İslam ümmetine mübarek oldu!

IV.1.Sıffin Savaşı (36/657)

Hz. Ali daha Sıffin'a gelmeden önce onun öncü kuvvetleri oraya gelip yerleşmişlerdir. Ancak bunlar o kadar da stratejik öneme sahip olmayan bir yere konuşlanmışlardı. Burası suya uzak bir yerdi. Öncü kuvvetlerin buraya yerleşmesi ana ordunun da orayı mekan tutmasına sebep oldu. Gerçekten Hz. Ali ordusu, Hz. Muaviye'ninkinden daha az avantajlara sahiptir. Geceyi ordu susuz bir şekilde

¹ el-Mesû'dî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali (v. 346), *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Matbaâtü's-Saâde, Mısır 1964, II, 384.

geçirdi. Bu hususu, Hz. Muaviye'nin danışmanlarından Amr b. el-As şöyle dile getirmiştir: Hz. Ali ve kılıçları boyunlarında doksan bin asker susuzluktan ölmesin; bırak hem biz hem de onlar suyu içsinler demişse de bu öneriye, Hz. Muaviye: “Hayır Osman nasıl öldüyse o da öyle susuz ölecek.”¹ diye tepki göstermiştir. Hz. Ali ordusunu teftiş ederken bir askerin duygularını şöyle şiirlendirdiğine şahit olmuştur: “Şu topluluk mu Fırat'ın suyundan bizi alıkoyuyor. Oysa Ali bizde, doğruluk bizde. Namaz ve oruç bizde. Karanlıkta dua edenler bizde.” Bir başka askerin de şöyle dediğini duyar: “Şu kavim mi bizden Fırat'ın suyunu esirgiliyor. Mızraklar ve Cengaver Ali bizde. Onu yok etmekle tehdit ettiklerinde o korkmaz. Biz erkenciyiz. Zübeyr ve Talha ile karşılaştık.”²

Karşılıklı olarak cereyan eden küçük çatışmalar zilhicce'nin birinci gününe kadar devam etti. Haram aylar girince Hz. Ali, muhalifleri tek bir kelimeye ve ana cemaate katılmaya davet etti. Yapılan görüşmeler neticesinde iki taraf da muharremin sonuna kadar savaşı bırakma hususunda anlaştılar. Bu kısa barışın sonuna ramak kala taraflar birbirinin aleyhine şiirler dizmeye başladılar. Haram aylar çıkınca Hz. Ali, Hz. Muaviye'ye elçi göndererek durumun ehemmiyetini ona arzutmeye çalıştı. Ancak Hz. Muaviye ve taraftarları, iki taraf arasında kılıcın hakem olacağını ve aciz olanın öleceğini arzettiler.

Safer ayının birinci günü ordular saf tutup karşılıklı cephe almaya başladılar. Ünlü komutan Eşter³ insanların önüne geçerek orduyu savaş konumuna getirdi. Sonra

¹ el-Mesû'dî, *Murûcû 'z-Zeheb ve Meâdinü 'l-Cevher*, II, 385.

² el-Mesû'dî, *Murûcû 'z-Zeheb ve Meâdinü 'l-Cevher*, II, 385.

³ Malik b. Haris: Önemli komutan ve kahramanlardan birisidir. Yermük savaşında gözü oyulmuştur. Kendisi ela gözlü, seyrek saçlı, son derece güzel konuşan biriydi. Hz. Osman'a karşı yapılan başkaldırıda ön saflarda yer almış, onun ölümüne iştirak etmiştir. Kadisiyye savaşına katıldı. Bununla beraber aynı zamanda Siffin savaşında da bulunmuştur. Bu savaşta kahramanlıklarıyla göz doldurmuş neredeyse Muaviye'yi hezimete uğratacaktı. Siffin savaşı bitince Hz. Ali, onu Mısır'a vali olarak gönderdi. Ancak yolda büyük bir ihtimalle Emevi taraftarı veya Hz. Osman'a gönül vermiş biri tarafından zehirli bir bal içirilerek öldürülmüştür. ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, (tahk. Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Nuaym el-Arkasûsû), I-XXIII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1413, IV, 34; *Divânü 'l-Hamâse*, I, 39. Eşter'e hususiyle değinmemizin sebebi şudur: Eşter, Hz. Osman'ı şehit edenlerin elebaşlarından ve Hz. Ali'nin de en önemli komutanlarından biridir. Her ne kadar Hz. Ali, Hz. Osman'ın katline iştirak etmemiş ve hatta bundan son derece üzüntü duymuşsa da dayandığı ordu ve insanların bir kısmı şaibeli unsurlardan oluşmaktaydı. Bu da ilerisi için Hz. Ali'ye bazı mühim problemler doğuracaktır. Dikkat edilirse karışık unsurlardan müteşekkil Irak ordusu ile yek vücut gibi davranan ve sözü özü bir olan Şam ordusu arasında disiplin açısından son derece önemli farklılıklar mevcuttur. Bu maceraperest insanlar Hz. Ali'ye hareketinin her safhasında sorun çıkaracak ve onu önemli hatalara düşüreceklerdir.

Hz. Osman'nın katlinden mesul olup Hz. Ali safında yer alan önemli kişi sadece Eşter değildir. Bununla beraber Hz. Ali için yine komutanlık etmiş olan Muhammed b. Ebî Bekir'i de unutmamak lazım. Halife b. Hayyât, *Tarihü Hulife b. Hayyât*, I, 184. Bu kişi, Hz. Osman'ın katlinden dolayı değil direkt sorumludur. Çünkü kendisi bizzat Halifenin evini basanlardandır. Bununla da yetinmeyip ona,

aralarında şiddetli çatışmalar yaşandı. Eşter'e karşılık Habib b. Mesleme; Haşim b. Utbe b. Sa'd b. Ebî Vakkâs el-Mirkal'a karşı Ebû A'ver es-Sülemî; Ammâr b. Yâsir'e karşı Amr b. el-As; Muhammed b. el-Hanefiyye'ye karşı Ubeydullah b. Ömer el-Hattab; Abdullah b. Abbas'a karşı Velid b. Ukbe ve nihayetinde Hz. Ali'ye karşı Hz. Muaviye çıktılar. Bu tabloyu izah etmek çok zordur. Hiçbir teori de bu sahneyi açıklamaya kafi gelmez.¹

İbn Abbas, Sıffin savaşında Hz. Ali'yi şöyle anlatmaktadır: “Ali'yi başında beyaz sarığıyla gördüm. Bakışları sertti. Saflaşmış insan yığınlarının önünde duruyordu. Onları savaşa teşvik ediyordu. Bana kadar geldi. O sırada ben kalabalık insan topluluğu arasındaydım. Şöyle sesleniyordu: “Ey İslam topluluğu! Haykırınız, ümmeti destekleyiniz, korku salınız, bakışlar önünde kılıçlarınızı çekmeden endişe veriniz, yan bakınız, vücutları paramparça edin, ceylanı savunun, kılıçları kabıyla çingirdatın, oku atın, severek yapın, siz Allah'ın gözetimindesiniz, Rasulullah'ın amcasının oğlu ile berabersiniz, tekrar dönüp saldırmayı sevin, kaçmayı kötüleyin, çünkü kaçma boyunlara takılan bir yafta, ceza günü ise bir ateştir...Hak ortaya çıkıncaya kadar sabredin. Siz üstünsünüz Allah size yardım edecektir.”²

Sonra Hz. Ali harp için Hz. Peygamber'in katırı Şehba üzerinde ilerledi. Buna karşılık Hz. Muaviye Şam ehliyle birlikte çıkarak akşama kadar savaştılar. Ancak her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamadan günün sonuna geldiler. Akşam olunca da savaş meydanından ayrıldılar.

Sekizinci gün Hz. Ali ve Hz. Muaviye askerlerinin başında yine savaşa çıktılar. İnsanlar güneş yükselinceye kadar savaşa devam ettiler. Sonra Ubeydullah b. Ömer dört bin insanla mübarezeye girişti. Bunlar yeşil ipekten sarıklar sarmış olarak Hz. Osman'ın kanını isteyerek ilerliyorlardı. Bu sırada Ubeydullah b. Ömer şu şiiri söylüyordu:

sakallarından tutarak çeşitli tacizlerde bulunmuştur. el-Endelûsî, Muhammed b. Yahya, *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli 'ş-Şehîd Osman*, I, 140; Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ajans-Türk matbaası, Ankara 1965, s. 39. İşte bu zat Cemal'de Hz. Ali tarafında yer almıştır. O zaman profesyonel bir haberleşme sistemi olmasa da Hz. Ali ordusunu teşkil eden gruplar hakkında Şam tarafı elbette ki bilgi sahibi oluyordu. Bu bilgiler neticesinde de haliyle Muaviye tarafına koz veriliyordu. Her ne kadar mezkur şahıslar problem çıkarmasa da suikasta karışan diğer kişiler Hz. Ali'ye hep problem çıkardılar. Akbulut. Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, s. 208.

¹ el-Mesû'dî, *Murûcü 'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 385-389; Hişâm Cuâyî, *el-Fitne*, Dârü't-Taliâ li't-Tabââ ve'n-Neşr, Beyrut 2000, s. 199.

² el-Mesû'dî, *Murûcü 'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 390.

“Bana Ubeydullah derler, beni Ömer büyötmüştür. Kureyş’in gelmiş ve geleceklerinin en hayırlısı, Allah’ın Rasulu ve Aziz Şeyh(Ebî Bekir) in dışında, Mudar ve Rabialılar, Osman’a yardım etmede yavaş davrandılar, Yağmur gibi dökölmeyin.” .

Buna karşılık Hz. Ali ona seslenerek: Ey İbn Ömer, sen mi benimle savaşacaksın? Vallahi senin baban yaşısaydı benimle savaşımazdı. Sen, Osman’ın kanını istiyorsun oysa Allah Hürmüzan’ın kanını istiyor. Hz. Ali, Eşter’e onunla mübarezeye çıkmasını istedi. Eşter şu şiiri söyleyerek mübarezeye çıktı: “Bana Eşter derler benim menkıbem bellidir. Ben Irak’ın erkek ejderhasıyım. Ben herhangi bir kabileden değilim, ne Mudar’dan ne de Rabia’dan.” Bunun üzerine Ubeydullah onunla mübareze etmekten vazgeçti. O gün iki taraf arasında şiddetli çatışmalar oldu. Ammâr b. Yâsir de arkadaşlarından Allah’a gitmek isteyenleri çağırarak şöyle dedi: “Nefsimi elinde tutana yemin ederim ki biz onlarla Kur’an’ın inzalı için savaştığımız gibi onun tevili için de savaşıcağız.”¹ Sonra şu şiiri söyledi:

فاليوم نضربكم علي تاوليه

و يذهل الخليل عن خليله

نحن ضربناكم علي تنزيله

وضربا يزيل الهام عن مقيله

او يرجع الحق الي سبيله

“Sizinle onun inzalı için savaşıştık. Bu gün de onun tevili için savaşıcağız. Öyle bir savaş olacak ki düşüneni düşüncesinden, arkadaşı arkadaşından edecektir. Ta ki hak yoluna girene kadar.”²

Sonra o, halkın arasına girdi. Kılıçlar onun üzerine inip kalkmaya başladı. Sonunda Ebû'l-Âdiye ve İbn Cevn es-Seksekî onu öldürdüler. Kimin öldürdüğü konusunda bu iki kişi ihtilafa düşünce Abdullah b. Amr’a müracaat ettiler. Abdullah ikisini huzurundan kovarak şöyle dedi: Rasulullah’tan şunu işittim: “Kureyş Ammâr’la tutuşacak. Ammâr’dan onlar ne. Ammâr onları Cennet’e çağırarak onlar onu ataşe çağıraraklar.” Ammâr öldüröldüğünde doksan üç yaşındaydı.³

Ammâr öldürölünce ölüm üzerine Hz. Ali’ye biat edenlerden Haccac b. Uzeyye şu mersiyeeyi terennüm etti:

¹ el-Mesû`dî, *Murûci`-z-Zeheb ve Meâdinü`l-Cevher*, II, 391; Ahmed Cevdet, *Kıssatı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I-II, Bedir Yay. İst. 1972, I, 556.

² el-Mesû`dî, *Murûci`-z-Zeheb ve Meâdinü`l-Cevher*, II, 391.

³ el-Mesû`dî, *Murûci`-z-Zeheb ve Meâdinü`l-Cevher*, II, 391.

يا للرجال لعين دمعها جاري	قد هاج حزني ابو اليقظان عمار
اهوي اليه ابو حوا فوارسه	يدعو السكون وللجيشين اعصار
فاختل صدر ابي اليقظان معترضا	للمرح قد وجبت فينا له النار
الله عن جمعهم لا شك كان عفا	بذلك ايات و اثار
من ينزع الله غلا من صدورهم	على الاسرة لم تمسهم النار
قال النبي له تقتلك شزيمة	سيطت لحومهم بالبغى فجار
فاليوم يعرف اهل الشام انهم	اصحاب تلك وفيها النار والعار

“Ey insanlar! Gözyaşı akıtan adama yardım edin. Ebû Yakzan Ammâr üzüntümü alevlendirdi. Ebû Havva atlılarını ona yöneltti. Her iki ordu birbiriyle kıyasıya mücadele ederken o sükunete çağırıyordu. Ebû Yakzan’ın göğsü atılan oklarla delik deşik oldu. Bu konuda bize ateş vacip oldu. Allah onların hepsini affetmiştir. Buna ayet ve hadisler işaret eder. Onlar koltuklar üzerinde Allah’ın kalplerinden kını giderdiği ve ateşin yakmayacağı kimselerdir. Hz. Peygamber de onun için şöyle buyurmuştur: “Seni etleri zorbalıkla karışmış facir bir grup öldürecektir.” dedi. İşte bugün Şam ehlinin ar ve ateşin sahipleri bu guruha mensup oldukları ortaya çıktı.”¹

Ammâr’ın öldürülmesi orduya yeni bir şevk ve heyecan dalgası getirdi. Ammâr yere yıkılınca Said b. Kays el-Hemedânî, kabilesi arasında, Kays b. Sa’d b. Ubade de ensar ve Rabialılar, Adiy b. Hatim de Tay kabilesi arasından ileri atılarak savaşmaya başladılar, topluluklar birbirine karışmıştı. Şiddetli çatışmalar sonucu Hemedân kabilesi Şamlıları önlerine katarak Hz. Muaviye’ye dayandılar. Hz. Muaviye bu hamleye karşı çevresindekilerden yardım diledi. Bunun üzerine Hz. Ali, Eşter’e Hıms ve Kinesrinlilere komutanlık etmesini emretti. Bu gün el-Mirkal’e kimse dayanamıyordu. Atın tepişmesi gibi deviniyordu. A’ver’in ardından Hz. Ali şöyle sesleniyordu: “Ey A’ver, korkma ilerle.” el-Mirkal de şu şiiri söylüyordu: “

قد اكثر القوم و ما اقلا	اعور يبغي اهله محلا
قد عالج الحياة حتى ملا	لا بد ان يفل او يفلا
اشلهم بذى الكعوب شلا	

¹ el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 392.

“Topluluk elinden geleni yaptı. A’ver kendi ehline yer arıyor. Bıkıncaya kadar yaşadı. Ya yok olur veya yok eder. Ben onları geldikleri yere gönderiyorum.”¹

Bunun üzerine Haşim b. Utbe el-Mirkal, Zi’l-Kelâ’ karşıladı. Zi’l-Kelâ’ şu şiiri söyledi:

اثبت فاني لست من فرعى مضر نحن اليمانيون ما فينا ضجر
كيف ترى وقع غلام من عذر ينعى ابن عفان و يلحى من غدر

“Kesindir ki ben Mudar’ın kollarından birine mensup değilim. Biz Yemenliyiz ve biz de bıkkınlık olmaz. İbn Affân figan ediyor ihanet edense sövüyor. Bir özürden dolayı öldürülen adamı nasıl görürsün.”²

Bunun üzerine ikisi birbiriyle vuruştular. Haşim onu öldürdü. İbn Mirkal sancağı eline alınca Accac şu şiiri okudu:

يا هاشم بن عتبة بن مالك اعزز بشيخ من قریش هالك
تخطئه الخيلات بالسنايك ابشر بحور العين فى الارائك
والروح والريحان عند ذلك³

“Ey Haşim b. Utbe b. Malik, öldürülmüş Kureyşli Şeyhi destekle. Onu atlar tırnaklarıyla çiğnedi. O zaman koltuklarda Huriler, sana müjdeler olsun. Bunun yanında reyhan ve rahatlık da vardır.”

Hız. Ali, el-Mirkal’ın düştüğü yere geldiğinde orada Eslemlilerden birçok kişinin öldürülmüş olduğunu görünce üzüldü ve onlar için Allah’tan rahmet dileyerek şu beyitleri söyledi:

جزى الله خيرا عصبة اسلمية صباح الوجوه صرعوا حول هاشم
يزيد و عبدالله بشر بن معبد و سفيان وابنا هاشم ذى المكارم
وعروة لاينفد ثناه وذكره اذا اخترطت يوما خفاف الصوارم⁴

“Allah Eslemlilere ecrini versin. Ne aydınlık yüzlerdi. Haşim’in etrafında öldürüldüler. İyilik sahibi Haşim’in oğulları, Süfyan, Bısr b. Ma’bed, Abdullah ve Yezid. Kılıçların çekildikleri gün ise Urve’nin övülmesi ve anlatılması bitirilemez.”

¹ el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 392-93.

² el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 392-93.

³ el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 393.

⁴ el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 393.

Sıffin savaşı uzayınca tanınmış simalardan ölenlerin de sayısı artmaya başlıyordu. Bunlar arasında en önemlisi Ubeydullah b. Ömer'dir. Ammâr b. Yâsir öldürüldüğü gün Hz. Ali Rabialılara şöyle hitap etti: Ey Rabialılar, sizler benim zırhım ve okumsunuz. Bunun üzerine Rabialılardan on bin kadar pehlivan onun önünde hazırlandı ve tek bir adam gibi hep birlikte hücum ettiler.¹ Bu sırada Hz. Ali, Şehba isimli katırın üzerinde şu beyitleri söylüyordu:

من اي يومى من الموت افر اليوم لم يقدر ام يوم قدر

“Hangi günün ölümünden kaçıyorum. Takdir edilmemiş olandan mı yoksa takdir edilmiş olandan mı.”² Hz. Ali öyle bir saldırıyla saldırıyordu ki önüne gelen her şeyi biçiyordu. Bu esnada Hz. Ali insanları biçtiğini ama her nedense Muaviye’yi göremediğini şiirsel bir anlatımla ifade ediyordu.³

Bu meydan okumayı, Hz. Ali Muaviye’nin çadırına yaklaştığında haykırmıştı. Hz. Muaviye’ye seslenerek onu mübarezeye davet etti. Bunu duyan Amr b. el-As Hz. Muaviye’ye dışarıdaki sesi duyup duymadığını hatırlatınca Muaviye şöyle dedi: “Biliyorsun onunla mübarezeye giren herkes hayatını ya kaybetmiş veya esir alınmıştır.” Amr ise ona şöyle seslendi: Seni bu mübarezeden alıkoyan nedir? Muaviye Amr’a: Sen benden sonraya göz dikmişsin karşılığında bulundu.

Sıffin savaşı tarihin kaydettiği en dramatik, en elem verici ve en hüznü anıların yaşandığı bir olaydır. Bu olayı ne kelimeler ve ne de sözler tavsif edebilir. Bir davanın adamlarının birbirine karşı ne kadar gaddarlaştığı, acımasızlaştığı ve birbirini nasıl da öldürdüklerini bu olay bize göstermektedir. Bir yanda Hz. Peygamber’in en yakını ve ona her türlü zorluklarda yardımcı olmuş olan kişiler; diğer tarafta yine ona katiplik etmiş onunla irsiyet bağıyla bağlı ve yine onun değerli arkadaşları... İşte tüm ilişkilerin giriftleştigi, söylenilecek çok sözün anlamsızlaştığı bir olay... Bunun da ötesinde ötelere dayanan kabile rekabeti ve siyasi çıkar... İktidar denen mekanizmanın olanaklarından faydalanma arzusunu da göz ardı etmemek lazım. Araplar arasında adalete dayanan akılcı, mantıki, hakkaniyete istinat eden, ciddi devlet ve iktidar gücüne giden yola karşı kabileci bir başkaldırı... İstikrarlı bir yönetime karşı eskiyi savunma anlayışı... Görünürde dini motiflerle bezenmiş sözler ve iddialar olsa da perde arkasında gizlenen emeller tamamen siyasi.

¹ Ahmed Cevdet, *Kıssası Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 558.

² el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 396.

³ el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 396.

Çok ilginç bir anekdot ki biz bunun mutlaka buraya kaydedilmesini uygun buluyoruz. Çünkü bu, Sıffin savaşının vahametini ortaya koyması açısından önemlidir. “Savaş o kadar şiddetlenmişti ki insanlar birbirine karışmış, kılıçlar çekilmiş, karanlık basmış, şiirler söyleniyor, mızraklar kırılıyor, insanlar birbirini ısırtıyor, atlılar birbirini boğazlıyor, insanlar yere seriliyordu. Cuma gecesi idi. Gece ve gündüzüyle beraber Hz. Ali’nin kendi elleriyle öldürdüğü kişi sayısı beş yüz yirmi üç kişidir. Çünkü Hz. Ali birini öldürdüğünde tekbir getiriyordu. Vurduğunu mutlaka öldürüyordu. Buna onu harp meydanında adım adım takip edenler şahittir.”¹

Savaş böylece günlerce sürüp gitti. Sonunda Eşter’in olağanüstü gayretleri neticesinde Hz. Ali tarafı Şamlıları bozguna uğratmayı başardı. Artık zafere ramak kalmıştı. Bunun üzerine Muaviye’nin en büyük danışmanlarından ve aynı zamanda Arapların en büyük dahilerinden olan Amr b. el-As Muaviye’ye durumun vahametini izah ederek askerlerin Kur’an sayfalarını mızrakların uçlarına takmalarını tavsiye etti. Muaviye bu tavsiyeye uyarak askerlerine gerekenin yapılmasını emretti. Askerler denileni yapınca Hz. Ali tarafına sizi Allah’ın kitabına davet ediyoruz diye bağurdılar. Bunu duyan Hz. Ali tarafı madem ki bizi Allah’ın kitabına davet ediyorlar ve biz de onun hükmü için çarpışıyoruz; o halde muharebe etmeye gerek kalmıyor. Bu duygularını Hz. Ali’ye de açıkladılar. Yapılan bu olayın tamamen bir hile olduğunu, Hz. Ali açıklamaya çalıştıysa da meramını anlatmaya bir türlü muvaffak olamadı. Bu sırada cephedeki savaş tamamen Hz. Ali lehine dönmüştü. Eşter var gücüyle karşı tarafa saldırıyordu. Şamlıların teklifini tereddütsüz kabul etmeye hazır olan Hz. Ali grubundan bazıları savaşın durmaması halinde isyan edeceklerini ve onu cepheye yalnız bırakacaklarını veya Hz. Osman’a yaptıklarını ona da yapacaklarını söylediler. Hz. Ali karargahında isyan baş göstermişti. Bunun üzerine Hz. Ali meydana gelecek isyanı ve tatsızlıkları önlemek için savaşı durdurmaya karar verdi.²

Aslında bu bir taktikti. Zira yenilmeye ve dağılmaya yüz tutmuş olan Şamlılar için her şey bir kurtuluş reçetesi olabilirdi. Bu mushaf olayı da ilk anda bu durumdaki bir ordu için büyük bir şanstı. Çünkü karşı taraf mecburen bu teklifi görüşecek ve tartışacaktı. Bu da Şam tarafının azıcık da olsa nefes almasına ve toparlanmasına imkan hazırlayacaktı. Gerçekten sahifelerin mızrak uçlarına takılması tahmin edilenden de daha olumlu neticeler doğurdu. Bir anda savaşın seyri değişmişti.

¹ el-Mesû’dî, *Murûcû’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 399.

² Ahmed Cevdet, *Kıssatı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 560.

Belki de Amr b. el-As bu kadarını düşünmemişti. Burada bilinmeyen bir nokta da şudur: Acaba bu taktiğe başvurulurken Hz. Ali taraftarlarının halet-i ruhiyeleri, dini tecrübe ve mantıki düşünme kapasiteleri göz önüne alınmış mıydı? Bilinmez ama her ne olursa olsun, hangi zaviyeden bakılırsa bakılsın bu tedbire başvurulması Şamlılar için son derece münasip sonuçlar doğurmuştur. Savaş durduruldu. Savaşı durdurmak için çaba sarf edenlerin başında Eşa's b. Kays¹, Mi'sar b. Fedek et-Temimî ve Zeyd b. Husayn et-Tâî gelmektedir. Bunların karşı çıkışları beraberinde orada bulunanlardan başkalarının da bu gruba katılmasını sağlamıştır.² Eğer bu grup azımsanacak miktarda olsaydı elbette bunların iddialarına iltifat edilmezdi. Ayrıca bertaraf edilmeleri de kolay olurdu. Ancak bu iddiaları dillendirenler birincisi kavimleri arasında ileri gelen kimselerdi. İkincisi de bunlar Hz. Ali'nin karargahına girebilecek kadar nüfuz sahibiydiler. Eğer sıradan insanlar olsaydı Hz. Ali'ye kadar seslerini yükseltecek cesareti kendilerinde bulamazlardı.

Eşter mutlak zafere engel olan bu insanlarla çetin bir tartışma yaptı. Hatta Hz. Ali'nin huzurunda birbirine küfürler bile savurdular. Olayı Hz. Ali zor da olsa yatıştırdı. Bunun üzerine Eşa's b. Kays elçi olarak gitmek istediğini ifade etti.³ Hz. Ali de bunu kabul etti. Eşa's, Muaviye'yle görüşüp onların tahkim isteğini Hz. Ali tarafına getirdi. Hz. Ali tarafı halifenin tüm engellemelerine rağmen her taraftan birer kişinin elçi olarak seçilmesinde ısrar ettiler.⁴

¹ el-Mesû'dî, *Murûcû 'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 400.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 101.

³ İlginç bir şeydir ki Hz. Ali genelde itirazlara fazla ses çıkarmıyor ve yapılan teklifleri fazla direnç göstermeden kabul ediyordu. İnsanlardan bazılarının iç yüzlerini bilmesine rağmen onların isteklerine uyuyordu. Yani kendi şiası arasındaki diyaloglarda sürekli pasif duruma düşüyordu. Bu da ona onarılmaz darbelerin vurulmasına sebep oluyordu. Mesela burada Eşa's'ın savaşı durdurmak için çaba sarfetmiş olduğu bilinen bir husustur. Bunun farkında olan Hz. Ali onun elçilik isteğini olumlu karşılamış, savaş bitmek üzereyken de savaşı durdurma taleplerini kabul etmiştir. Tüm bunlar yetmiyormuş gibi bir de sonraları Ebû Musa el-Eşa'rî'yi istemese de hakemi olarak tayin etmeye razı olacaktır. Oysa bu sahabe başından beri Müslümanlar arasındaki siyasi ihtilafta sürekli tarafsız bir politika izlemiştir. Yani Hz. Ali tarafında olmadığı kesindir. Buna karşılık Amr b. el-As ise tam bir Muaviye müdafisiydi. Ayrıca burada Eşa's b. Kays'a da birazcık değinmekte fayda vardır. Bu kişi Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuş bir sahabidir. Ancak Rasulullah vefat edince irtidat etmiş sonra yine dine dönmüştür. Bir rivayete göre Hz. Ali zamanında diğer bir rivayete göre de Hz. Hasan zamanında Küfe'de ölmüştür. Kadisiye, Calula, Hakem olayı vb. birçokhadiseye şahit olmuş ve bunlarda aktif rol almıştır. el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî (v. 742), *Tehzîbü'l-Kemâl*, (tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980, III, 290. Bu kişi de Hz. Ali'ye en çok sorun çıkaranlardan biridir.

⁴ el-Mesû'dî, *Murûcû 'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 401; Ahmed Cevdet, *Kıssâ Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 562.

IV.2.Tahkim Olayı

Hiz. Ali'yi tahkime zorlayan bu grup bu defa hakem seçiminde ona karşı gelmeye başladı. Bunlara göre hakem olabilecek tek kişi vardır. O da Ebû Musa el-Eşâ'rîdir. Ancak Hiz. Ali buna şiddetle karşı çıktı. Hiz. Ali'ye göre Ebû Musa bu konuda güvenilir bir kişi değildir. Ayrıca bu işe ehil de değildir. Zira Ebû Musa önceleri Hiz. Ali'den ayrılmış, ona muhalefet etmiş ve hatta onun yardımına gidilmesini engellemeye çalışmıştı.¹ Savaş çıktığında da bir köşeye çekilerek her şeyden elini eteğini çekmişti. Bunun yerine Hiz. Ali, Abdullah b. Abbas'ın seçilmesini tavsiye etmiştir. Ancak onun bu girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü bu işin ele başları Abdullah b. Abbas'ın objektifliğinden şüphe ediyorlardı.² Bunun üzerine Hiz. Ali, Eşter veya Ahnef b. Kays'ı önerdiyse de bu teklifi de kabul edilmedi.³ Engelleyenlerin başında Eşâ's gelmektedir. Ahmet Önkâl'a göre Eşâ's'ın böyle davranmasının sebebi öldürülen onca insan yüzünden pişmanlık duymasıdır. Eğer Hiz. Ali'nin istediği bir kişi seçilmiş olsa o zaman taraflar bir daha savaşla karşı karşıya kalacaklar.⁴

Yani her şey Hiz. Ali aleyhine işliyordu. Bu grup ordu içinde öyle yuvalanmıştı ki her dediklerini herkese kabul ettiriyorlardı. Sonunda Ebû Musa üzerinde anlaşıldı. Bu sırada geleceği öngörenlerden Ahnef b. Kays kendisinin ikinci hakem olarak tayin edilmesini talep ettiyse de bu fikri de kabul edilmedi. Buna karşılık Muaviye kendine sadık biri olan Amr b. el-As'ı hakem tayin etti. Amr'ın politik ve siyasi yönünü anlatmaya hacet yoktur. Çünkü o bir dahiydi. Aynı zamanda müslüman olmadan önce ara sıra elçi olarak başka memleketlere gönderilmiştir.⁵ Yani her bakımdan Ebû Musa'dan üstün bir yeteneğe sahipti. Ebû Musa görevi alarak Amr'la beraber Kur'an'la hüküm edeceklerine dair yemin ettiler. İki hakemin tabi olacakları kaideler yazılarak insanlara tebliğ edilmeye başlandı. İlan vazifesini üzerine alan yine Eşâ's oldu. Ki Eşâ's Hiz. Ali'nin en çok hataya düşmesine sebep olan kişidir. Eşâ's elinde sahife olduğu halde gezerken Benî Temîm kabilesine uğradı. Bu kabilenin liderlerinin bulunduğu mecliste bu sahifeyi okuyunca Haricî Ebû

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 25.

² el-Mesû'dî, *Murûcî'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 402; Ahmed Cevdet, *Kıssat Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 562; Hodgson, M. G. S. *İslam'ın Serüveni*, (terc. Komisyon), I-III, İz Yay. İst. 1993, I, 158.

³ el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Tarih*, V, 220.

⁴ Önkâl, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", İstem, Konya 2003, sayı II, s. 42.

⁵ Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XIII, 26.

Bilâl'in kardeşi Urve b. Üdeyye, Eşa's 'a: "Ey Eşa's, Bu ne aşağılık şey, bu tahkim de neyin nesi oluyor, Allah'ın şartından daha güvenilir bir şart mı var.¹ Siz Allah'ın dininde, O'nun emir ve yasaklarında insanları mı hakem tayin ediyorsunuz. Hüküm ancak Allah'ındır."² diye çıkıştı. Böylece "La hükme illa lillah" sloganını atan ilk kişi de Urve oldu.

Görülüyor ki Sıffin savaşında tahkim sloganıyla isyan eden ve karışıklık çıkaranlar belki Benî Temim kabilesinin birkaç önemli şahsiyetidir.³ Bu tip savaşlarda her kabile kendine has bazı sembolik unsurlarla temsil ediliyordu. Örneğin Hz. Ali Sıffin'de askerlerini gezerken Benî Rabia kabilesinin sancağına uğruyor.⁴ Demek ki her kabilenin ayırıcı bir özelliği vardı. Aynı zamanda az önceki pasajdan da anlıyoruz ki her kabile diğerinden ayrı bir yerde ama ordugahın içinde meskun idi. Bu yüzden ilan metni her kabileye teker teker okunuyordu. Tahkim olayına karşı çıkanların çoğunluğunun ortak sembollere sahip olması bu ayırıcı alametlere vakıf insanların da bu grupla beraber hareket etmesine yol açmıştır. Yani öncelikle ortak bir bilinçten bahsedilemez. Ancak müşterek sembollere sahip olmaları onları ortak bir bilince doğru sürüklemiştir. Bu sembol basit de olsa bir bayrak ya da herhangi bir renkteki bez parçası da olabilir. Önemli olan buna sahip olanların diğerleri tarafından fark ediliyor olması ve bu küçük grubun takip edilmeye layık görülmesidir. Bu takip ediş layık görme kabilevî birtakım diğer unsurlarla da birleşerek önceden sadece saf kabileden oluşan bu grup bu olayla birlikte bir bakıma düşünsel kabileciliğe doğru yol almıştır. İşte bu olaydan da anlıyoruz ki "Kitlelerin özel niteliklerinin, karakterlerinin oluşumunda çeşitli sebepler vardır. bunların birincisi şudur ki, kitle içinde bulunan birey, sadece çokluğun, sayı fazlalığının verdiği duygu ile, tek başına olduğu vakit frenleyebileceği içgüdülerine, kendisini terk etmek suretiyle yenilmez bir güç kazanır. Kitleler isimsiz (anonim) ve dolayısıyla sorumsuz oldukları için, bireyleri daima, her yerde kontrol edici rol oynayan sorumluluk duygularından tamamen uzaklaştırırlar ve onları iç güdülerine daha kolayca teslim ederler.

¹ el-Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, I-IV, Darü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, III, 180.

² el-Mesû'dî, *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 404

³ Fığlalı, "*Hariciler*", DİA. XVI, 169.

⁴ el-Mesû'dî, *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 385.

Bir ikinci sebep olan zihinsel yayılma da kitlelere özgü olan vasıfların meydana gelmesine sebep olur ve bu zihinsel yayılma aynı zamanda bunlara yön verir.”¹

Urve'nin bu sloganı kısa zamanda yayıldı. Yayılmanın bir sebebi de her halde seçilen parolanın önemli bir şey ifade etmesidir. “Hüküm ancak Allah'ındır” lafzı her müslümanın dikkatini çekecek niteliktedir. Zaten bu ifadeye de kimse karşı çıkmaz. İçerik olarak dinin ana mebdesini oluşturan bu sözün kısa zamanda kabul görmesinin diğer bir nedeni olarak da şunu zikredebiliriz: Mevcut şartlar yani görünürde ümmeti birbirine düşüren, birçok insanın ölümüne sebep olan bu fitnenin en köklü çözüm yolu Kur'an olacaktı. Tamamen saf olan insanlar bir yanda bu problemin çözümü için seçilen iki hakemi görürken diğer tarafta Kur'an'ın bırakılmışlığını görüyorlardı. Bu da seçilen bu parolanın ne kadar da mevcut zemin ve şartlara münasip olduğunu gösteriyor. Bu parolayı Hz. Ali duyduğunda şöyle demiştir: “Kendisiyle batılın istendiği hak bir sözdür”²

Biraz düşünüldüğünde varılan anlaşmada zaten Kur'an'ın hakem tayin edilmiş olduğu ve Kur'an'ın öldürdüğünün öldürüleceği, onun yaşattığının da yaşatılacağı belirtilmektedir. Ancak problem bu metne kulak vermeme ve onu anlamamadır.³ Zaten bunların anlamaları da gerekmiyordu. Çünkü bunların yerine kendi kabilelerinin ileri gelenleri verilmesi gereken kararı veriyor ve atılması gereken adımı atıyorlardı. Dikkat edilirse Eşa's b. Kays varılan ön anlaşmayı orduya iletirken tüm kitleyi muhatap almamış bunun yerine belli başlı kabilelerin liderlerine tebliğ etmiştir. Bu liderler de anladıkları kadarıyla davranmış ve kıt anlayışlarını hemen etraflarına yaymışlar. Kabilenin diğer fertleri zaten savaşa katılırken sırf kabilevi bir hamasetle hareket ettiklerinden ileri gelenlerine tabii olmada herhangi bir tereddüt göstermemişlerdir. Burada hemen müşahede edilen diğer bir iletişim sorunu da verilen kararın tam olarak anlatılmamış olması veya anlatılamamasıdır. Oysa değişik yöntemler kullanılarak bu sıkıntı bertaraf edilebilirdi. Ancak böyle yapılmadı.

Tüm sıkıntılara rağmen tahkim olayı yapılmıştır. Bu olaydan önce taraflar ve hakemler belli olduktan sonra Arapların meşhur siyasetçi ve dahilerinden biri olan Amr b. el-As'a İbn Zübeyr'in bir tavsiyesi tarih kitaplarımızda yer almaktadır. Buna

¹ Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Timaş Yay. (çev. İsmail Demirci yönetimliğinde Tim Tanıtım), İst. 1997, s. 20.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 114.

³ el-Mesû'dî, *Murûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 403.

göre Abdullah b. Zübeyr Amr'a şöyle diyor: “ Ey Amr, Araplar, birbirine kılıç çekip, mızrakları birbirine batırdıktan sonra, bu önemli işi sana havale ettiler. Lütfen onları yeni bir fitneye veya eski fitneden daha şiddetli bir fitneye sürükleme.” Bilindiği gibi Amr, Muaviye veya oğlu Abdullah'ın hilafetine sıcak bakarken Ebû Musa ise Abdullah b. Ömer'in halife olmasını arzuluyordu. Ancak iki tarafta birbirinin isteklerini kabul etmeyince ikisi de her iki tarafın liderini azletmeye karar verdiler. Ancak Ebû Musa burada büyük bir hata yaptı. Ebû Musa alınan karar gereği Hz. Ali'yi azlettiğini ilan etti. Bunun üzerine Amr söz alarak insanlara Ebû Musa'nın sözünü işittiklerini ve kendisinin de bunu tasvip ettiğini ancak Muaviye'yi halife ilan ettiğini söyledi. Bunu duyan Ebû Musa, Amr'a ağır hakaretlerde bulundu. Tabi ki karşılığını da aldı. Utancından dolayı Ebû Musa Mekke'ye kaçtı.¹ Böylelikle İslam dünyası Tahkim olayından istediğini alamadığı gibi daha da büyük bir belirsizliğin içine itilmiş oldu.² Oysa bu toplantının amacı müslümanlar arasında belirginleşen iletişimsizliği giderip diyalog yolunu açmak ve yıkılan İslam cemiyetinin iskeletini tekrar onarmaktı.

IV.3.Sıffin Savaşının İslam Dünyasına Verdiği Zararlar

Her açıdan Sıffin savaşı İslam'a ve müslümanlara büyük zararlar vermiştir. Bu savaşta birçok müslüman ölmüştür. Mesûdî Sıffin savaşının bilançosunu şu şekilde ortaya koymaktadır: “110 gün süren bu savaşta 110 bin insan ölmüştür. Şamlılardan 90 bin Iraklılardan 20 bin kişi ölmüştür. O zaman Şam ordusunun sayısı hizmetli ve diğer tabi kişiler hariç sadece 150 bin kişiydi. Bu durumda Şam ordusunun sayısı en az 300 bindir. Çünkü bu savaşta herkesin en az bir hizmetçisi

¹ İbn Kesir, Ebû'l- Fidâ İsmail b. Ömer (v. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut. VII, 284.

² Tahkim olayıyla ilgili yeni ve çağdaş araştırmalar yapılmaktadır. Bu araştırmalar gayet ilmi olup eleştirel bir yaklaşımla ortaya çıkmaktadır. Özellikle hadislerle uygulanan senet tetkinin tarihi alana uygulanmasıyla bu araştırmalar daha ciddi bir boyut kazanmaktadır. Bunlardan biri de Ahmet Önkâl tarafından yapılp ilim dünyasına sunulmuştur. Bu hususla ilgili yapılmış olan lehte ve aleyhteki görüşlere değinilerek tam ve yeni bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Bu araştırmada hemen belirtelim ki genel temayül bu hususta zikredilen bir çok şeyin uydurma ve art niyetli kişiler tarafından insanlar arasına sokulmuş olduğu muvacaheesindedir. Önkâl araştırmanın bir yerinde “Müzakereler sonunda Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldatarak ihanet ettiğine inanmamız mümkün değildir. İlk dönem tarihçilerinden Mes'ûdî'nin ve Makdisî'nin rivayetlerinde yer aldığı gibi hakemler müzakereleri sonunda Ali'yi de, Muâviye'yi de halifelikten uzak tutup işi, Müslümanların meşveretine bırakmaya karar vermişler, andlaşma metnine bu şekilde ittifak ettikleri hususları yazıp mühürledikten sonra birbirinden ayrılmışlar.” demektedir. Önkâl, Ahmet, “*Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İstem. sayı II, s. 65; Buna benzer bazı görüşleri Hişâm Cuâyât da öne sürmektedir. Ona göre hakemler herhangi bir anlaşmaya varamadan dağılmışlar. İki hakemin birbirini ağır bir biçimde eleştirmesinin sebebi aynı isim üzerinde anlaşamamalarıdır. Buna göre Ebû Musa'nın aldatılması ile ilgili olan haberler ise uydurmadan ibarettir. Hişâm Cuâyât, *el-Fitne*, s. 220.

vardı. Bazılarının beş veya on hizmetçisi vardı. Iraklılar ise 120 bin kişiydi. Bu sayı sadece muharip sınıfının adedir. Bir başka rivayete göre de toplam ölü sayısı 45 bini Şamlılardan 25 bini de Iraklılardan olmak üzere toplam 70 bin kişidir.”¹ Bu konuya değinen Ahmed Cevdet de şunları kaydetmektedir: “Sıffin vaka’larında fırka-i bağıyeden kırk beş bin adam maktul oldu. İçlerinde meşâhir-i şuc’andan nice nice adamlar vardı. Fırka-i naciyyeden dahi yirmi beş bin adam şehid oldu ki bunların yirmi altısı Ehl-i Bedir’den idi.”² Mesela Hz. Peygamber’in değerli ashabından Ammâr b. Yâsir, Hüzeyme b. Sabit, Süheyl b. Amr el-Ensârî, ve Ebû Amre el-Ensârî, Ebû Fudale el-Ensârî, Ebû Heytem b. Teyyehân ve Ubeydullah b. Teyyehân bu savaşta şehit olmuşlardır. Yine Tabîînin gözdelelerinden Üveysü’l-Karanî de bu savaşta şehit olanlardandır.³

Muhammed Hudarî , bu sayının 90 bin olduğunu ifade ettikten sonra şu değerlendirmede bulunmaktadır: “Hz. Peygamber (sav) den bu olaya kadar ki tüm vakalarda kaybedilen insan sayısı bu olayda ölen insan sayısı kadar değildir.”⁴ Bu rakamlar kesin olmamakla beraber bu savaşta ölenlerin sayısı hakkında bize ipucu vermektedir. O da bu harpte haddinden fazla insanın ölmüş olduğudur. Bu rakam o kadar hafife alınacak bir şey değildir. Bu kadar insanın yok edilmesi, arkasından birçok önemli toplumsal sorunu da gündeme getirecektir. Çünkü her ölen kişiden dolayı üzülenlerin adedinin bir kişi olduğunu farz edersek bu sayı 140 bine çıkar. Oysa her maktulun bir ailesi, akrabası veya kabilesi vardır. Tüm bu saydıklarımız haliyle onun için gözyaşı dökcek ve yas tutacaklardır. Nitekim vakıa böyle cereyan etmiştir. Bunlardan iki örnek verelim. Bu örnekler işin hangi boyutta olduğunu bize gösterecektir. Sıffin’de üç oğlunu birden kaybeden bir anne kendi duygularını şu beyitlerle ifade etmektedir:

على فتية من خيار العرب اعينى جودا بدمع سرب
ای امریء من قریش غلب وما ضرهم غیر النفوس

“Arapların ileri gelenlerinden gençlerin üzerine gözlerim gözyaşı akıtmakta cömerttir.

¹ el-Mesû’dî, *Murûcû’-Z-Zehab ve Meâdinü’l-Cevher*, II, 404-05.

² Ahmed Cevdet, *Kıssâsı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 565.

³ Ahmed Cevdet, *Kıssâsı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 565.

⁴ Muhammed Hudarî Bek, *Muhâderâtü Tarihi’l-Ümemî’l-İslamiyye*, I-II, Mısır 1969, II, 66-67.

Kureyş'ten hangi adam galip gelmiş(ne önemi var) onların zararları sadece insanlardır.”¹

Bu kadının kederinin büyüklüğünü kim inkar edebilir. Gerçekten bunun yaşadığı sıkıntı ve çileyi anlamak lazım.

Hiz. Ali'nin Sıffin'den dönüş sahnesini anlatırken Ahmed Cevdet, şunları kaydetmektedir: Hiz. Ali “Kûfe'ye dahil oldu ve Sıffin'de şehid olanların hanelerinin önünden geçerken onların ağlamakta olan iyallerinin feryad-ü figanlarından müteessir olarak kasr-ı emarete vusul buldu.”²

Sadece yukarıdaki pasajdan bile biz Kûfe halkı üzerinde bir matem havasının olduğunu hissedebiliriz. Yine buradan Kûfelilerin hangi ruhi çöküntü içinde olduklarını anlayabiliriz. Zaten manzara da bize Kûfe'de genel bir yasin olduğu intibainı vermektedir.

Kûfe'nin³ sürekli gündemde olması ve birçok olayın bu merkezde cereyan etmesi tesadüf eseri değildir. Bu şehir Hiz. Ömer zamanında Irak umumi valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından yine halifenin emriyle kurulmuştur.⁴ Şehir kurulduğu andan itibaren jeopolitik konumundan dolayı kısa sürede önemli gelişmeler kaydetti. Bu vesileyle şehir nüfusu da hızla artmaya başladı. Bir rivayete göre bu şehirde Yemenlilerden on iki bin, Nizarilerden ise sekiz bin kişi bulunmaktadır.⁵ Bu rakamlara diğer unsurları da katarsak kentin nüfus sayısının ne kadar kabarcacağı hemen anlaşılmaktadır. Gittikçe büyüyüp gelişen bu kentin meskunlarının tümü elbette ki aynı ideale baş koymuş insanlar değildi. Bunların bir çoğu farklı düşünce yapısına sahiptiler. Buna rağmen ilk zamanlarda problemsiz olan bu belde süreç içerisinde yan çemberlerden gelen yeni göçmenleri kendi öz yapı ve potasında eritemedi. Zaten önceden de karışık olan şehir daha fazla karmaşılaşmaya başladı.

¹ el-Mesû'dî, *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, II, 405.

² Ahmed Cevdet, *Kıssı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 567.

³ Kûfe ile ilgili olarak anlatılması icab eden bir nokta da şudur: Kûfeliler kendi beldelerinin valisi olan Said b. el-As'ı istemediklerinden dolayı şehirlerinden kovdular ve yerine Ebû Musa el-Eşâ'ri'yi istediklerini Halife Hiz. Osman'a bildirdiler. Bu istekleri hemen yerine getirilmiştir. Ancak kısa zamanda bu fikrinden vazgeçen Halife, Said'i tekrar görevine iade etmiştir. Kûfe'ye dönen vali halk tarafından şehre sokulmamış ve yine tard edilmiştir. el-Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh (v. 405), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, (tahk. Mustafa Abdulkadir Ata), I-IV, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, II, 170; İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed ed-Dimeşki (v. 1089), *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I-IV, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 40.

⁴ el-Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v. 279), *Futühü'l-Bıldân*, (tahk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403, s. 275.

⁵ el-Belâzûrî, *Futühü'l-Bıldân*, s. 276.

Az önce de ifade etmeye çalıştığımız gibi bu kent son derece kozmopolit bir şehirdir. Önceleri askeri bir garnizon amacıyla kurulan bu merkez zamanla sivil ve asker kökenli birçok aileyi barındırmaya başlamıştır. Bunun yanında farklı etnik topluluklara mensup insanlar da buraya yerleşmiş vaziyetteydi. Bu açıdan bakacak olursak bu İslam merkezi her açıdan çok renklilik göstermektedir.

Tüm bunlarla beraber Kûfe, halkıyla beraber genelde siyasi skandallarla gündemdeki yerini korumuştur. Kuruluşunun ilk yıllarında elbette böyle bir durumdan söz edilmezse de zaman ilerledikçe bu kent sorunlar yumağı haline gelmiştir. Hemen hemen tüm siyasi olaylar bir yerden buraya dayanmaktaydı ve yine birçok politik akım ve fikir herhangi bir şekilde de olsa bu kentle ilgilenmiştir. Aynı zamanda bu şehir birçok ordunun da beslenme kaynağıydı. Bu da haliyle kentin ruhsal hayatı üzerinde etkide bulunacaktı. Çünkü her an şehre giren gencecik insanların cenazeleri, ölüm haberleri, bu maktullerin eş ve çocuklarının dinmez figanları, tabii olarak insanları ya aşırı yönetim karşıtlığına veya onları sindirerek yağlarıyla kavrulmaya ve ezilmeye itecektir. Bu iki hali de Kûfelilerde rahatça müşahade edebiliriz.

Kûfe her zaman isyanların şehri olmuştur. Her asi burada kendine yeter sayıda yandaş ve taraftar bulma imkanına sahiptir. Haricisinden Şiisine kadar farklı kulvardaki fikirler bu topraklarda rahatlıkla neşvünema bulmuş, sakin sokaklarda atılan bir nara aynı suhulette insanları cezbe edebilmiştir. Bununla ilgili olarak Haccac'ın bir anısı kitaplarda kaydedilmiştir: Bir Cuma günü Haccac b. Yusuf insanlara hitap ederken sokak tarafından bir tekbir sesi işitti. Bunun üzerine hutbesini yarıda kesen Haccac halka şöyle seslendi: “Ey Iraklılar, ey ayrılık, nifak ve kötü ahlak sahipleri! Ey adi insanlar, ey cariye çocukları! Ben kendisiyle Allah'ın kastedilmediği, şeytanın murad edildiği bir tekbir sesi işitiyorum. Ben ve siz İbn Berrâke el-Hemedânî' nin şu sözündeki gibiyiz:

فهل انا في ذا يال همدان ظالم

و كنت اذا قوم رموني رميتهم

وانفا حميا تجتنبك المظالم

متى تجمع القلب الذكي و صارما

“Bir topluluk arasında olduğumda onlar bana bir şey atarlarsa ben de onlara atarım. Ben Hemedân konusunda zalim miyim? Zeki bir kalbi tavizsiz, katı, kibirli ve heyecanlı bir biçimde birleştirdiğin zaman işte o zaman haksızlıklar senden uzaklaşır.”¹ Haccac bu beyitleri söyledikten minberden sonra indi ve namaz kıldı.

¹ el-Müberred, *el-Kâmil*, I, 270.

Yıllar süren baskılar ve katliamlar halkı bu hallere soktu. Gün geçmiyor ki Kûfeliler kafası koparılmış, idam edilmiş, türlü türlü işkencelere maruz bırakıldıktan sonra sair azası koparılmış bir cesedi önlerinde görmesinler. Sürekli böyle şeylerle uyarılan bir halktan acaba ne beklenilir?

Yukarıda arz etmeye çalıştığımız manzara Sıffin savaşının İslam dünyasına bahşetmiş olduğu en büyük armağandır!

V.HARİCİLER VE HZ. ALİ

V.1.Haricilerin Kısa Geçmişi

İslam'da ortaya çıkan, siyasi, dini ve diğer fırkalardan daha fazla şiddete başvuran mezhep Haricilerdir.¹ İslam düşüncesine yaptığı etki yüzünden bu fırka üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Harici ismine biz asr-ı saadette rastlayamıyoruz. Ancak aşağıda da anlatacağımız gibi bazı ipuçları bize, Harici düşüncesinin kökünün isim olmasa da duygu ve tefekkür olarak Hz. Peygamber devrinde mevcut olduğunu göstermektedir. Yani Harici vakası resmi ve tarihi olarak Hakem olayıyla bağlantılı olsa da aslında ondan doğmuş değildir. Haricilerin doğuşunu sadece Sıffin savaşı ve Hakem olayıyla ilintilemek çok yanlıştır. Bu grubun başkaldırı yapabilmesi için zamanın biraz geçmesi ve şartların olgunlaşması gerekiyordu. Ki zamanı geldiğinde ortaya çıkabilsin. Muhammed Mescid-i Camî konuyla ilgili olarak ilginç bir benzetmede bulunarak Hariciler hakkında şunları söylemektedir: Bunlar “İslam toplumunda bir urdurlar. Bu ur sonra bir gün açılıyordu. Elbette o Hazretin döneminin koşulları bu urun tekrar baş göstermesi için uygun koşullardır.”² Hakem olayı, sadece Hz. Peygamber'den beri varolan bir yaranın üstünün açılmasına sebep oldu. Gerçekten dini sert ve katı olarak anlayan, bütünsellikten mahrum bu insanların nüvelerine çok önceleri de rastlıyoruz.³ Mesela bunlardan biri ve belki de en önemlisi Zülhuvaysıra olayıdır.⁴ Tarih ve hadis kaynaklarının bazısının kaydettiği olay kısaca şöyledir: “Hz. Peygamber'e bir yerlerden bir miktar ganimet malı getirilmiştir. Bu mal bazı kaynaklarda Hz. Ali tarafından Yemen'den Medine'ye ulaştırılmış olarak zikredilmişken diğer bazı kaynaklarda da Hayber ganimetinden elde edilen ürün diye aktarılmıştır. Hz.

¹ Hişâm Cuâyt, *el-Fitne*, s. 210.

² Muhammed Mescid-i Camî, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, s. 95-96.

³ Muhammed Mescid-i Camî, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, s. 95.

⁴ İbn Ebî Âsım, Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk eş-Şeybânî (v. 287), *es-Sünnetü li İbni Ebî Âsım*, (tahk. Muhammed Nasürüddin Elbânî), I-II, el-Mektebü'l-İslamî, Beyrut 1400, II, 441.

Peygamber elde edilen bu birikimi bazı sahabeye dağıttı. Bunun üzerine ashab içerisinde biri bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'in sağından gelerek Ey Muhammed adil ol! Veya bugün adaletli davranmadın ya Muhammed! diye bağırdı. Bunun üzerine çok öfkelenen Hz. Peygamber: "Allah'tan kork, ben adil olmayacağım da kim adil olacak. Benden sonra size adaletle davranma hususunda benim gibi muamelede bulunan birini bulamayacaksınız."¹ Bunu söylerken Rasulullah'ın öfkelenildiği yüzünden okunuyordu. Bununda etkisiyle ashaptan biri: "Ya Rasulullah, izin verirsiniz bu adamın boynunu vurayım." sözüne karşılık Hz. Peygamber: İnsanların, Muhammed kendi arkadaşlarını öldürtüyor diyeceğinden dolayı buna karşı çıkarak şöyle dedi: "Bu ve bunun soyundan gelecek olanlar dinden okun avı delip geçtiği gibi çıkacaklar. Sizden herhangi biri onların namazı yanında kendi ibadetini küçük görecektir. Onlar Kur'an okuyacaklar ama okudukları boğazlarından aşağı inmeyecektir."² Kaynaklar Zülhuvaysıra'yı öldürmek isteyen Hz. Ömer olduğunu ifade etmektedir.³ İşte anlatılan bu olay Haricilerin ilk nüvesi olarak kabul edilmektedir.

Hatta kaynaklara göre Rasulullah'a karşı çıkan bu kişinin Hz. Ali'ye karşı çıkacağı ve onun zamanında öldürüleceği mucizevi bir biçimde Hz. Peygamber'den aktarılmıştır. Nitekim Züssüdeyye olarak da anılan Hurkûs b. Züheyr,⁴ Haricilerin isyanları sırasında Hz. Ali ile girdiği çatışmada öldürülmüştür. Buna hem Hz. Ali ve hem de arkadaşları şahit olmuşlardır.⁵ Hz. Peygamberin bu kişi için kullandığı kavram olan مرق sonradan müelliflerden bazıları tarafından bu şahsın temsil ettiği düşüncedeki insanları isimlendirmek için bir ad olarak kullanılmıştır ki bu tesmiyeyle Hariciler dinden aceleyle çıkanlar olarak vasıflandırılmışlardır.⁶

¹ en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb (v. 303), *Hasâisü Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebi Tâlib*, Mektebetü'l-Muallâ, el-Kuveyt 1406, I, 183.

² Buhârî, Menâkıb, 3341; Müslim, Zekat, 1761; Ahmed b. İbrahim b. İsa, *Tevdihü'l-Makâsıd ve Tashihü'l-Kavâid fi Şerhi Kasidet'l-İmam İbni't-Teymiyye*, (tahk. Züheyr eş-Şaviş), I-II, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1406, II, 66.

³ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalîm (v. 728), *es-Sârimü'l-Meslûl ala Şâtimi'r-Rasûl*, I-III, Darü İbn Hazm, Beyrut 1418, II, 340.

⁴ Hurkûs b. Züheyr ismi konusunda birçok şey söylenmiştir. DİA'da bu konuyu ele alan Mustafa Öz, Hurkûs'un, Züssüdeyye ve Zülhuvaysıra ile herhangi bir ilişkisinin bulunmadığını, bilakis bu üç kişinin ayrı ayrı şahıslar olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Hurkûs, Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuş bir sahabidir. Zülhuvaysıra ise Benî Temim kabilesinden bir kişidir. Züssüdeyye ise Becile kabilesinden olup hiç de hoş sıfatlara sahip olmayan biridir. Öz, Mustafa, *Hurkûs b. Züheyr*, DİA, İst. 1998, XVIII, 390-91.

⁵ İbn Ebî Âsım, *es-Sünnetü li İbni Ebî Âsım*, II, 445; el-Heysemî, Ali b. Ebî Bekir (v.807), *Mecmaü'z-Zevâid*, I-X, Darü'l-Kitâbi'l-Arabî-Darü'r-Reyyân li't-Türâs, Kahire-Beyrut 1407, VI, 242.

⁶ et-Tirmizî, Fiten, 2188; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (tahk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-X, Mütessesetü Kurtuba, 1406, I, 306; Hâfız b. Ahmed Hekimî (1377), *Meâ'ricü'l-Kabûl bi*

Genellikle Harici tarihi bu olayla başlatılır. Bu bir dereceye kadar doğru olarak gözüktüğü de sistematik Harici tarihi Hz. Ali dönemindeki huruc hareketiyle başlar. Aslında Hz. Ebû Bekir zamanındaki Ridde hareketleri ile Hz. Osman devrindeki karışıklıklar da bir noktaya kadar meşru hükümete ve yönetime bir başkaldırı ve isyan hareketiyse de bu hadiseler Haricilerle pek alakalı değildir. Bu yüzden asıl Harici probleminin başladığı tarihe inmek lazım. O da Sıffin savaşıdır.

İslam toplumu içerisinde ana cemaatten ayrılıp ayrı bir grup oluşturarak başlarına buyruk kesilen ilk fırka Haricilerdir. Haricilerin bu şekilde davranmalarının birçok sebebi vardır. Tarihçiler tarafından en önemli sebep olarak da Hakem olayı gösterilmektedir. Sıffin'de Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında meydana gelen savaş sonucunda yapılan anlaşma gereği Tahkim olayı yapılmıştır.

Müslümanlar arasında ilk kamplaşma da bu noktada baş göstermiştir. Tahkim olayını bir sapma ve dini hassasiyetlerden bir taviz olarak gören Hariciler on iki bin kişilik bir kuvvetle Hz. Ali'den ayrılarak farklı bir kamp kurmuşlardır.¹ Bu kişiler başlarına komutan olarak Şebes b. Rebi'yi, İmam olarak da Abdullah b. Kevvâ'yı tayin ettiler.²

Bunların ana İslam toplumundan ayrılıp farklı bir grup oluşturmalarının sebebi sadece bu değildir. Montgomery Watt'a göre Haricilerin isyan etmelerinin en önemli sebeplerinden biri çölde yaşayan ve özgür bir hayata alışmış olan bedevilerin askeri ordugahlarda eğitime tabi tutulmaları ve sürekli gözetim altında bulundurulmalarıdır. İşte her taraftan çepi çevre sarılan ve serbestliğin kendileri için vazgeçilmez olduğu, bedevi tabiatlı bu insanlar bu sıkıcı hayattan kurtulmak için isyan etmişlerdir.³

Bu isyancıların iç dünyalarını anlatacak sözler özellikle bizim için esastır. Genelde çölden gelenler aynı ifade tarzına sahiptirler. Zülhuvaysıra olayından başka Hz. Peygamber'e karşı yapılan cahilce bir olaydan daha bahsedebiliriz. Hz. Peygamber devrinde Medine'ye gelen bir heyetin davranışları Hucurat süresine konu olmuştur. el-Kurtubî'nin anlattığına göre Benî Temim kabilesinden bir grup Hz.

Şerhi Süleimî'l-Fusûl ilâ İlmi'l-Usûl, (tahk. Ömer b. Mahmûd), I-III, Darü İbnî'l-Kayyim, Demmâm 1990, III-1018.

¹ Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l- Hutabî'l-Arabîyye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, I, 401.

² İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597), *Telbisü İblis*, (tahk. Seyyid Cümeilî), Darü'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut 1985, s. 111.

³ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (terc. E. Ruhi Fıgıllı), Ankara 1981, s. 13.

Peygamber'in evinin dışından ona seslenmiş ve onlardan biri olan Akra b. Habis "Ey Muhammed, benim kötülerim ayıp, medhim ise güzeldir." demiştir. Bağışmalar üzerine dışarı çıkan Hz. Muhamed, Akra'ya dönerek "sana yazıklar olsun, öyle olan Allah'tır." dedi.¹ Yine Hz. Peygamber'e karşı çıkıp "Ey Muhammed, adil ol" diyen Hurkûs b. Züheyr'in² tavrı da Benî Temim heyetinin davranışıyla hemen hemen aynıdır.

Dinde emirleri kanun hükmünde olan Hz. Peygamber'in konumuna aldirmayarak sıradan bir insana davrandıkları gibi davranan bu bedevi ruhlu insanlardan kanuna veya düzene uymalarını beklemek elbette zordur. Bu tabiata sahip insanların halet-i ruhiyeleri anlıktır. Az sonra ne yapacakları belli değildir. Her türlü konuma ani başkaldırı veya rıza gösterip bir müddet sonra tersine bir istikamet de tutabilirler. Haricilerin çıkışına ortam hazırlayan sebep ve sürecin işlemesinin sebebi yine onlardır. Bu husus Hz. Ali'nin onlarla yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır. Kısaca Hz. Ali Hariciler'e şöyle seslendi: "Sizi bize isyan ettiren nedir? İbn Kevva: "Sıffin'deki kararınızdır. Hz. Ali onlara: "Allah'tan korkun. Muaviye taraftarları sahifeleri kaldırdıklarında tüm uyarmalarıma rağmen siz savaştan vazgeçtiniz. Ben, size bunların dindar olmadıklarını onları çocukluktan beri tanıdığımı bunlar çocukken çocukların en şerlileri, büyüdülerinde de büyüklerin en şerlileri olduklarını ve mushaf kaldırmanın tamamen bir hile olduğunu söylediysem de beni dinlemeyip onlara kandınız."³ dediğinde cevap vermek yerine başka sorular sormaya başladılar.

Aslında onlar da sorumluluklarının farkındaydılar. Ama sebep oldukları meseleler üzerinde kafa yormak istemiyorlardı. Bu yüzden Hz. Ali'nin yukarıdaki sorusunu cevapsız bırakarak şöyle bir soru sordular: "Ya Ali, sen halife olmana rağmen kendi isminin silinmesine razı oldun?" Aslında bu sorunun konuyla hiçbir alakası yoktur. Ama zaten Haricilerin de bu tip..alakasız şeylerden başka öne sürebilecekleri fazla şeyleri yoktu. Bunun üzerine Hz. Ali, Hz. Peygamberin de Hudeybiye musalahasında böyle davrandığını aktarınca Hariciler yine susmak zorunda kaldılar.⁴ Gerçekten problem sadece Hz. Ali'nin kendi unvanını silmesi midir

¹ el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir(v. 671), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, (tahk. Ahmed Abdulhalim el-Berdûnî), I-XX, Darü's-Şa'b, Kahire 1372, XVI, 309; et-Tirmizî, Tefsir, 3189.

² Buharî, Menâkıb, 3341; Müslim, Zekat, 1761; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, s. 111.

³ en-Nesâî, *Hasâisü Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib*, I, 198-200; et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 110; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l-Hutabi'l-Arabîyye*, I, 404.

⁴ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 110; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 281; İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferîd*, III, 181-82.

veya bu, mesele edilecek bir husus mudur? Belki hayır ama Hariciler için meşru hükümete başkaldırmak için bu önemli bir noktadır. Oysa onlar da biliyorlardı ki birinin kendi unvanını kendi rızasıyla silmesi ile kendini o makamdan azletmesinin aynı şeyler olmadığını. Eğer ikisi aynı olmuş olsaydı haşa Hz. Peygamber kendi konumunu iptal edecek bir duruma rıza gösterir miydi?

Haricilere göre herhangi bir konuda Kitap varken insanların hakem olarak tayin edilmeleri tamamen küfür olup Allah'ın hükümlerini gözetmemek ve O'nun şeriatının önüne geçmek demektir. İlkın kendilerinin böyle bir konuya razı olmaları onları küfre sokmuştur. Ancak sonradan tevbe edip hatalarından vazgeçmişlerdir. Bunun için Hz. Ali'nin de işlemiş olduğu suçtan dolayı tevbe etmesi gerekmektedir. Böyle davrandığı takdirde Hariciler onunla tekrar barışabileceklerdir.¹ Hz. Ali yine onlara fırsat vermeyerek ve aynı zamanda onları küştürmeyi de önleyecek bir cevapla karşılık verdi: "Ben günahlarımdan dolayı sürekli tevbe ediyorum." Tüm çabalara rağmen Haricilerin reislerinden İbn Kevva ve onun maiyetindeki yaklaşık bin kişilik bir grup ancak döndü.²

Aslında Hz. Ali'nin hilafetinin başlangıcından beri işlerin onun lehine gelişmeyeceği belliydi. Nitekim onu hilafete getiren de bu isyancılarıdır. Yani Hz. Ali geniş tabanlı bir halk desteği sonucu değil de isyancıların bir emri vakisi sonucu başa geçmek zorunda kalmıştır. Zaten olaylar da ondan sonra patlak vermiştir. Önce Talha ve Zübeyr (ra) biat etmelerine rağmen Medine'den ayrılp muhalefet etmeye başlamışlar.³ Yine Hz. Ali Kûfe'ye askerleriyle beraber dönerken askerlerinde bir yılgınlık ve bezginlik görüyor.⁴ Hakem olayının yapılacağı Dumetü'l-Cendel'de Amr b. el-As'a Muaviye'nin gönderdiği elçinin ne getirip ne götürdüğü yanındaki Şamlılar tarafından soruşturulmazken, Hz. Ali taraftarları İbn Abbas'ı sürekli sorguya çekiyorlardı.⁵

V.2. Abdullah b. Abbas'ın Haricilerle Diyalogu

Müslümanlar arasından çıkıp meşru hükümeti kabul etmeyerek protesto hareketine girişen ilk topluluk olan Haricileri tekrar karargaha döndürmek ve topluma

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, VII, 278.

² el-İsferâini, Ebû'l-Muzaffer (v. 471), *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyîzü'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hülükîn*, (tahk. Kemal Yusuf el-Hût), Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, s. 46.

³ es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir (v. 911), *Tarihü'l-Hülefâ*, I, 174, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Matbaâtü's-Saâde, Mısır 1952, I, 174.

⁴ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 149; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III, 224.

⁵ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 111.

kazandırmak için Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı göndermiştir.¹ Giderken de şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: "Onlara cevap verme hususunda acele etme." Ki ben sana bir zarar vermelerinden korkuyorum."² İbn Abbas: "Asla endişelenme çünkü ben ahlaki düzgün ve sözleriyle kimseyi incitmeyen biriyim."³ dedi. Hz. Ali onların ruh hallerini biliyordu. Nitekim Cemel, Sıffin ve bu iki vakadan önce de onlarla arkadaşlık, onlara komutanlık etmiştir. Bu ön tecrübesine de dayanarak onların problem çıkarma hususunda ne kadar mahir olduklarına aşinaydı. Ancak Abdullah b. Abbas onlara ulaşır ulaşmaz arı vızıldaması gibi konuşmaya başladılar. Bunun üzerine dayanamayan İbn Abbas şöyle konuşmaya başladı: "Hakem konusunda ki bu kininiz de nedir? Allah ayeti kerimede iki eş arasındaki anlaşmazlık hususunda "eğer ikisi aralarını düzeltmek isterlerse Allah onları başarıya ulaştırır." demesine rağmen aynı durum ümmet için niye geçerli olmasın."⁴ dedi. Bunun üzerine Hariciler: "Biz de deriz ki burada kast edilen insanların bu konuda aracı olmaları ya da görüş belirtmeleri değil, bilakis burada ıslah etme işi emredilmektedir. Ayrıca zaniye yüz değnek vurulması veya hırsızın elinin kesilmesi konusunda da görüş bildirmek mümkün değildir." Bu iddialar üzerine İbn Abbas şöyle dedi: "Bu konuda sizden adalet sahibi bir kişi ona hükmetsin de denilmektedir." Hariciler İbn Abbas'a şöyle seslendiler: "Sen iki kişi arasındaki meseleyi alıp müslümanlar arasındaki kan davasına benzetmeye çalışıyorsun."⁵ Gerçi İbn Abbas'ın yukarıdaki ayeti delil getirmesine karşı Haricilerin susarak cevap vermedikleri⁶ ve ikna oldukları kaydedilmekte ise de biz doğrusu Haricilerin İbn Abbas'a karşı kendilerini savunmaya çalıştıklarını ve birtakım deliller getirdiklerini düşünmekteyiz.

İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Hariciler ayrıca şunu söylüyorlardı: "Niye savaşıp kanlarını akıttığımız bir halkın mallarını ganimet ve eşlerini cariyeler olarak almadık." Bunun üzerine İbn Abbas şöyle dedi: "Sizi Allah'tan korkmaya davet ediyorum. Hz. Aişe'yi, hanginiz cariyeler olarak almak isterdi. Eğer sizden biriniz buna yeltense muhakkak ki o dinden çıkmış olur. Çünkü Allah Hz. Peygamber'in hanımlarını mü'minlerin anneleri olarak tavsif etmiştir."⁷

¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehb fî Ahbâri men Zeheb*, I, 47.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, III, 109; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l-Hutabi'l-Arabîyye*, I, 401.

³ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 112.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 113-14; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l-Hutabi'l-Arabîyye*, I, 401.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 113-14; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l-Hutabi'l-Arabîyye*, I, 401.

⁶ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 113.

⁷ en-Nesâî, *Hasâisü Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib*, I, 199-200; İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 113.

Hariciler İbn Abbas'a nihayetinde şunu söylüyorlardı: "Sizler Allah'ın hükmetmesi gereken bir konuda insanları emir tayin ettiniz."¹ Bunun anlamı şudur: Sizler Allah'ın takdir etme sahasına giren, onun emrinin tecelli etmesi gereken bir hususta insanları hakem tayin ettiniz ve Allah'ın emrine muhalefet ettiniz.

Haricilerin yukarıdaki tavrı şöyle yorumlanabilir: Harici düşüncesine sahip insanlar, ya Kur'an'ın maksadından hiçbir şey anlamayan kimselerdi veya çok art niyetli insanlardı. Yoksa böyle bir tavrı sergilemelerine imkan yoktur. Şöyle bir ihtimal de akla gelebilir: İbadete ve dinin zahirine son derece yapışmış olan bu insanların dini hassasiyetlerini bilen yüksek zekalı, siyasetten son derece anlayan bir grup onları bu şekilde maniple etmiştir. Maksat İslam'a büyük bir darbe vurmak ve Hz. Osman dönemi olaylarının sorumlularının ortaya çıkmasını gölgelemek... Ancak böyle profesyonelce şeylerin hepsi çok yüksek plan ve koordineli çalışmaları gerektireceğinden bunların, birçok şeyden yoksun halk tarafından düşünülüp tasarlanması zor gözükmemektedir.

Gerçekten Hariciler dinlerine bağlı insanlardır. Örneğin, Kûfe'den ayrılan Haricilere Hz. Ali tarafından İbn Abbas gönderilince onların uzun süre secdede kaldıklarını ellerinin deve dizleri gibi nasırlaşmış olduğunu, üzerlerindeki gömleklerin tamamen eskidiğini ve arı vızıltısı gibi Kur'an okuduklarını gördüğü kaydedilmektedir.²

İbn Abbas'la Hariciler arasında ortaya çıkan noktalardan biri de şudur: Hariciler eski törelerine dayanarak her ne mahiyette olursa olsun savaştıklarında düşmanın mallarına ve hanımlarına el koymayı düşünüyorlardı. Oysa Cemel vakasında bu beklentileri gerçekleşmedi. Bu da onları Hz. Ali'ye küstürdü. Hz. Ali gelene kadar İbn Abbas onlarla konuşmaya çalıştıysa da pek başarılı olamadı.

V.3. Abdullah b. Habbâb b. el-Eret'in Öldürülmesi

Tarih kitaplarının anlattığına göre Hz. Ali'nin Nehrevan'da toplanan Haricileri kılıçtan geçirmesinin başlangıcı bu grubun Abdullah b. Habbâb'ı katletmeleridir. Abdullah b. Habbâb Hz. Peygamber zamanında dünyaya gelmiştir. Ona Abdullah ismini de Hz. Peygamber vermiştir.³ Hariciler Harûra'dan Nehrevan'a

¹İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 111-112.

²İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 112; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l- Hutabi'l-Arabiyye*, I, 406.

³İbn Abdilber, Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (v. 463), *el-İstiâb*, (tahk. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Darü'l-Cil, Beyrut 1412, III, 894.

gelirken yolda Abdullah b. Habbâb'la karşılaşıyorlar ve hemen onun etrafında kümelenerek, onu sorguya çekiyorlar. İlk istekleri şu oluyor: “Bize babandan, onun da Rasulullah’tan naklettiği bir hadis rivayet et.” O da babamdan işittiğime göre Resulullah şöyle buyurdular: “Fitne çıkacak o sırada oturan ayakta olandan; ayakta olan yürüyenden; yürüyen de kavgaya koşandan; katil olmaksızın maktul olmak daha hayırlıdır.” Bunu duyan Hariciler onu öldürdüler.¹ Bu olaya bakıldığında insanların sahip oldukları duygu ve düşüncelerinin hangi düzeye indiği rahatlıkla görülebilir. Yine bu hadiseyle bu coğrafyada insana, onun canına ve namusuna ne kadar değer verildiği daha kolay anlaşılmaktadır. Yetiştirilmeleri son derece zor olan en nadide insanlar böyle siyasi polemikler hengamesinde yok olup gittiler. En kıymetli insanların basit bir biçimde harcanabildikleri bir atmosferde emniyetten, ilim, kültür ve medeniyetin gelişmesinden bahsedilebilir mi?

Abdullah’ın öldürülmesi bize Harici hareketinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Ortak cürüm işleme, kollektif suçlara iştirak etme düşüncesi bu kitleyi önüne geçilmez bir hale getirmiştir. Kendi başlarına insanları sorguya çekme, arzularına göre karar verme ve bunun sonucu olarak verilen hükmün infazı... Buna karşı vuku bulan kabahati hep beraber paylaşma arzusu ortaya çıkmaktadır. Bu beraberlik anlayışı insanlara bir umursamazlık ve önüne geçilmezlik ruhu aşılamaktadır. Bunun tabii neticesi olarak meydana gelen hadiseden hasıl olan suçluluk halinin ağırlığı da birden fazla omuzlara yükletildiğinden bu kitleye mensup bireylerde oluşacak ruhi tahribatı da böylece önlemektedir. İşte Abdullah böyle bir kitle tarafından katledilmiştir. Bu hadise olduğunda tarihi kaynaklarda kaydedildiği kadar Harici topluluğu arasında herhangi bir aksülamele rastlanılmamıştır. Yani tüm cemaat bu işten memnun kalmıştır. Nitekim savaşa giden yolda da Hariciler yaptıkları suçu birlikte üstlenmiş sonuçlarına da birlikte katlanmışlardır.²

Abdullah b. Habbâb’ın katledilmesinde zikredilen diğer bir sebep de Haricilerin sorgulamaları sırasında halifeler hakkında olumlu tavır takınmasıdır. İlk iki halifeyi iyilikle andıktan sonra Hz. Osman ve Hz. Ali hakkındaki düşünceleri sorulduğunda o bu iki halife hakkında iyilikten başka bir şey bilmediğini söyleyince onlarda Abdullah’ın boynundaki Kur’an’ın kendilerine onu katletmeyi emrettiğini

¹ el-İsferâinî, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fırakati'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikin*, s. 46-47; İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, s. 114-115; İbni Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (v. 235), *el-Musannaf*, (tahk. Kemal Yusuf el-Hût), I-V, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409, V, 554.

² Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, (çev. Osman Cilacı), Beyan Yay. İst. 1995, ss. 153-54.

ifade etmişlerdir.¹ Bunun sonucunda da Abdullah'ın öldürölme işlemleri gerçekleştirilmiştir.

V.4.Nehrevan Savaşı (38/658)

Tahkim hadisesinden sonra Hz. Ali ashabıyla beraber Kûfe'ye dönerken on iki bin asker ondan ayrılarak Harûra'da toplandı. Bunların ekserisi kurraydı.² Bu hadiseyi anlatmadan önce bir hususu zikretmemiz gerekiyor. Nasıl ki Hz. Ali'nin şehit edilmesi veya başka bir deyişle Hz. Ali'nin ortadan kaldırılması onu ölümsüzleştirip hakkında bin bir çeşit efsanenin doğmasına sebep olduysa bu hususu Hariciler için de zikredebiliriz. Her ne kadar Nehrevan savaşı bir katliam havasında geçmiş ve birkaç Haricinin kurtulmasıyla sonuçlanmışsa da bu zahiri bir sonuçtur ki Harici problemini ortadan kaldıramamış bilakis sonraki nesillerin dimağına sirayet etmesine sebep olmuştur. Gerçekten Hariciler bitse de Haricilik tefekkürü hiçbir zaman bitmemiştir. Bu hususu zikrettikten sonra Nehrevan savaşına geçebiliriz.³

Nehrevan savaşı tarihin kaydetmiş olduğu nadir toplu imhalardan biridir. Çünkü bu savaşta hemen hemen tüm Hariciler öldürölmüştür. Hz. Ali ile Hariciler arasında yaşanan anlaşma çalışmaları Hariciler tarafından akametle sonuçlanınca geriye tek seçenek kalıyordu ki o da savaştı. Sonunda o da yapıldı. Yaklaşık olarak Hicri 38'de meydana gelen savaşta Hariciler yenildiler. Haricilerden çok azı kurtulabildi. Hz. Ali tarafından ölenler olduysa da bunların sayısı çok azdı. Bazı kaynaklarda bu rakam on iki olarak naklediliyorsa da bu bizce tutarlı değildir. Her iki taraftan da ölenler olmuştur. Bu savaştan sağ olarak kurtulan Haricilerin her birisi bir tarafa kaçarak fikirlerini yaymışlardır. Bu fırkanın düşünceleri de zaten bunlar tarafından diğer insanlara ulaştırılmıştır.⁴

Tarihi kaynakların aktardığına göre Sıffin savaşından dönerken hakem olayına itiraz eden ve sayıları on iki bin ile on altı bin arasında değişen bir grup, Hz. Ali'den ayrıldılar. Bunlarla önce İbn Abbas sonra da Hz. Ali bizzat görüşmüş ve onlardan önemli bir kısmını görüşlerinden caydırmıştır. İbn Kesir'in aktardığına göre bunlardan sekiz bini sürekli Kur'an okumakla işigal eden kişilerdi. Savaşa giden

¹ el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (v. 429), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990, s. 77, 3. Dipnot; el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 212-13.

² Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Yeni Çizgi Yay. Ankara 1995, s. 363.

³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 94.

⁴ Halife b. Hayyât, *Tarihü Halife b. Hayyât*, I, 197.

yolda Hz. Ali ile bu tabaka arasında ilginç bir diyalog meydana gelmiştir. Hz. Ali evinde oturmuş vaziyette iken bu kurra takımı ona gelerek tartışmışlar. Hz. Ali kendisine bir Mushaf getirilmesini emretti. Mushaf geldiğinde Kur'an'ı eline alıp birkaç kez onu tıklatarak Ey Mushaf, insanlara içindekilerden bilgi ver dedi. Bunu gören insanlar Ey Mü'minlerin Emiri, ondan ne istiyorsun o bir kağıt ve mürekkepten ibarettir. Biz onun içindekilerden haber veriyoruz. Bundan kastınız nedir? dediler. Bunun üzerine Hz. Ali işte sizin bu dostlarınız bunu iddia ediyorlar.¹ dedi.

İki hakem ve onlarla beraber her iki tarafın heyeti Dumetü'l-Cendel'de toplandıkları vakit Hz. Ali'nin yanında tartışmalar başlamıştı. Hz. Ali'nin mescidde irad ettiği hutbeler genelde boykot ediliyor veya karşılıklı bağışmalara sahne oluyordu. Hatta bazen Hariciler toplu olarak mescidde "hüküm ancak Allah'ındır" sloganını atıyorlardı. Hakemlerin toplanma zamanına tevafuk eden tarihte Hariciler de Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplanmışlardı. Bu Harici reis insanlara dünya hayatına meyletmenin kötülüğü, züht ve takvanın önemi hakkında etkileyici bir hutbe verdi. Bundan sonra Hurkûs b. Züheyr ve diğerleri söz alıp konuşmalar yaptılar. Toplu olarak huruc etmek yerine taraftarlarına elçiler göndererek onları Nehrevan'da buluşmaya davet ettiler.²

Hakem olayı akametle sonuçlanınca Hz. Ali kendisinin haklılığına dair bir hutbe irad etti. İnsanları Şam ehline karşı cihada davet etti. Bu arada Basra'ya giden İbn Abbas'a ve Haricilere mektuplar yollayarak onlardan destek istedi. Hariciler destek göndermeyi bırak yeryüzünde fesat çıkarmaya başlamışlardı. Bu cümleden olarak Abdullah b. Habbâb'ın öldürülmesini zikredebiliriz. Katillerin teslim edilmesi istendiyse de bu istek geri çevrildi. Ebû Eyyûb el-Ensarî, Hz. Ali ve Kays b. Sa'd b. Ubade onları uyarıp korkuttularsa da bu çabalar netice vermedi. Geriye savaş şıkkı kalıyordu ki Hz. Ali bu safhaya gelmemek için son derece gayret sarf ediyordu. Ancak Hz. Ali Haricilerin saf tutup savaş düzenine geçtiğini görünce Ebû Eyyûb'a aman sancağını kaldırmasını söyleyerek Haricilere kim bu sancağın altına sığırsa güvende olacaktır; kim bu mekandan ayrılıp Kûfe veya Medain'e giderse o güvendedir; biz sadece Abdullah b. Habbâb'ı ve bizim gönderdiğimiz elçiye haksız bir biçimde öldürenlerle savaşacağız. Bunun üzerine onlardan önemli bir bölümü savaş meydanını terk ederek ayrıldı. Savaş yukarıda da söylediğimiz gibi Haricilerin

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 280-81.

² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 286-87.

hezimetiyle son buldu. Savaş sırasında Ebû Eyyûb bir mızrağı bir Haricinin beline saplıyor ve sana ateşi müjdeliyorum ey Allah'ın düşmanı, deyince Harici birazdan kimin ona daha layık olacağını öğreneceksin.¹ karşılığında bulundu.

Bu savaş basit bir harp değildir. Mahiyeti itibariyle ne Cemel savaşına ve ne de Sıffin savaşına benzemektedir. Çünkü geçen her iki savaş her ne kadar farklı sebepler ileri sürülse de iktidarı ele geçirmek için yapılmıştır. Hem Hz. Talha ve Zübeyr ve hem de Hz. Muaviye ve Amr b. el-As halifeliği ele geçirmek için gizli de olsa bazı emeller beslemişlerdi. Ancak bu savaş farklıdır. Burada emirlik vazifesini ele geçirme gibi bir şey söz konusu değildir. Çünkü Hariciler böyle bir endişeyle hareket etmiyorlardı. Hatta onlar için halifelik olmasa da olurdu.² Ancak onların kendilerini toplu olarak intihar denecek bir olaya atmalarının temelinde inanç düzeyinde ki bir saplantının sebep olduğunu söyleyebiliriz. Ne Hz. Muaviye ve ne de Hz. Aişe, Hz. Ali'yi tekfir ediyordu. Ancak Hariciler kendileri dışındaki tüm insanları kafir olarak görüyorlardı. Diğerleriyle savaşmalarının sebebi de bu idi. Zaten Hz. Ali'nin geri dönün çağrılarına karşı onlar Hz. Ali'nin kafir olduğunu ve tevbe etmesi gerektiğini ve ancak bu takdirde Hz. Ali ile beraber diğer kafirlerle! savaşabileceklerini ifade ediyorlardı. İşte burada her şeyiyle farklı, bağımsız bir grubun oluştuğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Tabileri, lideri, düşünceleri olan ve insanlara farklı şeyler vaat eden bir grup...³

Hz. Ali hemen hemen tüm savaşlarda ilerlemiş yaşına rağmen çok önemli kahramanlıklar göstermiştir. Tabi ki onunla beraber olanların ondan geri kalır tarafı yoktu. Ancak şunu belirtelim ki Hz. Ali taraftarlarının yaptıkları fiiliyat bilek gücüne dayanmaktadır. Oysa siyaset çok önemlidir. Onu bilmek ve yerinde kullanmak da aynı şekilde ve belki de ondan daha fazla bir ehemmiyete haizdir. Savaşların belki de en önemlisi askeri güç harcanmadan politik manevralarla yapılanıdır. Bunlar netice itibariyle daha iyidir. Bunu en çok ve en güzel kullanan da Şam tarafı olmuştur. Şezerâtü'z-Zeheb'de zikredilen ibretlik bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Hz. Ali Nehrevân'da toplanan Haricilerle savaştığında bu hadise Muaviye'nin kulağına gidiyor. Bunu fırsat bilen Muaviye ustaca bazı manevralara girişiyor. Bunun için de Hz. Ali'nin taraftarlarından bazılarını maddi unsurlarla kendi tarafına çekmeyi başarıyor. Bu insanlar içerisinde zikredilmesi gereken en önemli kişi Eşâ's b.

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 288-89.

² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 93.

³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 94; Hişâm Cuâyî, *el-Fitne*, s. 227-28.

Kays'dır ki çok ilginç bir hayat hikayesine sahiptir. Bu maddi imkanlara kavuşan Eşâ's gizli olarak fikir değiştiriyor. Hz. Ali ile beraber çıkmakta ağır davranıyor ve onun sözüne kulak asmıyordu. Muaviye'nin çok şaşırtıcı bir sözü var ki bir dahinin tecrübesini yansıtmaktadır. O diyor ki: "Ben Sıffin'den sonra Ali'yle ordusuz ve silahsız savaştım."¹

Bunun sonucunda Hz. Ali şehadetine az bir müddet kala asker bulmakta güçlük çekmeye başladı.

VI. İSLAMİ GRUPLAR ARASINDA YAŞANAN İLETİŞİM PROBLEMİNDEN DOLAYI KAYBEDİLEN İNSAN KAYNAKLARI

İslam toplumunda özellikle Hz. Osman'dan itibaren heba edilen kaliteli ve nitelikli fertlerin kaybına eğilmek araştırmamız açısından önem arz etmektedir. Baştan şunu ifade etmekte fayda mülahaza ediyoruz. İslam tarihinde düşünsel karmaşalar yüzünden kaybedilen insan kaynakları İslam'ın intişarı için verilen çabadan maalesef çok daha fazla olmuştur. Düşmanla cephede verilen şehit sayısı İslami gruplar arasında çıkan ihtilaf sırasında harcanan insanların çok cüzi bir kısmını teşkil etmektedir.² İnsanların en güzideleri bu meseleler içinde yok olup gitmiştir. Öyle ki bu kargaşalar içerisinde dini emirlerin çoğu ihlal edilmiş, uygulanması gereken birçok yaptırım siyasi ve taraftarlık hislerinden dolayı icra edilememiştir. Oysa iki taraf da görünürde dini bir endişeyle hareket ettiklerini ifade ediyorlardı. Hz. Muaviye Hz. Osman'ın kanını isterken dini duyguları tahrik ediyordu. Buna karşılık Hz. Ali kendini savunurken de aynı dokümanları kullanıyordu. Ama esas mesele şahsiydi. Olan iki taraftaki saf, sırf Allah rızası için hareket ettiklerini sananlara oluyordu.³ Bu da bize fırkalar arasındaki iletişimin negatif yönünü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Konuyu fazla uzaklara götürmeden yok olan bazı portrelere değinmek istiyoruz. 1-Zübeyr b. Avvâm 2-Talha b. Ubeydillah 3-Ammâr b. Yâsir 4-Hz. Ali 5- Hz. Hasan 6- Hz. Hüseyin 7- Said b. Cübeyr.

Konumuz açısından sorulması elzem olan bir sual var: Fırkaların oluşumu esnasında harcanan insan sayısı kaç bin kişidir? Emevilerin canlı kılıcı olan Haccac'ın sadece binlerce insanı öldürdüğünü ifade edersek bilinmeyen kısmın ne kadar olduğu hususunda biraz ipucu elde etmiş oluruz.

¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, III, 144.

² Muhammed Hudarî Bek, *Muhâderâtü Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, II, 66-67.

³ Muhammed Hudarî Bek, *Muhâderâtü Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, II, 66.

Biz bu araştırmamız kapsamında İslam cemaatinde temayüz etmiş olan ve basit bir biçimde harcanan bazı şahsiyetlere değinmek istiyoruz. Bunların harcanmasına göz kırpmayanların saf genç nesli birbirine kırdırmada hiç de tereddüt etmeyecekleri haliyle ortaya çıkacaktır. Çünkü değineceğimiz şahsiyetler İslam'ın başından beri bu davaya mal ve canlarıyla gönül vermiş insanlardır. Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrılmamış hizada ve seferde onunla beraber bulunmuş, aynı sıkıntılara beraber göğüs germiş ve her türlü fedakarlıklarda bulunmuş birinci sınıf insanlardı.

VI.1.Zübeyr b. Avvâm

Gruplaşma sürecinde harcanan en önemli şahsiyet Hz. Zübeyr'dir. Bu büyük zatın faziletiyle ilgili olarak birkaç noktaya değinmekte fayda görüyoruz. Tam adı Zübeyr b. Avvâm b. Hüveylid'dir. Hem Hz. Peygamber ve hem de Hz. Hatice ile akrabadır. Kendisine Hz. Peygamber'in havarisi de denilmektedir. Hz. Zübeyr en erken müslümanlardandır. Bir rivayete göre on altı yaşlarındaydı.¹ Habeşistan ve Medine'ye hicret etmiştir. Hz. Peygamber'le tüm savaşlara katılmıştır. Bununla beraber Hz. Muhammed, Hendek savaşında müşriklerin tarafından kimin haber getirebileceğini sorunca bu vazifeye her defasında o talip olmuştur. Bunun üzerine yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Her peygamberin bir havarisi vardır, benim havarim de Zübeyr'dir" iltifatında bulunmuştur. Her bakımdan bu sahabi Hz. Peygamber'e pek yakındır.²

Yukarıda azıcık da olsa hayatını aktarmaya çalıştığımız bu büyük sahabi rivayetlere göre fercine varıncaya kadar tüm uzuvları yara almıştır. Ancak şehadet bu sahabiye nasip olmamıştır. Ömür serüveni onu Hz. Ali ile karşı karşıya getirmiştir. Cemel savaşında Hz. Ali ile yapılan harpte Hz. Ali ona Hz. Peygamber'in bir hadisini hatırlatır. Buna göre Hz. Zübeyr Hz. Ali ile savaşacak ve haksız olan Hz. Zübeyr olacaktır. Bunu duyan Hz. Zübeyr savaş meydanından ayrılırken hain eller tarafından şehit edilmiştir.³ Amacı evine dönmektir. Yönünü eve dönderince bir görüşe göre

¹ el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh (v. 430), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Darü'l-Kütübü'l-Arabiyye, Beyrut 1405, I, 89.

² Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü's-Sahâbe*, (tahk. Vasiyyü'llah Muhammed Abbâs), I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983, II, 734; el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I, 89; Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XII, 424-75;.

³ Buhârî, *et-Tarihü's-Sağir*, (tahk. Mahmud İbrahim Zâhid), I-II, Mektebetü Dari't-Türâs, Halep 1977, I, 75; et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 37.

oğlu Abdullah onu yakasından tutmuş ve korkak korkak! diye ona seslenmiştir. Öldüren kişinin ismi Abdullah b. Curmûz'dur.¹

Hiz. Zübeyr'i ilerlemiş yaşına rağmen böyle bir savaşa düşüren sebepler nelerdir? Bilindiğı gibi Hiz. Zübeyr Hiz. Ömer'in tayin ettiğı şûranın üyelerinden biridir. Hiz. Osman şehit edilince halk Hiz. Ali'ye biat etti. Ancak burada ilginç olan Hiz. Zübeyr ile Talha'nın getiriliş biçimidir. Hiz. Zübeyr'i biat etmesi için getirmeye giden Abdu'l-Kays oğullarından Hakim b. Cebele adında birisidir ki İbn Avvâm bunu hırsız olarak vasıflandırmıştır.

Hiz. Zübeyr'in bu şekilde ve koşullarda şehit edilmesi elbette ki en istenilmeyen durumdur. Ama şartlar bu şekilde cereyan etmiştir.

VI.2. Talha b. Ubeydillah

İslam'ın fedailerinden ve Hiz. Peygamber'in en seçkin sahabilerinden biri olan Hiz. Talha da hayatının son demlerini en yakın arkadaşlarına cephe almış vaziyette geçirmiştir. Ne hazindir ki onca fedakarlık ve hizmetin karşılığını kardeşleriyle yaptığı savaşta hayatını kaybederek almıştır. Bu da izah edilmesi zor bir hadisedir. Takdir-i ilahi her halukarda bu şekilde cereyan edecekmiş. Onca savaşa katılıp bir türlü şehitlik mertebesine ulaşmayan bu ünlü sahabi Cemel hadisesinde yine din kardeşleri tarafından katledilecektir. Müslümanların bir birlerini anlamak istememelerinden dolayı harcanan neferlerin başına belki de bu zat konulmalıdır.

Ashabın güzidelerinden olmasından dolayı daha hayattayken Cennet'le müjdelendi.² Yine Hiz. Talha tüm sahabe gibi ömrünün sonuna kadar İslam için gayret sarfetmiştir. Hiz. Peygamber'le birçok savaşta bulunmuş onu sürekli korumuştur. Hatta Uhut savaşında Rasulullah'ı korurken elinden yaralanmış ve geri kalan ömrünü çolak bir biçimde sürdürmüştür.³ Hatta onun bu durumu Hiz. Ali'ye biat sırasında hayırsızlığa yorumlanacaktır. Çünkü Hiz. Talha Hiz. Ali'ye ilk biat edenlerdendi.

Rasulullah onun hakkında kim iki ayağı üzerinde yürüyen bir şehidi görmek isterse Talha b. Ubeydillah'a baksın.⁴ Uhut'ta her defasında kendini Hiz. Peygamber'e siper etmiş ve ona gelecek darbeleri kendi bedenini kalkan yaparak başarıyla def

¹ Fırlalı, "Cemel Vaka'sı ", DİA, VII, 321; Seyf b. Ömer, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, s. 174.

² ez-Zehbî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 24.

³ ez-Zehbî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, I, 25.

⁴ el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I, 88.

etmiştir. Parmakları koptuğunda o “hes” demiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed eğer: “Sen bismillah deseydin insanların gözü önünde Melekler seni havaya uçuracaklardı.”¹ Buyurmuştur.

Ashaḅ anlatıyor: Biz “onlardan bazıları canlarını vererek”² ayetinin kime delalet ettiğini merak ediyorduk. Ama kimse cüret edip Hz. Peygamber’e söyleyemiyordu. Bu yüzden bir bedevinin gelip bu hususu ona sormasını istiyorduk. Bu talebimiz bir zaman sonra yerine geldi. Bir bedevi bunu sorunca Hz. Peygamber ondan yüz çevirdi. Üç kez sorusunu tekrar etti. (Talha) o sırada ben kapıdan içeri giriyordum ve üzerimde yeşil bir elbise vardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, soru sahibi nerede onun cevabı şudur. O sırada beni işaret ediyordu.³ Hz. Talha İslam’ın intişarı için malını sürekli sarf ederdi. Kendisi zaten zengin bir müslümandı. Bu tasaddukundan dolayı Hz. Muhammed ona lakap da takmıştır. Hatta bu mübarek zatın cömertliğiyle ilgili olarak şu husus nakledilmektedir: Malı artan Hz. Talha üzüntü içerisinde kalmıştır. Arkadaşlarına “malın çoğalması beni son derece üzüyor” demiştir. Bunun üzerine onu taksim et tavsiyesinde bulunulmuş o da tüm malını infak etmiştir.⁴

Talha da Hz. Zübeyr gibi Hz. Osman’ın katilleri tarafından apar topar getirilerek Hz. Ali’ye biat etmiştir. Yine anlatıldığına göre Hz. Osman’a yardım etmediği gerekçesiyle son derece üzüntü duymuştur.⁵

Maalesef İslam’ın bu şerefli evladı kardeşler arasında çıkan arbedede hayatını ilk kaybedenlerdendir. Onca cihada katılıp müşrikler ve gayri müslimlerle yaptığı savaşlarda şehadet mertebesi nasip olmayan Hz. Talha sonunda Cemel savaşında şehit edilmiştir.⁶

Bu iki değerli şahsiyetin yok olmasının sebebi nedir? Hangi değerler bunların öldürülmesini mucip kıldı? Bu gibi insanların ne kadar zor yetiştirilebildiği malumdur. Buna rağmen en basit biçimde bu vb. kişiler harcandılar. Müslümanların, problemlerini doğru olarak keşfetmemeleri, birlik ve beraberlik içinde birbirini anlayabilme berraklığını kaybetmelerinden dolayı bu olaylar yaşanmıştır. Taraflar

¹ ez-Zehabî, Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ, I, 27.

² 33. Ahzap, 23.

³ ez-Zehabî, Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ, I, 28.

⁴ el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, I, 88; ez-Zehabî, Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ, I, 30.

⁵ ez-Zehabî, Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ, I, 35.

⁶ ez-Zehabî, Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ, I, 35.

birbirini anlamak istemediler. Tam iletişimin oluşmaması müslümanları uçurum kenarından çukurun içine düşürmüştür. Bunun da İslam'a ve müslümanlara olan zararı çok büyük olmuştur. Bu yanlış anlamaların cezasını müslümanlar çekmekte ve hala çekeceklerdir. Çünkü bu miras İslam cemiyetinin genetik yapısına yerleşmiş bir ur gibidir. Belki de bundan daha kötüdür. İyileştirilmesi asırlardır mümkün olmamıştır ve her halde mümkün de olmayacaktır. Bu yüzden birçok acı hatıra medeniyet tarihimizin pak sayfalarına kazılmıştır. Tüm bunlar Kur'an ve sünnet-i seniyyeye rağmen olmuştur. İşin en üzüntü verici tarafı bu insanların Hz. Muhammed'in dizi dibinde yetişip eğitim almış olmalarıdır.

Hz. Peygamber ve ondan sonraki ilk iki halifenin üstün gayretleri sonucu oluşan ana İslam cemaati yine kuruluşunda emeği geçen mimarlar tarafından bir daha düzeltilmeyecek şekilde yıkılmıştır. Yazıktır ki yıkım esnasında kurucuların bir çoğu hayatlarını kaybetmişlerdir.

Gerçekten ilk dini cemaat içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı bazı kopmalar ve ayrılımlar oluşmuştur. Bunun neticesinde de birçok hareket ortaya çıkmıştır. Bunlar da birbiriyle kıyasıya mücadeleye girişiyorlar. Rekabet ortamında protesto hareketine girişen birçok kişi yok oluyor.¹ Bunlar için artık hukukun yapacağı bir şey yoktur.

Şöyle bir soruyu araştırmacı sormadan edemiyor: Hz. Ali isyancıların Medine'deki otoriteye egemen oldukları ve suçsuzla suçluyu ayırt edemediği gerekçesiyle hukukun hiçbir şey yapamayacağını ileri sürerek isyancıları hizaya çekemediğini bahane etmiştir. Acaba Hz. Osman gibi yüzlerce İslam şahsiyetinin yok oluşunun hesabı nasıl verilecek? Gerçekten de bunların hesabı sorulamamış ve hiçbir zaman da sorulamayacaktır. Takdir-i ilahi neticesi olaylar oluşmuş ve taraflar ahirette hesap verecekler. Ancak bu medeniyetin teşekkülünün ilk dönemi hiç de kolay olmamıştır.

VI.3.Said b. Cübeyr

Siyasetin müslümanlar arasına soktuğu tefrikalar yüzünden birçok güzide İslam evladının telef olduğunu ifade etmiştik. Bu kayıp halkanın büyük yekununu son derece nitelikli, hayatlarının en verimli devrini geçiren tabaka oluşturuyordu. Yine bu kayıp halka arasında en ön sırada yer alan kişilerden bazıları da toplumun bilgili

¹ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, s. 269-70.

halkasını teşkil ediyordu. Bu da İslam düşüncesinin gelişimini negatif yönde etkilemiştir. Aslında suçun tamamını sadece siyaset ve iktidar sahasına yüklemek insafsızlık olur. Şu kuralı unutmamak lazım, en kötü düzen düzensizlikten daha iyidir. Her ne kadar insanlar asr-ı saadetin o erişilemez yıllarının özlemini çekseler de ara dönemdeki kaos ortamını sona erdirdiğinden dolayı da Hz. Muaviye'ye ve dolayısıyla Emevi iktidarına müteşekkirdirler.¹ Çünkü ortada bir iktidar olunca en azından ülkede bir huzur ve düzenden bahsedilebilir. Ulemadan iktidarın gazabına uğrayanlar genelde yönetime ayak uyduramayıp işi huruca dökenler olmuştur. Bunlar ne kadar değerli insanlar olursa olsun otoriteyi tehdit ettiklerinde mutlaka susturulma yoluna gidiliyordu. Elbette ki Hz. Hüseyin gibi bir Peygamber torununa acımayan siyaset diğer insanlara acımayacaktır. Bu halka-i mefkudedden biri de Said b. Cübeyr'dir.² el-Kamil'in sahibi İbnü'l-Esir'in anlattığına göre Said b. Cübeyr, Abdurrahman b. Muhammed el-Eş'a's'ın çıkarmış olduğu isyana karıştığı için Haccac'ın kara listesine girmiştir. Abdurrahman aynı zamanda Haccac'ın bir görevlisidir. Ancak bir süre sonra vali tarafından azledilmiştir. Bu kişi azledilince beraberinde diğer memurlar da azledilmiştir. Bunlar arasında Said b. Cübeyr de yer almaktadır. Hakkında birçok şey söylenmiştir.³ Başarısız bir isyan girişiminden sonra Said b. Cübeyr İsfahan'a kaçmıştır. Bunun üzerine Haccac oradaki görevlisine Said'in yakalanması için emir verdi. Ancak Said'i tanıyan ve seven vali onun kaçmasını sağladı. Bunun üzerine Azerbaycan'a giden Said bir süre saklandıktan sonra Mekke'ye geçti. Mekke'de gizlice yaşayan Said, Halid b. Abdillâh vali tayin edilinceye kadar normal bir hayat sürdü. Halid gelir gelmez ilk işi tüm rejim muhalifi Iraklıları yakalayıp Haccac'a göndermek oldu. Said ile beraber yakalanan iki kişi zabıtlar eşliğinde Haccac'a giderlerken tutuklulardan Talk b. Habib yolda öldü. Said'in diğer arkadaşı Mücahid ise Haccac'ın ölümüne kadar hapiste yattı. Said b. Cübeyr ise Haccac tarafından öldürüldü.⁴

Sadece bu üç kişinin üzerinde durmamızın sebebi önemli olduklarına binaen değil bilakis örnekleme olması açısından dır. Yoksa müslümanlar arasında vuku bulan karışıklar neticesinde o kadar değerli şahsiyet yok olmuştur ki bunların kıymetine paha biçilmez. Bunlar arasında başta elbette ki Hz. Ali'yi zikretmemiz gerekir. Ondandır

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 15.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, IV, 281.

³ el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, IV, 291.

⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, IV, 280.

sonra araştırmamız içerisinde de yer yer değindiğimiz Hz. Hüseyin, Ammâr b. Yâsir, Üveysü'l-Karânî gibi zevatı zikredebiliriz. Bununla beraber birçok askeri deha da bu karışıklıklar esnasında yok olmuştur. İşte tüm bunlar İslam medeniyeti için birer kayıp olarak değerlendirilebilir.

VII.URVE B. ÜDEYYE VE ZİYÂD

Urve b. Üdeyye, Ebû Bilâl el-Mirdâs'ın kardeşi olup tahkim fikrini ilk ortaya atan ve bunu dillendiren kişidir. Aynı zamanda Eşa's'a karşı kılıç çekerek Hz. Ali ordusunda ilk isyan kıvılcımını tutuşturandır. Yine bu kişi Hz. Ali'den ayrılan grubun da başını çekmiştir.¹ Nehrevan'da yapılan savaşta kurtulan nadir insanlardan biridir. Ancak Emevi valisi Ziyâd tarafından mevlasıyla beraber yakalanarak huzura getirilmiş ve sorgulanmıştır. Sorgulama sırasında yine aşına olduğumuz ve bir Hariciyi kolaylıkla ele verecek sorular sorulmuştur. Bunlardan ilk soru "Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkında ne düşünüyorsun?" olmuştur. Urve, bunlar hakkında hayırdan başka bir şey düşünmediğini söyleyince ikinci soruya muhatap oluyor. "Hz. Osman hakkında ne düşünüyorsun?" Urve, Hz. Osman'ın ilk altı yıllık icraatları için doğru davranmıştır ifadesini kullanırken sonraki yıllar için ise Hz. Osman'ın küfür üzerine bulunduğunu ifade etmiştir. Hz. Ali için de tahkim olayına kadar aynı şeyleri söyledi. Sıra Muaviye'ye geldiğinde Urve çok kötü ifadelerde bulunmuştur. Ziyâd, Urve'ye kendi hakkındaki kanaatini sorunca kendini şok edecek bir cevap almıştır. Urve, Ziyâd için "senin başlangıcın zinaya sonun ise ahlaksızlığa dayanmaktadır." demiştir. Bunun üzerine boynu vurularak öldürülmüştür. Mevlası huzura alınarak Urve'nin vaziyetinin tavsif edilmesi istenmiş o da şunları söylemiştir: "Kısaca ben ona gündüz yemek, gece de yatak hiç götürmedim."² Yani o bununla Urve'nin ne kadar dindar bir kişiliğe sahip olduğunu ifade etmek istemiştir. Gerçekten dindarlık Harici düşüncesine mensup insanların en bariz sıfatıdır. Ancak ne yazık ki bu insanların çoğu sıcak yuva yüzünü görememiştir. Kimi at üstünde, kimi yaya, kimi kılıç altında, kimi de asılarak veya harp meydanlarında can vermiştir. Bu grup gibi ölümle alay eden ve onu küçümseyen başka bir fırka görülmemiştir. Bu yüzden onların bu bilincine hayretle bakılmaktadır.

¹ el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 180.

² el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 180-81.

VIII.EBÛ BİLÂL el-MİRDÂS B. ÜDEYYE

Ebû Bilâl Harici liderlerden biri olup Sıffin'de Hz. Ali ile beraber aynı safta mücadele etmiş ancak tahkimden dolayı ona karşı çıkarak Haricilerle beraber Nehrevan'a çekilmiş ve Hz. Ali ile girişilen savaştan sağ kurtulan nadir kişiler arasında yer almıştır.¹ İbadete olan düşkünlüğü insanların gözündeki saygınlığını artırmış ve ona bir karizma kazandırmıştır.² O bir Hariciydi ama kendine diğerlerinden farklı bir perspektif çizmişti. Memleketinden ayrılırken o hicret ettiğinin inancındaydı. Hurucunun sebebi insanların özellikle Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın kötü muameleleri ve zalimce tavırları, buna karşılık Ebû Bilâl'in onun tavırlarına karşı yaşamış olduğu ruhsal çöküntü ve bir şey yapamama sıkıntısıdır. Bunun üzerine orada kalması durumunda konumundan hiç hoşnut olmayacağını anlayan ve çevresine anlatan Ebû Bilâl kırk arkadaşıyla itizal hareketine girişti. Asek, Ramehürmüz ve Errecan arasında bir mevkide İbn Ziyâd'a bağlı bir kervana rastladı ve ondan bir miktar malı arkadaşları arasında paylaştı. Bunu duyan İbn Ziyâd Ma'bed b. Eslem komutasındaki bir orduyu bu küçük grup üzerine gönderdi. Ancak İbn Eslem'in kalabalık ordusu bu fırkaya yenildi.³ Abdulkadir Şeybe'nin kaydettiğine göre İbn Eslem'in yenilmesinin sebebi bu ordudaki birtakım Harici kalıntılarının yön değiştirmeleridir.⁴ Bizce de en doğrusu budur. Eğer Ebû Bilâl'in arkadaşları ile ilgili nakledilen sayı doğru ise bu az sayının tüm olumlu ihtimallere rağmen bin kişilik bir orduyu yenmesi biraz zor gözükmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta da Haricilerin yer aldıkları birçok ordunun nasılda kötü akıbetle karşılaştıklarıdır.

Ebû Bilâl niye yönetimden ayrı halktan uzak bir hayatı yeğlemiştir? Bu sorunun cevabı bizce çok önemlidir. Yine kaynakların belirttiğine göre Ebû Bilâl'in hurucuna sebep olan diğer bir olay da şudur: Haricilerden Belca adında bir kadın vardı. Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd bu kadınla evlenmek istiyordu. Ancak Belca bu ilişkiye karşı çıkarak valiyi kesinlikle reddedince Ubeydullah bu Harici üyesini öldürdü. Bu olay Ebû Bilâl üzerinde önemli tesirler yaptı. Hatta bu etki belki de kardeşinin öldürülmesinden daha şiddetliydi. Bunun üzerine Ebû Bilâl artık böyle

¹ el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 249.

² İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 398-400; Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, ss. 172-77.

³ Yâkût b. Abdillâh b. Abdillâh el-Hamevî, (v. 626), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Darü'l-Fikr, Beyrut-Dimeşk 1413, I, 53.

⁴ Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, s. 175.

şeylere tahammül edemeyeceğini ve bu rejim altında yaşayamayacağına karar vererek Basra'dan huruc etti.¹

Yukarıda da arz edildiği gibi bu Harici lider dini duyguları çok üstün, zahiri de olsa dine son derece bağlı bir kişiliğe sahiptir. İbadete olan düşkünlüğü direkt olarak onu Emevilerin yaptıkları fütursuz hareketler karşısında kayıtsız bırakamazdı. Nitekim kendisi bir ibaresinde İbn Ziyâd'ın yaptıklarına karşı sabretmenin çok büyük bir iş olacağını ifade etmiştir.² İç dünyasında beslediği onların yaptığı kötülöklere karşı gelememe veya hiçbir şey yapamama duygusu ve dini duygulardan esinlendiği ilhamla, aynı zamanda bunlardan beri olma düşüncesi onu pasif de olsa bir direniş göstermeye sevk etmiştir. Yani tamamen toplumdan kopma ve ütöfik bir yaşam, günahsız bir hayat sürme arzusu da denilebilir buna. Bu yönüyle Ebû Bilâl hareketi diğör aktif Harici hareketlerinden ayrılır.

İlk Emevi ordusuyla Ebû Bilâl karşılaştığında ordu komutanına hitaben şöyle seslendi: “Allah'tan kork ey Eslem, bizim savaşmaya niyetimiz yok bizden ne istiyorsun.” Eslem onları İbn Ziyâd'a velev ki öldürölseler de götürme niyetinde ve onları yakalamada kararlı olduğunu gösterince maiyetindeki askerler tarafından ihanete uğradı ve bu küçük grup tarafından yenilgiye uğratıldı. Bunun üzerine Basra sokaklarında çocuklar: Eslem koş, Ebû Bilâl geliyor diye alay etmeye başlamışlardır.³

İbn Ziyâd, Abbâd b. Alkame maiyetindeki bir kuvveti daha gönderdi. Ebû Bilâl bununla da konuşmak için çağırdı ve Abbâd'a : “Ne istiyorsunuz?” dedi. Abbâd: “Sizi ense kökünüzden tutup emir'e götürmek istiyorum.” dedi. el-Mirdâs: “Başka bir isteğın var mı?” diye sordu. Hayır cevabı üzerine el-Mirdâs: “Geri dön biz yol kesici değiliz, müslömanları korkutmuyoruz, bize savaş açmayana biz kılıç çekmiyoruz ve hakkettiğimizin dışında vergi almıyoruz.” dedi. Ancak Abbâd onları yakalamakta ısrar edince harp başladı. Namaz vakti gelince Ebû Bilâl “savaşa ara versek de namaz kılsak” deyince Abbâd “olur” dedi siz kılın. Her iki taraf silahlarını bırakarak namaza durdular. Hariciler secdeye vardıklarında acı sonla karşılaştılar. Abbâd ve adamları tarafından kuşatılarak öldüröldüler.⁴

¹ Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, Kayıhan Yay. İst. 2001, s. 363.

² Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 53; Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, s. 172.

³ el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 252-53.

⁴ Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 53; Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, s. 175.

Ebû Bilâl öldürülmeden, kendinden önce öldürülen arkadaşları için söylediği bir şiirinde onlarla karşılaşma isteğini şöyle ifade ediyor: “ Nezahat ve takva sahibi İbn Vehb uzak olsun, kim bu savaflara katılırsa helak olur. Hayatta kalmayı veya selameti tercih ederim. Malik ve Zeyd b. Hısn'ı öldürmüşler. Rabbim niyet ve basiretimi düzelt. Onlara kavuşana dek bana takva nasip eyle.”¹

IX.KÜFELİLER VE HARİCİLER

Hiz. Hasan hilafet iddiasından vazgeçince Ferve b. Nevfel komutasındaki bir grup Harici hedef olarak Hiz. Muaviye'yi seçtiler. Şimdiye kadar karşılarına aldıkları Hiz. Ali ve Hiz. Muaviye cephesini, Hiz. Ali'nin şehadeti ve Hiz. Hasan'ın da bu işten fereğat etmesi ile bu küçük Harici grubuna böyle bir kararı aldırdı. Bu grup silahlı olarak Küfey'e girdiler. Muaviye bu hareketi haber alır almaz Şamlı bir birliği Küfe'ye gönderdi. Şamlılar hezimete uğrayınca Muaviye dahiyane siyasetini devreye sokarak Küfelilere şöyle dedi: “Afeti bertaraf etmeden size indimde eman yoktur. Hepiniz Haricilere karşı savaşınız.” Bunun üzerine silaha sarılan Küfeliler Haricilerle savaşmaya başladılar. Bu durum karşısında şaşırarak Hariciler şöyle bir sitemde bulundular: “ Vay yazıklar olsun size! Muaviye sizin de bizim de düşmanımız değil midir? Bize fırsat verin de onunla savaşalım. Eğer biz kazanırsak size düşmanlarınız için biz yeteriz. Yok onlar kazanırsa siz bize yeterlisiniz.” Görüşleri değişmeyen Küfeliler: “Hayır vallahi biz sizinle savaşacağız.” dediler. Geçmişî hatırlayan Hariciler: “Allah Nehrevan'daki kardeşlerimize merhamet etsin. Onlar sizi en iyi bilenlerdir.” Bu küçük Harici grubu da hezimete uğradı.²

X.VASIL B. ATA VE HARİCİLERLE DİYALOGU

Tarihi kaynakların anlattıklarına göre İslam dünyasında şehirlerden çıkıp çöllerde düşerek örgütlenen, insanların huzurunu bozan kent hayatına adapte olmada güçlük çeken en önemli grup Haricilerdir. Bu fırkanın en önemli özelliklerinden birisi insanları yakalayıp imanları hakkında sorguya çekmeleridir. Buna İsti'raz da denilir.³ Yol boylarında duran Harici öncü birlikleri gelip geçenleri sorguluyor, kendilerinden olanlara dokunmuyor, muhalif olanları ise öldürmekte tereddüt etmiyorlardı. Bu sorgulananlardan biri de Mu'tezile'nin kurucusu Vasil b. Ata'dır.

¹ İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 399-400.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 169.

³ Öz, Mustafa, “İsti'raz”, DİA. İst. 1996, XXIII, 374; Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, s. 365.

el-Müberred'in naklettiğine göre Vasil ve arkadaşları bir gün yürürken Haricilerin Haruriyye kolundan bir grubun geldiğini gördüler. Vasil arkadaşlarına “siz onlarla konuşmayın; beni onlarla baş başa bırakın” dedi. Harici grup “sen ve arkadaşların necisiniz?” dediler. Vasil, “Allah’ın kelamını dinlemek için iltica etmiş kimseleriz” dedi. Bunun üzerine Hariciler size sığınma hakkı verdik deyince Vasil öyleyse bize inançlarınızı öğretin dedi. Hariciler kendi inançlarını onlara öğretmeye başladılar. Vasil da onlar anlattıkça kabul ettik diyerek cevap veriyordu. Hariciler bu duruma çok sevindiler ve sizi bırakıyoruz buradan hemen uzaklaşın dediler. Vasil bu size yakışmaz çünkü Allah “müşriklerden biri sana sığınırsa onu emniyet altına al ta ki Allah’ın kelamını dinlesin. Sonra onu güven içinde bulunacağı bir yere ulaştır.”¹ buyuruyor dedi. Hariciler, birbirlerine bakiştılar ve bu doğru dediler. Bunun üzerine onların yanına, güvenle gidecekleri yere kadar götürecek bir adam verdiler.²

Bu kısa metin bizlere belli bir dönemin koşullarını göstermenin yanında başka bir hususu daha ortaya koyuyor. O da şudur: Bu rivayet bir dönemin fikri yapısını, insanların haleti ruhiyelerini, Kur’an ayetlerinin nasıl anlaşılmasına başlandığının ortaya konulması açısından önemlidir. Her şeye rağmen bu rivayet bir olguyu bize anlatmaktadır. Bunu izah etmeden şunu belirtmekte fayda mülhaza ediyoruz. Yukarıdaki pasajı iyi tahlil edebilirsek bu çabamız bize Hariciler ve diğer İslam toplumu arasında oluşmuş olan uçuruma ve güvensizlik ortamına ışık tutacaktır. Yukarıda da anlatmaya çalıştığımız gibi Haricilerin müslüman bireylere veya gruplara uyguladıkları ve İsti’raz da denilen bir yöntemleri vardır. Buna bir tür sorgulama, bir kimseden duygu ve düşüncelerini ortaya koymasını isteme veya mahkemeye çekme de denilebilir. Buna göre Harici hareketine katılan bir kişinin samimiyeti bu grup tarafından test edilir. O da şöyledir: Yeni katılımcıya yanlarında bulunan bir esir öldürölmek maksadıyla teslim edilir. Bu kişi esiri öldürürse talebinde samimi olduğu anlaşölmüş ve harekete katılmaya hak kazanmış olur. Aksi takdirde münafık olduğu ortaya çıkar ki bu durumda da kendisi öldüröölür.³ Harici hareketine gönöl verenler yalnızlık psikolojisi, ayrıca mevcut şartların kendilerini süröklelediğı dar görüşlölölüğün insiyakiyle, kavşaklara karargah kurarak saf insanları sorgulamaya başlıyorlar. Unutmamak gerekir ki bu tip davranışlar müslöman kamuoyunda Hariciler aleyhinde

¹ 9. Tövbe, 6.

² el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 164-165; Komisyon, *Doğuştan Günöümüze İslam Tarihi*, I-XIV, Çağ Yay. İst. II, 522.

³ Öz, Mustafa, “*İsti’raz*”, DİA. XXIII, 374.

kampanyalara, önyargılara, yanlış anlaşılmalara ve antipatinin oluşmasına sebep olmuştur. Çünkü siyasi çevrelerle hiçbir bağlantısı olmayan, saf tutmayan bireylerin, bu çeteler tarafından sıkıştırılması, dövülmesi, mallarına el konulması, insanları onlar karşısında taraf tutmaya zorlamıştır.

Gerçekten de Haricilerin bu kaba davranışları insanlarla olan mesafelerini açmış, onlara olan katılımı azaltmıştır. Nitekim Hz. Ali dönemi hariç diğer Harici kaynaklı ayaklanmaların çok az sayıda kişinin iştirakiyle gerçekleştiğini görmekteyiz.¹ Tarih bize göstermiştir ki şiddet taraftarı olan, düşüncelerini zorla kabul ettirmeye çalışan sosyal grupların yaşama şansları düşüktür. Çünkü toplum denen kaynaktan beslenmeyen, ona cephe alan ve sürekli onu tazyik altında bulunduran, her önüne çıkanı iman açısından sorguya çeken Harici düşüncesi, ılımlaşanlar hariç tarihin derinliğine gömülmüştür.² Bu da en çok Haricilerle sıradan insanlar ve diğer gruplar arasındaki pürüzlü diyalogdan kaynaklanmıştır.

Tüm bunlardan sonra Vasil b. Ata ve arkadaşları ile Hariciler arasında cereyan eden konuşmaya döndüğümüzde göze çarpan ilk husus şudur: “Sen ve arkadaşların necisiniz, kimlerdensiniz veya hangi tarafta yer almaktasınız?”³ Görülüyor ki sorunun soruluşunda, soruluş tarzında ve soru ifadesinde bir güvensizlik, güç gösterisi bulunmaktadır. Kimliği apaçık olan Hariciler bir tarafta, bir kalabalık teşkil ederken diğer yanda akıbetlerinin sonucundan endişelenen, bir cevapla hayat ve memnat arasında tercih yapacak olan Vasil ve arkadaşları...

Ayrıca bu ibareden Haricilerin ne kadar heyecanlı,⁴ fikirlerine baş koymuş, en ufak bir hatada veya ters bir cevapta karşıdaki kişiyi gözünü kırpmadan öldürebileceklerini müşahede ediyoruz. Ki eğer Vasil b. Ata yanlış bir cevap vermiş olsaydı hem kendini hem de arkadaşlarını ölümün kucağına atmış olacaktı. Bereket ki Vasil onlarla tartışma yerine onlara katılıyormuş gibi yaparak onları en nazik yerinden vurmayı başarmıştır. Yoksa Hz. Ali ve Abdullah b. Habbâb el-Eret'i şehit etmede tereddüt etmeyen bu grup Vasil'ı yok etmede asla tereddüt etmezdi. Yeter ki bu işe akılları bir kere evet desin.

İşte erken dönem İslamî oluşumlar arasında cereyan eden iletişimin örneklerinden birisi budur.

¹ W. Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 23.

² Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay. İst. 1993, s. 89-90.

³ el-Müberra, *el-Kâmil*, III, 164-165.

⁴ Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, s. 175.

XI.EBÛ HANİFE’NİN HARİCİLERLE DİYALOGU

Vasıl b. Ata’nın karşılaştığı durumun bir benzerini de Ebû Hanife yaşamıştır. Olayı el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî şöyle aktarmaktadır: Haricilere, Ebû Hanife’nin ehl-i kiblede birinin günah işlediği takdirde küfre girmediğini söylediği haberi ulaştığında onlardan yetmiş kişi Ebû Hanife’ye gelir. O sırada Ebû Hanife bir mecliste oturuyordu. Ebû Hanife’ye bir grup olduklarını, bunun için insanlara kendilerine yer vermeleri için emretmesini söylediler. Gereken yapıldığında Hariciler, Ebû Hanife’nin karşısına geçerek kılıçlarını çektiler. Bu sırada “Ey Ebû Hanife, bir rivayete göre ey bu ümmetin düşmanı, diğer bir rivayete göre de ey bu ümmetin şeytanı, senin öldürülmen herbirimize yetmiş sene cihad etmekten daha sevimlidir.”¹ dediler. Haricilerin bu ani çıkışları karşısında Ebû Hanife, kendisine karşı adil davranmak isteyip istemediklerini sordu. Olumlu cevap alınca, onlara kılıçları kınına sokmalarını, çünkü onların parıltılarından korktuğunu söyleyince, Hariciler kılıçlarını onun kanına bulamak istediklerini, bunun için de kılıçları kınına koymalarının mümkün olmadığını söylediler. Ebû Hanife o halde Allah adına konuşun dedi. Onlar da camii kapısında iki cenaze bulunduğunu ve her birinin bir gûnahtan ötürü öldüklerini ifade ettiler. Ebû Hanife onların hangi dinden olduklarını sorduğunda onlar iki ölünün-Allah’tan başka ilah olmadığını, Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğunu ifade eden-İslam dinine mensup olduklarını söylediler. Ebû Hanife onlara kelime-i tevhidin imanın kaçta kaç olduğunu sorunca, onlar da iman kaçta kaçının olmayacağını, bilakis iman tümü olduğunu ifade ettiler. Ebû Hanife: “O halde mü’min olduklarını ikrar ettiğiniz kişiler hakkında benden ne istiyorsunuz?” dedi. Hariciler bununla tatmin olmayınca onların cennetlik mi cehennemlik mi olduklarını sordular. Ebû Hanife buna karşılık şöyle dedi: “Ben onlardan daha büyük günah işleyenler hakkında Hz. İbrahim’in -“kim bana tabi olursa o bendendir. Kim de bana isyan ederse şüphesiz sen bağışlayan ve acıyansın.”-dediğini diyorum. Yine ben onlardan daha büyük günah işleyenler hakkında Hz. İsa’nın-“sen onlara azab edersen, şüphesiz onlar senin kullarıdır. Yok onları bağışlarsan, şüphesiz sen yüce ve hüküm sahibisin.”-dediğini diyorum...”² Bu diyalogun sonunda Hariciler kendi görüşlerini terk edip Ebû Hanife’nin temsil ettiği görüşe katılmışlardır.³

¹ el-Mekkî, el-Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebi Hanife*, I-II, Darü’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1981, I, 108.

² el-Mekkî, *Menâkıbu Ebi Hanife*, I, 109.

³ el-Mekkî, *Menâkıbu Ebi Hanife*, I, 109.

II. BÖLÜM

I.HZ. HÜSEYİN'İN KERBELA'DA ŞEHİT EDİLMESİNİN İSLAM DÜŞÜNCESİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ VE İSLAMİ OLUŞUMLAR ARASINDAKİ DİYALOGA ETKİSİ

Hemen hemen her din ve düşünce mensuplarında birtakım karışıklıklar olmuştur. Ancak diğer dinlerde İslam'ın erken döneminde cereyan eden, Hz. Hüseyin ve yakınlarının şehadetiyle neticelenen Kerbela olayı gibi bir olaya rastlamak çok nadirdir. Çünkü bu olay sıradan bir kişinin ölümüyle sonuçlanan adi bir vakıa değildir. Bilakis meydana geldiği andan itibaren birçok tartışmalara sebep olmuş ve sebep olmaya da devam edecektir. Bu olayda şehit düşen Hz. Hüseyin birçok yönden önemli bir şahsiyettir. Bir yandan Hz. Peygamber'in torunu olması, bir yandan sahabi olması ve diğer yandan haksız bir biçimde şehit edilen bir babanın-ki bu baba aynı zamanda hem Hz. Peygamber'in damadı ve hem de amcasının oğlu ve ilk müslümanlardandır- oğlu olması onu mümtaz kılan birkaç özelliştir. İşte bu olay sonraki devir ve tarihlerde meydana gelecek olan olayların da tetikleyicisi olmuştur. 681 de meydana gelen olay diğer önemli olaylar gibi unutulmadı. Unutulmak şöyle dursun bilakis günümüze kadar gelmiş ve yarınlara kadar da devam edecektir.

İslam tarihinde birçok trajik hadise yaşanmıştır. Bu olaylar arasında öyleleri vardır ki bunları mantıkla açıklamak hemen hemen imkansızdır. Mesela iki muhalif grubun karşı karşıya geldiği Kerbela'da "Hür'un askerleri konaklandıkları yerlerde Hz. Hüseyin'in arkasında namaz kılıyorlar; ona saygı gösteriyorlardı."¹ Yine kaynakların kaydettiklerine göre iki taraf arsında çok samimi bazı ilişkiler meydana gelmiştir.² Oysa ki bu komutan, Hz. Hüseyin'i etkisiz hale getirmek için Ubeydullah b. Ziyâd tarafından gönderilmişti.³ Yani bir yanda karşılıklı çatışma eşiğine gelmiş taraflar ve diğer tarafta aklın çözmekte güçlük çekeceği diyaloglar...

I.1.Hz. Hüseyin'in Çıkış Sebepleri

Şu husus göz ardı edilmemelidir ki Araplar çoğunlukla kabilecilik fikrinden bağımsız düşünemezler. Olayların bir yerinde bu fikir işin içerisine karışır. Arap tarihi

¹ Demircan, Adnan, "Kerbela Olayı ve Etkileri", Diyanet Dergisi, Ankara 2002, sayı DXCII, s. 47.

² Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, s. 256.

³ Demircan, Adnan, "Kerbela Olayı ve Etkileri", Diyanet Dergisi, sayı DXCII, s. 47.

kabile savaşlarıyla doludur.¹ Kabileler sürekli birbirine üstünlük sağlamak için çabalamışlardır.

Hız. Peygamber'in risaletiyle birlikte bu duygular hemencecik kendini gösterir ve öne çıkar, çünkü bazı kabile reislerinin, peygamberliğin Hız. Muhammed'e verilmesine itirazları vardı. Yani kabilecilik anlayışı bu kadar ileri gidebiliyordu. Bu düşünce Arabistan'ın iki köklü ailesi olan Haşim oğulları ile Ümeyye oğulları arasında en bariz bir biçimde kendini gösteriyordu. Bu iki aile arasında maziye dayanan bir rekabet söz konusuydu. Hız. Muhammed, peygamber olarak gönderildiğinde Ümeyye oğulları Mekke'de birçok kilit noktayı ellerinde tutuyorlardı. Özellikle yönetimde çok etkiliydiler. Bu durum Mekke'nin fethine kadar sürdü. Mekke'nin fethinden Hız. Osman dönemine kadarki zamanda Ümeyye oğulları ikinci planda kaldılar. Ancak III. Halife zamanında etkin bir konuma gelmeyi başardılar. Bu etkinliklerini Hız. Osman'ın şehit edilmesiyle siyasi bazı manevralarla daha da pekiştirdiler. Hız. Muaviye ve yanındaki Arapların en dahi siyasetçileri sayesinde alternatif yönetim taleplerini yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Bu emelleri Hız. Ali'nin şehit edilip yerine Hız. Hasan'ın seçilmesi ve onun da iktidarı Hız. Muaviye'ye bırakmasıyla birlikte başarıyla sonuçlandı. Karışık da olsa az bir süre süren Haşimi hakimiyeti sona erdi. İktidarı tüm nimetleriyle beraber ellerine geçiren Şam yönetiminin bu silahı ellerinden bırakmaları elbette ki düşünülemez. Nitekim Hız. Ali döneminde toplumu tefrikaya düşürecek bir davranıştan geri kalmayan Hız. Muaviye rahat ve üstün bir konumdayken bu kozu elinden bırakması zordur. Hız. Muaviye liderlik iddiasından Hız. Ali'nin vefatına kadar vazgeçmedi. Hız. Ali'nin vefatının akabinde en büyük engeli aşmış bulunuyordu. Ancak bu defa karşısında Hız. Hasan'ı buldu. Hız. Hasan ortamı çok iyi analiz edip geleceği kestirebiliyordu. Yine onun taraftarlarının da çoğunluğunu Iraklılar oluşturuyordu. Ayrıca o Cemel ve Sıffin'de bulunmuş, askerlerin yaptıklarını çok yakından müşahade etmişti.² Bunun için de arkasında saf tutmuş orduya arkasını dönerek her şeyden vazgeçtiğini açıklamada tereddüt etmemişti. Hız. Hasan'ın hilafet iddiasından vazgeçtiğini açıklaması Şam'ı çok sevindirdiği gibi aynı zamanda Ümeyye oğullarının da eski itibarlarına kavuşmasına sebep oldu.

Kerbela faciasına bir de bu zaviyeden bakmakta fayda vardır.

¹ el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, III, 332.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 35, I-V; Ahmed Cevdet, *Kıssatı Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I, 567.

Başka bir açıdan olaya bakacak olursak kişilik itibariyle Hz. Hüseyin ağabeyisi Hz. Hasan'dan farklı bir yapıya sahiptir. Hz. Ali vefat ettiğinde onun yerine insanlar Hz. Hasan'a biat ettiler. O bu görevde fazla durmadı. Muaviye ile anlaşarak hilafet makamından feragat etti. Bu sırada onun yapmış olduğu konuşmadan şu ünlü sözleri buraya aktarmalıyız: "Üzerinde Muaviye ile ihtilaf ettiğim bu husus benden daha fazla hakkı olanın hakkıdır. Yok eğer benim hakkım ise ben ümmetin barışı ve esenliği için bu hakkımı Muaviye'ye veriyorum."¹ Ona sonraki tarihlerde sen melik olmak istiyorsun denildiğinde o şöyle cevap vermiş: "Arap toplulukları benim emrimdeyken ve ben kiminle savaşıyordum onlar da savaşacak, kiminle barışıyordum onlar da barışmaya hazırken ben sırf ümmet-i Muhammed'in kanı boşuna heder olmasın diye o görevden kendi irademle vazgeçtiğim halde şimdi nasıl olur da onu isteyebilirim." diye cevap vermiştir.² Hz. Hüseyin istemese de ona uymak zorunda kaldı.³ Büyük bir ihtimalle aynı fırsat Hz. Hüseyin'in elinde olsaydı tarih farklı yazılacaktı. Zaten sırası geldiğinde o zor olanı seçecektir.

Tarihi kayıtlara geçtiğine göre Hz. Hüseyin'in başı Yezid'in önüne konulduğunda o tüm Şam eşrafını yanına davet etmiş ve onlara bunun neden kaynaklandığını açıklamıştı: "Hüseyin, benim babam Ali onun babasından hayırlıdır. Anam Fatıma onun anasından hayırlıdır. Dedem Rasulullah (a.s) onun dedesinden hayırlıdır. Ben de ondan hayırlıyım.

O halde, bu işe (halifelğe) ben ondan daha layık ve müstahakım demiş."

Onun babasının benim babamdan daha hayırlı olduğu sözünü ele alalım: Babam onun babası ile muhakeme ve murafaa oldu, duruştu. Hangisi lehinde hüküm verildiği, herkesin malumudur. Onun anasının benim anamdan hayırlı olduğu sözüne gelince Allah için hakkı söylemek lazımsa, Rasulullah' (a.s)ın kızı Fatıma, benim anamdan hayırlıdır. Onun dedesinin benim dedemden daha hayırlı olduğu sözüne gelince, andolsun ki, Allah'a ve ahiret gününe inananlardan bir kimse yoktur ki bizi Rasulullah'a denk tutsun.

¹ İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir(v. 681), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zamân*, (tahk. İhsan Abbâs), I-VIII, Darü's-Sakâfe, Beyrut 1988, II, 66.

² es-Suyûtî, *Tarihü'l-Hülefâ*, s. 192.

³ Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, s. 215.

Hüseyin'in kendini halifelige benden daha layık ve müstahak görmesi ise kendi görüşü ve anlayışından ileri gelmektedir.”¹

Sadece bu alıntıdan bile konuşma ve tartışmaların nerede cereyan ettiklerini rahatlıkla müşahade edebiliriz. Bir kere Hz. Hüseyin baştan beri gerek dedesi Hz. Muhammed, gerek babası Hz. Ali ve gerekse kardeşi Hz. Hasan vesilesiyle kendini halife olmaya Yezid'den kat kat daha namzet görüyordu. Bu şekilde hareket eden ve düşünen birinin gasp edilen hakkını elde etmek için isyan etmemesi düşünülemez.² Aslında münakaşaların odağında yatan ana tema liderlik veya halifeliktir. Bunun dışındaki sözler ise sadece konunun süslenmesinden ibaret kalmaktadır. Yani istenilen durumun bir bakıma haklı gösterilmesi için öne sürülen destekleyici payandalardır. Yezid tarafı elde ettikleri kozu ve avantajı her ne pahasına olursa olsun kaybetmemek, Hz. Hüseyin ise haksızlığın önüne geçerek gidişatın sürekli aleyhine değişmesine engel olma, baba ve ağabeyinden gelen hakkı ele geçirme isteğindeydi. Sonuçta işin ucu iktidar mekanizmasını ele geçirmeye dayanmaktadır.

Gerek Hz. Hüseyin'in mektuplarında ve gerekse Kûfeli askerlere ettiği hitaplarda öne çıkan dini muhtevalı bazı noktalar vardır. Bu da Hz. Hüseyin'in hurucuna gösterilebilecek diğer bir sebeptir. Bu hutbelerde irad etmiş olduğu hususların onun davranışlarındaki ağırlığının kemiyetini bilemesek de bunlar da birer sebep olarak zikredilebilir. Bu hutbelerden birini buraya aktarmada fayda görüyoruz. Kısaca Hz. Hüseyin şunları söylüyor: “Ey Kûfeliler! Siz beni davet ettiniz, ben de sizin davetinize icabet ettim. Mekke'de iken sürekli bana mektup yazan, lidersiz ve başsız kaldıklarını, benim yolumu dört gözle beklediklerini ifade eden sizlersiniz. Beni davet ederken Allah'ın benim sayemde sizi doğru yola sevk edeceğini söylemişsiniz. Bakınız geldim. Eğer siz hala sözünüzde duruyorsanız bana itaat ediniz, yok eğer biatinizden caymışsanız bırakın ben yerime döneyim.”³

Yukarıdaki hutbeyi söyledikten sonra Hurr'a namazı kıldırmaı teklif etti. Hurr imam olmaya onun daha layık olduğunu ifade ederek bundan imtina etti. Bunun üzerine Hz. Hüseyin imam oldu.

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 305; Köksal, M. Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, Köksal Yay. s. 230-31.

² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 158; Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, s. 217.

³ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 306.

İkinci namazını kıldıktan sonra Hz. Hüseyin tekrar askerlere dönerek şöyle seslendi: “Ey insanlar! Eğer siz gerçeği anlıyor ve haklı olana hakkını veriyorsanız bu Allah’ın istediği bir durumdur. Biz Ehl-i Beyt’iz ve sizi idare etmede bu hilafete kendilerinin daha layık olduğunu iddia eden şu insanlardan daha müstahakız. Bunlar aranızda düşmanlık tohumları ve zulüm ektiler. Eğer siz bize kızgın ve bizim hakkımızı gözetmekten bihaber iseniz biliniz ki bize gönderdiğiniz yazılarınız böyle demiyor.” Bunun üzerine Hurr b. Yezid Hz. Hüseyin’e şöyle seslendi: “Vallahi hangi yazılardan bahsettiğinizi anlayamadım.” Bu cevap karşılığında Hz. Hüseyin Ukbe b. Semâ’n’a dönerek şu harac defterini çıkar dedi. Deftere bakan Hurr kendilerinin bunlar arasında olmadığını ifade etti. Ubeydullah b. Ziyâd bize seninle karşılaştığımızda seni ona götürmemizi emretti. Hz. Hüseyin Hurr’a: “Ölüm sana bunu yapmaktan daha yakındır.” dedi.¹

Sadece yukarıdaki metinden Hz. Hüseyin’in rahat bir Mekke hayatını bırakarak çöllere düşmesi ve maceraya atılmasının bazı sebeplerini keşfedebiliriz. Burada zulüm ve düşmanlığın her tarafa yayıldığından bahsedilmektedir ki bunun karşılığında gizli bir vaat da verilmektedir. O da eski adalet ve huzurlu günlere dönüleceği...

Hz. Peygamber’in irtihalinin üzerinden zaman geçtikçe nübüvvet ışığı da yavaş yavaş zayıflıyordu. Bu süreçle beraber sahabe devri de kapanmaya yüz tutuyordu. Birbirini anlayan, birbirinin derdiyle dertlenip her şeyini beraber paylaşan güzide nesil yerine, çıkar için birbiriyle boğuşan zümreler türedi. Bir makama geçmek için gerekli olan liyakat yerine iktidara fazla yaranmanın aldığı bir dönem geldi. Her tarafta adaletsizlik, hukuksuzluk ve hukuk kurallarının toplu ihlali gibi İslam’la asla bağdaşmayan fiiller yaygınlaştı. Bu değişimi herkes görüyordu. Ancak birçok insan değişime direneceğine onu seyretmeyi yeğledi. Bu olumsuz toplumsal problemi en iyi idrak edenlerden biri de Hz. Hüseyin’di. Kûfeli askerlerle karşılaştığında irad ettiği hutbelerin birinde bu hususa şu şekilde değinmektedir: “Ey insanlar! Rasulullah(sav) buyurmuştur ki: “ Kim, zalim, Allah’ın haram kıldıklarını helal sayan, Allah’a olan ahdini bozan, Rasulullah’ın sünnetine aykırı hareket eden ve Allah’ın kulları arasında düşmanlıkla muamele eden bir lider görürse ve ona karşı eliyle veya diliyle müdahalede bulunmazsa Allah onu hak ettiği yere koyar.” İşte şu insanlar Allah’a

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 306.

itaati bırakıp Şeytan'ın yolundan gitmiyorlar mı? Yine bunlar haramı helal yapıp yeryüzünde fesat çıkarmıyorlar mı? Ben diğerlerinden daha haklıyım bu konuda.”¹

Burada da Hz. Hüseyin farklı bir perspektiften yola çıkarak hareketinin sebeplerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunlar: Mevcut halifelerin yeryüzünde zulüm ve fesat çıkarmaları, Allah'ın indirdikleriyle hükmetmemeleri, helali haram olarak görmeleri ve insanlar arasında kargaşa çıkarmaları gibi noktalardır.

Ayrıca Hz. Hüseyin devlet idaresinde hakkaniyete dayanan başa geçme sistemi yerine veliahtlık ve veraset düzeninin gelmesi ve Yezid'in özel yaşamının dine aykırı olması gibi noktaları da uygun görmeyerek Emevilere karşı çıkmıştır.²

Yukarıda sayılan hususlar hüküm süren idareciler tarafından yaygın olarak yapılan faaliyetlerdir. Ancak mevcut şartların dayattıklarından dolayı insanlar sindirilmiş ve hiç kimse yapılan yanlışlara hayır diyemez olmuştu. Ancak Peygamber'in dizi dibinde yetişmiş olan Hz. Hüseyin bu gidişata karşı çıkmayı kafasına koymuştu. Şu hususu da göz ardı etmemek lazım. Hz. Hüseyin bu harekete giriştiğinde yaşı bayağı ilerlemişti. Ancak Yezid ona göre çok daha gençti. O toplumun şartlarını göz önüne aldığımızda bu durumun bireyin ruhunda nasıl etkide bulunacağını rahatlıkla anlayabiliriz.³

1.2.Süreç

Yukarıda da anlattığımız gibi Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olayı özellikle sonraki olaylara tesir etmesi açısından çok önemlidir. Bu yüzden Hz. Hüseyin hadisesinin cereyan ediş sürecini baştan itibaren ele almakta fayda vardır.

Yezid b. Muaviye babasının vefatından sonra halifelik makamına geçince herkesin ve tabi ki Medine'de mukim olan sahabenin ileri gelenleri, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Hz. Hüseyin'in biatlerini almak istedi. Bunun için Şam'ın Medine valisi Velid, Hz. Hüseyin'in biatini almak için ona bir elçi gönderdi. Hz. Hüseyin'le beraber Abdullah b. Zübeyr de davet edilmişti. Elçi geldiğinde mezkur iki kişi mescitte idi. Abdullah b. Zübeyr çağrılış sebebini sorunca Hz. Hüseyin büyük bir ihtimalle Muaviye öldü bizim biatimiz isteniyor dedi. Bunlara mükerreren adam gönderilmesine rağmen gitmediler. Bir fırsatını bulan Abdullah b. Zübeyr Mekke'ye

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 307.

² Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi'l-Kelam*, III, 56.

³ Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, s. 217.

kaçtı. Medine’de kalan Hz. Hüseyin birkaç ısrar üzerine valilik köşküne gitti. Bu sırada vali, Mervân b. Hakem’le aynı meseleyi konuşuyordu. Mervân, valiye Hz. Hüseyin’den biat alınmadan bırakılmaması gerektiğini yoksa öldürülmesini tavsiye ediyordu. Bu konuşmalar cereyan ederken Hz. Hüseyin çıkageldi. Ancak Hz. Hüseyin halkla beraber biat edeceğini ifade ederek köşkten ayrıldı. Bundan kısa bir süre sonra da Muhammed b. Hanefiyye’nin tavsiyesiyle Mekke’ye gitti. Buraya aktarmakta fayda gördüğümüz bir diyaloga değinelim. Hz. Hüseyin Mekke yolunda iken Abdullah b. Muti ile karşılaşılıyor ve ona Mekke’ye gittiğini söylüyor. İbn Muti’ şöyle bir çerçeve çiziyor: “Mekke’ye vardığında oradan bazı memleketlere ve mesela Kûfe’ye gitmek isteyeceksin. Sakın oraya gideyim deme! Çünkü, orası uğursuz bir memlekettir. Baban orada öldürüldü. Kardeşin Hasan orada yalnız bırakıldı, aldatıldı ve yaralandı. Sen Mekke hareminden ayrılma.”¹

Gerçekten de Hz. Hüseyin Mekke’ye ulaştığında öngörülen şeyler vuku bulmaya başladı. Hz. Hüseyin Mekke’de Kabe’yi kendine mesken edindi. Orada namaz kılıyor ve çeşitli memleketlerden gelen heyetlere nasihatler ediyordu. Bunlarla beraber Iraklılar da gelmeye başladı. Onların gayesi diğerlerinden farklıydı. Onlar Hz. Hüseyin’in şahsında yeni bir oluşumun hayallerini kuruyorlardı. Bunun için onlarca elçi ve bir o kadar da mektup gönderdiler.²

I.3.Hz. Hüseyin’e Gönderilen Mektuplar

Abdullah b. Muti’nin yukarıdaki tavsiyesini de alan Hz. Hüseyin maalesef buna uymayacaktır. Çünkü Kûfeliler onu mektup yağmuruna tuttular. Aşağıda da anlatacağımız gibi Kûfelilerden Hz. Hüseyin’e sayısız mektup gelmiştir. Bunlardan bir kaçını burada zikrederim.

Hz. Hüseyin’le Kûfeliler arasında cereyan eden mektuplaşmaların başında biz Süleyman b. Surad’ı görmekteyiz. Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuş bir sahabidir. Önceki ismi Yesar iken Hz. Muhammed(sav) ismini Süleyman olarak değiştirmiştir. Yaşı ilerlemiş ve kavmi arasında itibarı yüksekti. Rasulullah vefat edince Kûfe’ye göçtü. Hz. Ali ile beraber Cemel ve Sıffin savaşlarında bulundu. Hz. Hüseyin’e Mektup gönderenlerin başını çekiyordu. Ancak Hz. Hüseyin Kûfe’ye

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 165; Köksal, M. Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, s. 46.

² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 151.

doğru yola çıkınca ona icabet etmedi. Şehit edildiğinde de bundan son derece pişmanlık duyarak tevbe etti ve onun öcünü almak için savaştı.¹

İşte bu mektuplardan bir kaçı:

“Bismillahirrahmanirrahim, Hüseyin b. Ali’ye

Süleyman b. Surad, Müseyyeb b. Necebe, Rifaa b. Şeddad ve Habib b. Müzahir’le Kûfeli mü’min ve müslümanların Hüseyin’e taraftar olanlarından!

Selamün aleyküm,

Biz Allah’a hamd ederiz ki, O’ndan başka ilah yoktur. İmdi Allah’a hamd olsun ki düşmanını öldürmüştür. Bizim imamımız ve önderimiz yoktur. Hemen gel! Umulur ki Allah bizi senin sayende hak üzerinde toplar. Numan b. Beşir vali köşkünde oturmaktadır. Biz onunla ne cumada toplanıyoruz ne de bayram namazına çıkıyoruz. Yanımıza geleceğini haber alacak olursak, seni karşılamaya çıkar, sana Şam’da kavuşuruz inşallah.”²

Bir başka mektup şöyledir:

“İmdi her taraf yeşerdi. Meyveler yetişti. Kuyuların suyu çoğaldı. İstedğin zaman gel. Senin için askerler ve yardımcıları hazırlanmıştır. Sana selam olsun.”³

I.4.Kerbela Olayı (61/681)

Hız. Hüseyin Mekke’ye ulaşınca halkın yoğun teveccühüyle karşılaştı. Hac ve umre için Kabe’ye gelen hacılar sürekli onu ziyaret ediyorlardı. Bu arada Mekke’de bulunan İbn Zübeyr de onunla sohbet ediyordu. Mekke’de bu gelişmeler olurken hareketli topraklarda-Kûfe- bir kaynaşma başlamıştı. Buradaki Şii taraftarlar Süleyman b. Surad’ın etrafında toplanmaya ve Hız. Hüseyin’e davet mektupları göndermeye başladılar. Bu mektuplar önemli bir yekun oluşturmakta olup Kûfe’deki taraftarların bu husustaki direncini gösteriyordu.⁴

Hız. Hüseyin arkadaşlarının tüm uyarılarına rağmen yola çıkmakta kararlıydı. Bu yüzden akrabası Müslim b. Akil’i durum değerlendirmesi yapmak üzere Irak’a gönderdi. Müslim sıkıntılı bir yolculuktan sonra Kûfe’ye vardı. Orada bir rivayete

¹ İbn Sa’d, Muhammed (v. 230), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, I-VIII, Darü Sadir, Beyrut, IV, 292.

² et-Taberî, *Tarihü’l-Ümem ve’l-Mulûk*, III, 277; Köksal, M. Asım, *Hız. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, s. 47.

³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 151; Köksal, M. Asım, *Hız. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, s. 49.

⁴ et-Taberî, *Tarihü’l-Ümem ve’l-Mulûk*, III, 277; Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 321-22.

göre Muhtar b. Ebî Ubeyd'in evine misafir oldu. İlginçtir ki daha yolda iken Müslim b. Akil'in iki rehberinden biri tabiat koşullarına dayanamayarak öldüğünde o bunu hareketin uğursuzluğuna yorumlamış ve Kûfe'ye gitmedeki isteksizliğini bir mektupla Hz. Hüseyin'e bildirince Hz. Hüseyin buna şiddetle karşı çıkmış ve onu yolculuğa hararetle teşvik etmiştir. Müslim b. Akil Kûfe'ye gelip on sekiz bin kişinin biatini aldığı anda Hz. Hüseyin'i Irak'a davet etmiştir.¹

Bu sırada itidalliliğiyle meşhur biri olan Numan b. Beşir Kûfe valisiydi. Bu kişi kendi beldesindeki siyasi birtakım yapılanmaların farkındaydı. Ancak şiddete başvurulmadıkça bazı şeylere müsamaha gösterecek bir politika izliyordu. Şiddete başvuracağına o insanlara bulundukları ahidden dönmeleri gerektiğini, ayrılık ve fitneye düşmemelerini öğütüyordu. Vali bu konuşmayı minberden yaparken Abdullah b. Müslim adındaki biri onun bu hoşgörülü politikasını eleştirmeye başladı. Ona göre bu siyasi hareketlenmeler ancak şiddetle önlenabilir. Oysa vali zayıf bir karaktere sahipti. Bunun için de olayların üzerine gitmekten endişe ediyordu. Bu kişi valinin tavrını Yezid'e bildirdi. Yezid de Sercun isimli danışmanı ile istişare ederek Ubeydullah b. Ziyâd'ı Basra ve Kûfe valisi yaptı. Oysa halife bu valiyi asla sevmiyordu.²

Yeni vali başında siyah bir sarık, yüzü kapalı olarak Kûfe sokaklarına daldığında etrafta öbekleşmiş insanlara sadece selam vererek valilik konağına doğru ilerliyordu. İnsanlar onun selamına karşılık "ve aleyküm selam ey Rasulullah'ın kızının oğlu" diye mukabelede bulunuyorlardı. Onlar İbn Ziyâd'ı Hz. Hüseyin sanmışlardı. Sonunda gerçek ortaya çıktığında Kûfeliler derin bir hayal kırıklığına uğradılar. Vali ilk iş olarak casusları sayesinde Müslim b. Akil'i bularak idam ettirdi.³

Hz. Hüseyin tüm engelleme ve ısrarlara rağmen yola çıkmakta kararlıydı. Onu engelleyenler arasında en önde gelen kişi Abdullah b. Abbas'tır. Hele İbn Abbas'ın ilginç bir de ihtarı kitaplara geçmiştir. İbn Abbas şöyle diyordu: Madem ki Kûfeliler seni istiyorlar o halde onların başlarındaki emiri öldürüp düşmanlarını kovmaları gerekiyordu. Oysa onlar bunu yapmamışlar. Oların valisi iş başında ve oranın halkı da onun sözüne itaat etmektedir. O halde Kûfeliler seni sırf fitne için oraya çağırılmış bulunuyorlar. Hz. Hüseyin ona farklı topraklarda ölmenin kendisine

¹ el-Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II, 242; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 152.

² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 152.

³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 158-59.

Mekke’de ölmekten daha hoş olacağını ifade etmiştir ki bu söz İbn Abbas’a geri adım atmak zorunda bırakmıştır.¹ Biz karışıklar esnasında İbn Abbas’ın tavrını dikkatle müşahade etmekteyiz. Gerçekten o siyasetten anlayan ve başından sonuna kadar tutarlı tavsiyelerde bulunan bir kişilik sergilemektedir. Hz. Ali dönemindeki olaylarda da Hz. Hüseyin’de de onun bu yapıcı tutumunu rahatlıkla görebiliriz.

İbn Ömer, İbn Abbas ve daha birçok kişinin nasihatlerine ve Irak halkının yapısıyla ilgili malumatlarına kulak asmayan Hz. Hüseyin gitmede kararlıydı. Hele bu tavsiyeler içinde bazı büyük insanlar onun bu çıkışının insanların girmiş oldukları sulh ortamını bulandıracağını oysa birliğin daha önemli olduğunu ifade ediyorlardı. Oysa Hz. Hüseyin bildiğini icra etmek istiyordu. En sonunda İbn Abbas Hz. Hüseyin’e gittiği halde bari ‘çocuklarını ve eşlerini kendisiyle götürmemeyi aksi takdirde Hz. Osman gibi eşinin ve çocuklarının gözü önünde öldürüleceğini söyledi.² Ancak o diğer tavsiyelere uymadığı gibi buna da uymayacaktır. Onun tek amacı bir an önce yola koyulup Kûfe’ye ulaşmaktır. Hz. Hüseyin yola koyulduktan sonra yolda Kays b. Müshir es-Seydâvî’yi Kûfelilere elçi olarak gönderdi. Ancak bu şahıs yolda yakalanarak İbn Ziyâd’a getirildi. Vali bu kişiye valilik konağının üzerine çıkıp Hz. Hüseyin ve babasına sövmesini emretti. Elçi ise köşkün üzerinden Hz. Hüseyin’e övgüler yağdırıp İbn Ziyâd’a sövünce konağın ucundan yere atıldı. Bu kişi sonra da cellatlar tarafından kesilmiştir. Ancak tüm bunların hiç birinden maalesef Hz. Hüseyin’in haberi olmamıştır.³

Hz. Hüseyin Kûfe’deki gelişmeleri öğrenip biraz düşünmeye başlayınca bu defa Müslim’in oğulları onu sıkıştırmaya başladılar. Kerbela’ya geldiklerinde de karşılarında Ömer b. Sa’d’ı buldular. Dört bin kişilik bir orduyla onlara karşı hazır vaziyette bekliyordu. Hz. Hüseyin İbn Sa’d’a kendisini bırakmasını bu durumda geri döneceğini veya Yezid’e göndermesini veya sınır uçlarından birine yollanmasını orada savaşmak istediğini belirtti. Ömer b. Sa’d durumu İbn Ziyâd’a bildirdi. İbn Ziyâd Hz. Hüseyin’in Yezid’e gönderilmesini düşündüyse de Şimr b. Zi’l-Cevşen onu bu fikrinden vazgeçirdi. Bunun üzerine İbn Ziyâd Şimr’i Ömer b. Sa’d’a gönderdi. Eğer Ömer savaşmayı kabul ederse ona itaat edecek yoksa onu öldürüp yerine kendisi geçerek Hz. Hüseyin’le savaşacaktı.⁴

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 159.

² İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 160.

³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 168.

⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 170.

Birçok enteresan sahne yaşandıktan sonra Hz. Hüseyin Kerbela'da kendisini bizzat çağırانlar tarafından şehit edildi. Savaş esnasında İbn Ziyâd ordusunun komutanlarından biri olan Ömer b. Haccac Hz. Hüseyin tarafının kolayca yenilemeyeceğini anladığında "Dinden çıkan- ilginçtir ki bu kişinin bu ifadesinde kullandığı kavram "meraka"dir. Ki bu Haricilere verilmiş olan bir sıfattır-ve cemaati terk edenlerle savaşın" diye arkadaşlarını gayrete getirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Hz. Hüseyin yazıklar olsun sana ey İbn Haccac insanları bize karşı mı savaşmaya teşvik ediyorsun. Dinden çıkan biziz de onu ayakta tutan sen misin! Ruhlarımız cesetlerimizden ayrıldıktan sonra hangimizin ateşe girmeye daha layık olacağını göreceksin.¹

Hem İbn Ziyâd ve hem de Hz. Hüseyin tarafı h. 61 senesinin Muharrem ayının Aşure gününde karşılaştıklarında İslam tarihinin gidişatının üzerinde derin etkiler bırakacaklarını bilmiyorlardı. Aşure günü Hz. Hüseyin için yaşamın son demleri² olsa da İslam düşünce tarihi için birçok şeyin başlangıcı olacaktı. Çünkü Şii düşüncesindeki birçok unsurun ucu bir yerden mutlaka bu olaya dayanmaktadır.

I.5.Kerbela Olayındaki Psikolojik Saplantılar

Bazı olayların açıklanması gerçekten zordur. Çünkü insan olanın böyle bir şey yapabilmesi insanı derinden düşündürüyor. Olayın haklı veya haksızlık boyutu bizi o kadar ilgilendirmemektedir. Bizi esas ilgilendiren olayın sonucunda insanın kanını donduran vahşi sahnelerdir.

Bir insanın öldürülmesinin sıkleti bir tarafa ölü bir insanın üzerinde tasarrufta bulunarak türlü ezalara maruz bırakmanın makul bir açıklaması herhalde bulunamaz. Bu açıklamamızın sebebi Kerbela faciasından sonra Hz. Hüseyin'in başına gelen ve anlatılması gerçekten zor olan hallerdir. Bu halleri tasvir ederken İslam ümmeti mensuplarının ne hallere düştüklerini basit bir şekilde müşahade edebiliyoruz.

Hz. Hüseyin şehit edildikten sonra İbn Ziyâd'ın emriyle cesedi atlara çığnetilecekti. Kerbela meydanında on atlı Hz. Hüseyin'in cesedini toprakla un ufak olup karışuncaya kadar çığnediler.³ Daha sonra Hz. Hüseyin'in başı İbn Ziyâd'ın önüne getirildi. O da kesik başla elindeki çubukla oynamaya başladı.⁴

¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 182.

² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 172.

³ Köksal, M. Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, s. 213.

⁴ ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 281.

müslümanlara en büyük hediyelerinden! biri de mevcut bölünmelere yeni bir tanenin daha eklenmiş olmasıdır.

I.6.2.Tevvâbûn Hareketi

Kerbela hadisesinin gönümüze kadar süre gelen tesirlerinden biri de tevbe edenler de diyebileceğimiz ve başlığımızın da konusunu teşkil eden Tevvâbûn hareketidir. Bu hareket de Kerbela olayının bir sonucudur. Bu yüzden bu konuya eğilmek de fayda görüyoruz.

Bilindiği gibi Hz. Hüseyin'in acı sonla karşılaşmasında en önemli sebep Kûfelilerin dinmek bilmeyen davetleridir. Eğer bu davetler ve mektuplar olmasaydı belki de Hz. Hüseyin onca yaşına rağmen yollara düşüp sonu belirsiz bir maceraya atılmayacaktı. Ancak Hz. Hüseyin'in Mekke'deki rahatını bozup kendilerine lider tayin etmek isteyenler boş durmadılar. Heyet heyet üstüne, mektup mektup üstüne gönderip onu Kûfe'ye davet ettiler. Hz. Hüseyin de bunların davetine icabet ederek çöl yollarına düştü. Hz. Hüseyin kafasında mevcut kötü gidişatı değiştirip yerine sağlam bir yol tesis etmek istiyordu. Bunun için de en güzel hareket tarzı günden güne kaynamakta olan ve Emevi idaresinden muzdarip Kûfelilere dayanmaktı. O böyle de yaptı. Ancak sonuç hiç de beklediği gibi çıkmadı. Onu Kûfe'ye davet edenler en erken ondan yüz çevirenler oldu.

İşte Tevvâbûn diye tarih kitaplarına geçen hareketin temellerini de burada aramamız lazım. Çünkü Allah Rasulu'nün torununu davet edip onu düşmanlarına teslim edenler elbet bir gün dönüp yaptıklarından pişman olacak ve tevbe edeceklerdir.¹ Nitekim öyle de olmuştur. İlginçtir ki bu hareketin fikir babası ve organizatörü de Süleyman b. Surad olmuştur. Ki dikkat edilirse aynı isme Hz. Hüseyin'i davet edenlerin başında da rastlayabiliyoruz. Süleyman b. Surad'ın evinde başlayan Tevvâbûn toplantılarına kısa sürede ilgi çığ gibi büyüdü. Binlerce insan bu harekete canla başla koşmaya başladı. Hareketin felsefesi Hz. Hüseyin'i davet edip ona arka çıkmayarak onu düşmanının insafına terk edip sonuçta feci bir biçimde şehit düşmesine sebep olan insanlar onu öldürenleri öldürmedikçe veya bu yolda ölmedikçe Allah'ın azabına duçar olacaklardır.² Son derece pişman olan bu insanlar Süleyman b. Surad komutasında bir orduyla Şam yönetimine baş kaldırdılar. Ancak sayılarının azlığı ve bazı arkadaşlarının ayrılmasıyla Şamlılar karşısında önemli bir tehdit

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 390.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 390.

oluşturamadılar. Bu ordu yapılan savaşta feci bir biçimde bozguna uğratıldı. Ordunun önde gelenleri savaş meydanında öldüler. Bu savaş da müslümanlar arasında birçok masum kişinin kanının dökülmesine sebep oldu.¹ Görüldüğü gibi Hz. Hüseyin'in başına gelenlerden sorumlu olanlar onu yalnız bırakıp yok olmasına göz yumduktan sonra onu mitolojik bir kahraman yapmakta gecikmediler.

Hz. Hüseyin'in Kerbela topraklarında acı sonla biten hayatının etkisi sadece bu hadiseleri doğurmakla kalmayıp daha birçok hadiseye de kaynaklık etmiştir. Yukarıda azıcık da olsa değindiğimiz husus bizce çok önemlidir. Gerçekten Hz. Hüseyin'in başına gelenlerden birinci derecede mesul olanlar kısa zamanda onu gönüllerinde farklı niteliklere sahip bir lider konumuna getirdiler. Bu birazcık da olsa onların belki de acılarını dindirmede bir rol oynamıştır. Ancak bu şekilde ona karşı olan suçlarının yükünden bir nebze de olsa kurtulabilmişlerdir.² Aynı zamanda bu hissiyata sahip olan insanlar bu psikolojik çöküntüden kurtulabilmek için kendilerine fiziki işkenceler de uyguladılar. Bunun yansıması günümüze kadar süregelmektedir. Her yıl Hz. Hüseyin'in ölümünün yıldönümünde dünyanın çeşitli yerlerinde insanlar bu duyguları yüzünden kendilerine şiddet uygulamaktadır. Bu bir bakıma eski dönem insanların his dünyasıyla bütünleşmeyi ifade etmektedir. Çağdaş dünya bu enstantaneleri bütün çıplaklığıyla gözlemekte ve yorumlamaya çalışmaktadır.

Hz. Hüseyin'in öldürülüşünde direkt etkisi olan Kûfeliler aynı manzarayı sergilemekteydiler.

Gerçekten İslam düşüncesindeki bazı vakıalar müslümanlardan bir kesimin hafızalarında derin izler bırakmıştır. Cemel, Sıffin, Haricilerin ayrılmaları vb. olaylar gibi. Hz. Hüseyin olayı bunlardan daha önemlidir. Hakikaten sanattan edebiyata, resimden müziğe kadar birçok alanda Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin tesirini rahatlıkla bulabiliriz. Sırf bunun için bazı İslamî kesimler belli zaman dilimleri tertip etmiş ve o zamanlarda mersiyeler feryad-ü figan arasında terennüm edilmektedir.

Görüldüğü gibi bu olay birçok açıdan müslüman camianın tefekkür hayatında derin izler bırakmıştır. Kerbela olayı'nın intikamını almak için yola çıkan sadece Tevvâbün hareketi değildir. İçinde farklı amaçlar taşısa da onun kanını talep

¹ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 417; Köksal, M. Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, s. 253-92.

² et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 417.

edenlerin başında Muhtar es-Sekâfi gelmektedir. Bu olay da Kerbela faciasının bir başka sonucudur.¹

I.6.3. Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekâfi

Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekâfi, çok ilginç bir kişiliğe sahiptir. Özellikle fırka değiştirmekle temayüz etmiştir. Önceleri Hariciyken sonra Zübeyrî olmuş daha sonra da Şia'ya intisap etmiştir. Daha sonra da kendi adıyla anılacak bir fırka oluşturmuştur.² Eğer Muhtar için uygun bir vasıf aranmak istense her halde ona povakatör demek en uygunu olur. Gerçekten az sonra da göreceğimiz gibi o bu kavrama layık olmak için her şeyi yapmıştır.

Muhtar ortaya çıkınca kendisine dayanak olarak Muhammed b. el-Hanefiyye'yi seçmişti. Çünkü bu sırada Hz. Ali'nin diğer iki oğlu vefat etmiştir.

Aslında biz Muhtar'ı herkesin yanında görebiliyoruz. İlk Hz. Hasan'a biat edildiğinde Hz. Hasan onu Medain'e vergi memuru olarak vazifelendiriyor.³ Sonra bakıyoruz ki Müslim b. Akil Kûfe'ye geldiğinde ilk olarak Muhtar'ın evini kendisine çalışma yeri olarak seçtiğini görüyoruz. Daha sonraları olayların kızıştığı gün yine biz onu Müslim'in sancaktarı olarak meydanlarda müşahade ediyoruz. Bu sırada elinde yeşil bir sancak dalgalanıyordu. Bu sancağı Amr b. Hüreys'in kapısına dikmiştir.⁴

Bir başka zaman o Kûfe'de Muhammed b. el-Hanefiyye hesabına çalıştığını iddia eden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun iddialarını duyan Muhammed ondan beri olduğunu ve kesinlikle onunla herhangi bir ilgisinin olmadığını ilan etmiştir.⁵ Bununla da yetinmeyen Muhammed bizzat kendisi olaya müdahale etmek için yola koyulmayı kararlaştırdı. Bunu duyan Muhtar inisiyatifin elinden çıkacağını ve gerçeklerin tezahür edeceğini anladığından hileli bir yola baş vurdu. Hemen minbere çıkarak: "Ey insanlar duyduğuma göre imamımız bizi ziyaret etmeye karar vermiş bulunmaktadır. İmanın önderliğinin alameti ona kılıcın tesir etmemesidir. Bunun için o yanınıza ulaştığında onun hak olup olmadığını anlamak için ona kılıçla vurunuz." Bunu duyan Muhammed, Muhtar'ın amacını anladığından yapmayı tasarladığı seferinden vazgeçti.⁶

¹ Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, TDVY, Ankara 1993, s. 93.

² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 118.

³ et-Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mulûk*, III, 165.

⁴ Köksal, M. Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası*, s. 52, 74.

⁵ Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 443.

⁶ er-Razî, Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn(v. 606), *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, (tahk. Ali Sami en-Neşşâr), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406, s. 62.

Muhtar çıkış olarak her ne kadar Muhammed b. el-Haneffiyye'nin tilmizi olduğunu iddia etse de onun asıl gayesi Hz. Hüseyin'in öcünü almaktır.¹ Tarih hicri 63 senesini gösterdiğinde Muhtar Kûfe'ye saldırmış ve Hz. Hüseyin'in katillerini teker teker öldürmeye başlamıştı.² Bu cümleden olarak kanı ilk heder edilen kişi Ömer b. Sa'd ve onunla beraber bu işe iştirak edenlerdir. Sonra Muhtar, İbrahim b. Eşter en-Nehaî ile beraber Ubeydullah b. Ziyâd'la savaşmak üzere bir ordu hazırladılar. Bu ordu onunla önemli bir muharebe yaptı. Şam ordusu kalabalık olmasına rağmen Musul yakınlarında meydana gelen savaşta Muhtar ve ordusuna yenildi. Bununla yetinmeyen Muhtar Şam ordusunun komutanlarından Ubeydullah b. Ziyad ve Husayn b. Numeyr'in başını kesti ve bu kesik başları Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'e ve Medine'ye gönderdi. Bunların hepsi Abdulmelik b. Mervân zamanında olmuştur.³

Daha sonraları Muhtar es-Sekâfî'nin kehanetlerde bulunduğu ve bunun üzerine birçok Sebeî taraftar edindiğine şahit oluyoruz. Çünkü bu insanlar tabiatları itibariyle bu işe yatkındılar. Bunlarla birlikte Kûfe'nin köle takımı da Muhtar'la işbirliği etme yoluna gitmiştir. Çünkü Muhtar bunlara efendilerinin mallarını vermeyi vaad etmişti. Buna karşılık bazıları da ona karşı çıkarak savaşmaya başladılarsa da hezimete uğradılar. Burada esir alınan Sürekâ b. Mirdâs'ın Muhtar'la olan diyalogunu aktarmakta fayda görüyoruz. Sürekâ esir alınıp öldürüleceğini anlayınca Muhtar'a şunları söyledi: Bizi sayınızla esir alıp hezimete uğratan siz değildiniz. Bizi yenen askerlerinizin üzerindeki doru atlara binmiş meleklerdir." Bu söz Muhtar'ın hoşuna gittiğinden onu serbest bıraktı. Sürekâ da o sıralar Basra'da bulunan Musa'b b. Zübeyr'e katılarak Muhtar'a şu şiiri gönderdi.

الا بلغ ابا اسحاق اني رايته بالبق دهما مضمات

اري عيني ما لم تتظراه كلانا عالم بالترهات

"Ben Ebû İshak'a doru atlar gördüğümü söylemiştim. Gerçekten gözlerim sadece gösterilene gördü. İkimiz de saçmaladığımızı biliyoruz."⁴

¹ el-Eşa'rî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail(v. 330), *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfü'l-Musallin*, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-II, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995, I, 91.

² el-İsferâinî, *et-Tabsir fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırakati'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikin*, s. 30.

³ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 38, 2. Dipnot; ez-Zehebî, *el-Iber fi Haber men Ğaber*, I, 73-74.

⁴ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 49.

Evet Muhtar'ı anlamak gerçekten güçtür. Bu yüzden tarihçinin biri “onun gibi şeytani kimseler daima muamma olarak kalacaktır.”¹ Değerlendirmesinde bulunmaktadır.

II.İKİ HARİCİ ARASINDA YAŞANAN DİYALOG: KATARÎ B. FUCÂE VE EBÛ HALİD

Yukarıda isimlerini aktardığımız iki kişi, Haricilerin tanınmış simalarından olup biri kaadeyi savunan grupta yer alırken, Katarî huruc tarafını temsil etmektedir. Katarî aynı zamanda Ezrâkiler'e yıllarca liderlik yapmış birisidir. Senelerce Emevilerle savaşmış ve bazen onlara karşı önemli başarılar elde etmiştir.² Katarî yaşadığı zamanda önemli bir sima olup birçok yönden temayüz etmiş birisidir. Gerçekten o önemli bir hatip olduğu kadar ciddi bir şairdi de.³ Bunun yanında şehirlerde oturmaya devam eden ve Haricilik duygularına mütemayil insanları gerek mektuplarıyla ve gerekse diğer davranışlarıyla kendi hareketine katmaya çalışmıştır. Davet ettiği insanlardan birisi de Ebû Halid'dir. Bu kişi Harici ayaklanmalarına katılmamıştır. Bunun üzerine Katarî, onun kenti terk etmemesi ve Harici olmayanlarla beraber oturmasını içine sindiremeyerek ona bu hususla ilgili duygularını bir şiirle şu şekilde yazmıştır:

أبا خالد انفر فلست بخالد وما جعل الرحمان عدرا لقاعد
اتزعم ان الخارجى على الهدى وانت مقيم بين لص و جاحد

“Ebû Halid ayaklan! Sen ebedi değilsin, Allah oturup huruçta bulunmayan bir kişi için herhangi bir mazeret kabul etmez. Sen bir Haricinin hidayet üzerinde olduğunu söylersin ama kendin inkarcı ve hırsızlarla beraber oturursun”⁴

Ebû Halid ise bu şiire şu beyitlerle karşılık vermektedir:

لقد زاد الحياة الى حبا بناتى انهن من الضعفاء
احاذر ان يرين الفقر بعدى وان يشربن رنقا بعد صاف
وان يعرين ان كس الجوارى فتنبو العين عن كرم عجاف
ولو لا ذاك قد سومت مهرى وفى الرحمان للضعفاء كاف

¹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 341.

² Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay. İst. 1996, s. 173.

³ ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 152.

⁴ el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 167.

“Hayata olan sevgim arttı. Kızlarım var ki onlar güçsüzdürler. Korkarım ki benden sonra sıkıntıya duçar olurlar ve temiz yetiştikten sonra kirli bir hayata düşerler. Komşunun rızkına muhtaç olur ve gözler hareme muttali olur. Eğer bu durum olmasaydı fidyemi verirdim. Allah zayıf kullara yeter. Bu arada sen gidersen bize kim sahiplik edecek. O zaman halk senden sonra ihtilafa düşecek.”¹

Havâric fikriyatı gereği militanlık duygularına sahip aktif Hariciler, yandaşlarının şehirlerde diğer insanlarla beraber yaşamalarını arzu etmiyorlar. Onlara göre kendi görüşlerine muhalif insanlar nihayetinde kafirdirler ve bu yüzden onlarla aynı mekanların paylaşılması gerekiyor. Bundan dolayı topyekun bir huruc hareketi gerekmektedir. Bir Harici asla diğerleriyle beraber olamayacağı gibi öteki de bir Hariciyle katiyen beraber olmamalıdır.² Bu katı kuraldan dolayı bu fırkanın üyeleri arasında birçok çatışma yaşanmış ve zamanla marjinalleşerek tarihe karışmıştır.

III.NECEDÂT FIRKASININ OLUŞUMU VE NECDE B. AMİR'İN MÜNTESİPLERİYLE YAŞADIĞI SORUNLAR

Necedât ismi Necde b. Amir el-Hanefî'den gelmektedir. İslam dünyasında teşekkül etmiş bulunan ana fırkalardan biri olan Haricilerin fikir havzasında mücadele eden Necde b. Amir fikir önderleri olan Nafi b. el-Ezrâk'a bazı konularda muhalefet ederek bu cemaatten ayrılmıştır.³ Peki onca yıl birlik içinde hareket ettiği Haricilerden Necde'yi ayıran sebep veya sebepler nelerdir?

Kaynakların anlattığına göre Necde b. Amir'in ayrılıp kendi başına müstakil bir oluşum oluşturmamasının ve insanların ona tabi olmalarının temelinde “mezhepler tarihinde önemli bir yer teşkil eden kaadenin tekfir edilmesi yani kendilerine katılmayıp şehirde kalanların kafir ilan edilmesi hadisesidir.”⁴ Necde b. Amir'in fikir arkadaşı olan Nafi b. el-Ezrâk, Haricilerin en hareketli ve en radikal olanıdır. Onun düşüncesindeki bu aşırılığın tabi bir sonucu olarak Nafi'nin hareketleri de bir o kadar marjinalleşmiştir. Günümüzde yaygınlaşmaya başlayan “ya bizdensin ya da bize karşısın”, veya “bizler ve ötekiler” düşüncesini en iyi biçimde bundan asırlar önce Nafi b. el-Ezrâk pratize etmiştir. Harici lider Nafi, görüşlerini daha geniş halk

¹ el-Müberred, *el-Kâmil*, III, 167.

² Dökmeciyan, R. Hrair, *Arap Dünyasında Köktencilik*, (terc. Muhammed Karahanoğlu), İlke Yay. İst. 1992, s. 50, 67.

³ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmi Ibn Haldûn*, s. 210.

⁴ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmi Ibn Haldûn*, s. 210.

kitlelerine ulaştırabilmek için tedhiş faaliyetine girişmiş ve buna ek olarak geliştirdiği söyleminde insanların kendilerinden sayılabilmeleri için cemaatlerine katılmalarını şart koşturmuştur. Yok eğer kendilerine iştirak etmeyip evlerinde oturmaya devam ederlerse onlar mü'minlerden değil kafirlerden olurlar. Çünkü Haricilere göre yeryüzünde biricik inananlar topluluğu kendileridir. Hariciler gibi yurtlarını, köylerini, mallarını, evlad-u iyalini terk etmeyerek kendilerine katılmayıp çöllerde kendileriyle beraber savaşa katılmayan insanlar kafir olup canları ve mallarının heder edilmesi helaldir.¹ İşte Necde b. Amir'i sonu bitmek tükenmek bilmeyen Harici savaşlarından çekip medeni hayata adapte eden en önemli husus budur. Tarihçilere göre Necde'nin bu aksiyonerliği bırakıp, daha ılımlı bir siyaset izlemesi ve fikirlerini daha geniş tabanlara ulaştırmasının altında yatan diğer bir sebep de Emevilerin sindirme politikalarıdır. Görünen o ki Ümeyye oğulları özellikle Hz. Ali'nin şehadetinden sonra kendilerine Haricileri hedef ittihaz etmişler. Haricilerden başkaldıran bir zümre üzerine anında askeri birlikler sevk ediliyor ve isyan daha büyümeden bastırılıyordu. Bu tip takibat sonucu Abdülmelik devri sonuna doğru Haricilerin sesi tamamen kısıldı.²

Tabi bir vakadır ki sürekli şiddete maruz bırakılan, baskı altında tutulan, hakir görülen, fikirleriyle alay edilen, üyeleri öldürülüp takibe alınan marjinal gruplar süreç içerisinde bazı değişimler geçirirler. Bu ya yer altına inme, ya da daha marjinalleşme veya fikirlerin törpülenip itidalleşmesi şeklinde tezahür edebiliyor. İslam düşüncesinde baskılar karşısında aksiyonerliğini artırarak sürekli marjinallik trendini artıran gruplara Ezrâkileri örnek olarak verebiliriz. Buna karşılık fikirlerinde incelik ve ılımlılığa giden gruplara da Necedât'ı misal olarak sunabiliriz. Böylece önceleri diğerleri ile aralarında aşırılıkta herhangi bir fark olmayan Necedât sonraları tamamen ılımlı bir siyaset izler hale gelmiştir.³ Necde'nin müstakil bir fırka oluşturması o kadar uzun bir zaman almıyor. Çünkü Necde Hariciler içindeki mücadele sürecinde bazı insanların sempatisini kazanmış birisidir. Bu yüzden kendisine tabii olacak taraftar bulmakta gecikmedi.

İşte aynı ideale baş koymuş olan iki kişi arasındaki hissi ve fikri tartışma, özellikle sağlam bir iletişim kurulamaması yüzünden, sağlıklı bir ortamda cereyan etmemiş. sonunda yanlış anlama ve anlaşılmalara yüzünden ana grubun farklı kolları

¹ Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 510.

² Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 516.

³ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi Ibn Haldûn*, s. 210.

ayrılmasına sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı bir müddet sonra Necde, Ezrâkilerden ayrılmıştır. Nafi'nin görüşlerini beğenmeyen bir grup da Necde ile beraber ayrılmıştır. Necde ayrılmadan önce Nafi'ye onun fikir ve davranışlarından duyduğu rahatsızlığı ifade eden bazı mektuplar yollamıştır. Bunlardan bazılarını burada zikrediyoruz.

III.1.Necde b. Amir'in Nafi b. el-Ezrâk'a Gönderdiği Mektup

Ayrılığa giden yolda Necde b. Amir ile Nafi b. el-Ezrâk arasında birtakım mektuplaşmalar olmuştur. Bunlardan ilkini Necde b. Amir kendisine Nafi'nin insanları iman hususunda sorguya çektiği, çocukları öldürdüğü ve emaneti ehline vermemeyi helal gördüğü fikirleri ulaştınca Nafi'ye gönderdiği mektuptur:

“Bismillahirrahmanirrahim, sana verilmiş bir ahdim vardı. Sen yetim için merhametli bir baba, zayıf için iyiliksever bir kardeş olacaksın. Allah için herhangi bir kınayıcının kınamasından çekinmeyeceksin. Zalimin zorbalığını umursamayacaksın. İşte sen ve arkadaşların böyle olacaktınız. Şu sözünü hatırlamıyor musun? Adil bir lider için yönetimi altındaki insanların tümünün ecir kadar ecir olduğunu bilmeseydim müslümanlardan iki kişinin dahi olsa işini yüklenmezdim. Sen Allah'a itaat için ve onun rızasını kazanmak için nefsinı sattığında gerçeğe isabet etmiştin. O zaman güç olanı seçmiştin. Bu yüzden Şeytan kendisini sadece sana hasr etti. Sen ve arkadaşların kadar onun zoruna giden başka bir kimse yoktu. Bu yüzden sana yöneldi ve seni azdırmak istedi. Sen de azdın. Allah kitabında müslümanlardan zayıf olanları ve oturan güçsüzleri mazur saymasına rağmen sen onları tekfir ettin. Vaadi doğru olan şanı yüce Allah şöyle buyuruyor: “Allah'ın ve Rasulu'nün sözünü dinledikçe zayıflara, hastalara ve infak edecek bir şey bulamayanlara bir zorluk yoktur.”¹ Sonra onları en güzel isimlerle isimlendirdi: “İyilik işleyenler aleyhine bir yol yoktur.”² Sonra sen çocukların katlini helal sayıyorsun. Oysa Hz. Peygamber onların öldürülmesini yasaklamıştı. Allah-u Teala şöyle buyurmaktadır: “Kimse kimsenin suçunun cezasını çekmez.”³ Yine Allah “Kaade”yi hayırla yad etmiştir. Mücahitleri de onlar üzerine üstün kılmıştır...Yoksa Allah'ın şöyle dediğini duymadın mı? “Sıkıntısız evde oturan mü'minlerle Allah yolunda cihat edenler bir değildir.”⁴ Allah onları mü'min olarak tavsif etmiş ve yaptıkları işlerden dolayı da mücahit mü'minleri

¹ 9. Tevbe, 91.

² 9. Tevbe, 91.

³ 6. Emam, 164.

⁴ 4. Nisa, 95.

onlara üstün kılmıştır. Yine senin görüşüne tabi olanlardan birinin almış olduğu emaneti muhalif bir kişiye vermemesi gerektiğini ileri sürmüşsün. Oysa Allah sana emaneti ehline vermeyi emrediyor. Allah'tan kork ve kendine bir bakıver. Babanın oğlu için, oğlun da baba için hiçbir şey yapamayacağı günden sakın. Dönüş Allah'a dır. Ki onun hükmü adil, sözü ayırııcıdır. Selam.”¹

III.2.Nafi b. el-Ezrâk'ın Necde b. Amir'e Gönderdiği Mektup

“Bismillahirrahmanirrahim, senin mektubun bana ulaştı. Onda bana vaaz ediyor, beni uyarıyor ve eleştiriyorsun. Aynı zamanda önceleri hak üzerine olduğumu ve sadece doğruyu amaçladığımı da ifade ediyorsun. Allah'tan beni “sözü dinleyen ve en güzeline tabi olan”² lardan kılmasını isterim. Kaade'yi tekfir etme, çocukları öldürme emaneti helal görmeyi savunmamdan dolayı beni kınamışsın. Ki ben sana bunları niye savunduğumu inşallah açıklayacağım. (Bir kere) bu Kaade anladığın gibi Hz. Peygamber zamanındakiler gibi değiller. Çünkü onlar Mekke'de baskı ve gözetim altındaydılar ve bu yüzden kaçmaya fırsat bulamıyorlardı ve müslümanlara kavuşmak için başvuracakları bir yolları da yoktu. Oysa bunlar dini anladılar, Kuran'ı okudular ve bunlar için yol da açıktır. Sen Allah'ın bunlar hakkında ne dediğini biliyorsun: “Nefislerine zulmedenlerin canlarını melekler aldıklarında onlara ne haldeydiniz? diye sorarlar. Onlar da biz yeryüzünde mustazaf kimselerdik. (Bunun üzerine melekler) hicret etmek için Allah'ın arzı geniş değil miydi?” derler.³ Yine şöyle buyurduğunu da bilirsın: “Muhalifler Rasulullah'a karşı gelerek oturmalarıyla sevindiler.”⁴

“Özür bahane eden bedevi Araplar savaşa katılmamak için Rasulullah'tan izin istemeye geldiler. Allah ve Rasulu'nü yalanlayanlar oturdular.”⁵ Allah onların bahanesini haber vererek bunu Allah ve Rasulu'nü yalanlama olarak ifade etmiştir. Sonunda da “Allah onlardan küfredenlere acıklı bir azap verecektir.”⁶ Onların simasına ve isimlerine bak.

Çocukların durumuna gelince Allah'ın nebisi Nuh benden de senden de daha fazla Allah'ı biliyordu. Nuh dedi ki: “Rabbim yeryüzünde kafirlerden bir kişi

¹ İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 396-97.

² 39. Zümer, 18.

³ 29. Ankebut, 56.

⁴ 9. Tevbe, 81.

⁵ 9. Tevbe, 90.

⁶ 9. Tevbe, 90.

bırakma. Eğer sen onları bırakırsan onlar senin kullarını saptırır ve ancak facir kafirler doğururlar.”¹ Nuh onları daha doğmadan önce kafir olarak isimlendirdi. Bu durum Nuh kavmi için caiz oluyor da bizim kavmimiz için niye caiz olmasın. Ki Allah şöyle buyuruyor: “Yoksa sizin kafirleriniz ötekilerinizden daha mı hayırlıdır. Yoksa siz kitaptan bir beraat mı aldınız?”² İşte bunlar Arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul edilmez ve onlarla bizim aramızda ya kılıç ya İslam...

Emanetleri helal görmeme gelince Allah bize onların kanlarını helal kıldığı gibi mallarını da helal kıldı. Onların kanları tamamen helal malları da müslümanlar için feydir. Allah’tan kork ve kendine bir bak. Senin için artık tevbeden başka özür kalmamıştır. Bizim yenilgimiz seni ilgilendirmediği gibi bizim dışında olup Kaade olanlar da seni ilgilendirmez...Selam hakkı ikrar eden ve onunla amel edenlerin üzerine olsun.”³

İslamcı radikalizmin genetiğinde her halde Tевbe süresini delil olarak kabul etme vardır. Çünkü İslam dünyasında çıkan radikal hareketlerin ilk mümessili ve atası olan Hariciler kendilerine bu surede oldukça geniş deliller bulabiliyorlardı. Bununla beraber Nafi’nin kendini algılayış biçimine de değinmekte fayda vardır. Delil olarak gösterilen ayetler Hz. Peygamber gibi sürekli Allah’ın gözetimi altında olan birisine katılmayı isterken bu ayeti Nafi kendisine delil olarak almaktadır. Bu durumda bu Harici lider, davasının da şek şüpheden ari olduğunu ve bu yüzden insanların mutlaka ona katılması gerektiğine inanıyor. Bu da ayrı bir saplantıdır.

Konumuz açısından önem arz eden diğer bir husus da Necde b. Amir’in sonudur. Yukarıda da anlattığımız gibi birtakım fikri anlaşmazlıklar sonucu ayrılan Necde kendi fikriyatını oluştururken yine kendi taraftarlarının gadrine uğramış ve sonra da feci şekilde öldürülmüştür.⁴

III.3.Necde b. Amir’in Sonu

Tefekkür hayatında çok farklı olaylarla karşılaşılır. Bu olayları anlamamız ve tahlil etmemiz bizim açımızdan önemlidir. Diyalog ve propaganda sonucu oluşan bazı dini menşeli akımlar zamanla içlerinde birtakım hareketlenmelere sahne olurlar. Bu hareketlilik birbirinden farklı motiflerle bezenerek cereyan eder. Bunlardan birisi ve

¹ 71. Nuh, 26-27.

² 54. Kamer, 43.

³ İbn Abdırabbih, *Kitabü'l-lkdi'l-Ferid*, II, 397-98.

⁴ Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 530.

belki de en önemlisi harekete katılan müntesiplerin dini duygularının süreç içinde kamilen tatmin olmaması, harekete adaptasyonun sağlanamaması veya bireylerin aradıklarını bulamaması ve buna paralel olarak yoğun dini tecrübe yaşama arzuları kursaklarında kalan bu insanların kendi liderlerine bizzat baş kaldırmaları... Bunun başlıca nedeni grup liderinin onların beklentileri ölçüsünde bir dini yaşantı performansı gösterememesidir. Bu da tilmizlerde birtakım hayal kırıkları, ümitsizlikler ve nihayetinde de lidere karşı aşırı bir tepkide kendini ortaya koymaktadır. Hele grup elemanları aşırı uçlu birtakım idealler besliyorlarsa bu tepki bazen bazı facialara bile neden olabilmektedir. Bunun en ileri boyutu mürşide karşı bir başkaldırı hareketinin finanse edilmesi ve eğer lider kadrosunun tam teşekküllü bir fedailer takımı yoksa onun etkisiz hale getirilmesi halidir. Bu son anlatılanlara en uygun örneği Necedât'ın kurucusu Necde b. Amir'in, taraftarları cenahından yok edilmesini verebiliriz.¹

Bilindiği gibi İbn Amir, görüşlerini benimsediği Ezrâkiler'e katılmak için arkadaşlarıyla beraber yolculuk yaparken Ebû Füdeyk ve Atiye b el-Esved tarafından görüşleri değiştirilerek emirü'l-mü'minîn yapılmıştır. Kaynaklarda öldürülüşünün bazı sebepleri zikredilmektedir. Bunlar arasında en önemlisi de oğlunun bir seriye başında sefere gidip bol ganimet alması, fethettikleri bölgenin erkeklerini öldürüp kadınlarını, ganimeti paylaşmadan önce nikahlamaları gösterilmektedir. Necde'nin oğluna göre eğer kendilerine düşen pay buysa zaten bunu hisse olarak almışlardır. Yok eğer aldıkları fazla ise onu da geri vereceklerdi. Bu durum Necde'ye haber verildiğinde, fırka başı bunun yanlış olduğunu söyledi. Oğluna böyle davranmasının sebebini sorduğunda oğlu bu konuyla ilgili dinin hükmünden haberdar olmadığını ifade etti. Bunu mazeret olarak kabul eden Necde, bir bakıma kendi sonunu hazırlamış oldu. Ona tabi olanlar Necde'nin: "Bazı hareketlerini beğenmediklerini belirterek tevbe etmesini istediler. O da tevbe etti. Daha sonra ona tevbe ettirdiklerine pişman olup, ona tevbe ettirdiklerine tevbe ettiler ve Necde'den de yaptığı tevbeden dolayı tekrar tevbe etmesini, etmediği takdirde kendisini terk edeceklerini bildirdiler. O da tevbe etti. Fakat bu da yetmedi. Bazıları bu tevbe onun iki günahı birinin ikrarıdır. Ya tevbe ettiği günahı gerçekten işlediğine veya günahsız yere tevbe ettiğine delalet

¹ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmî İbn Haldûn*, s. 211.

eder deyip onu tekfir ettiler ve üzerine saldırıp öldürdüler.”¹ İlginçtir ki onu yolundan dönderip ona ilk biat edenler bizzat kendileri bu faaliyeti yerine getirdiler.²

IV.ŞUAYBİYYE İLE MEYMÛNİYYE ARASINDA YAŞANAN PROBLEM

Gerçekten tarih birçok ilginç olaya tanıklık etmektedir. Bu olaylar o kadar şaşırtıcıdır ki okuyucu ve araştırmacı ne yapacağını şaşırılmaktadır. İslam dünyasındaki fırkalaşma hadisesi o kadar tuhaf bir biçimde cereyan etmiştir ki en basit meseleler bile aynı fırkaya mensup kişilerin birbirinden ayrılması için temel nedenlerden biri oluvermiştir. Bu yüzden de sayılamayacak kadar mezhep ortaya çıkmıştır. Müslümanlardan bazılarının birbirine nasıl küsüp farklı gruplara ayrıldığını en iyi biçimde anlatan bir hadiseyi aşağıda kaydediyoruz. Bu diyaloga geçmeden önce şunu ifade etmekte fayda vardır. Aşağıda ismini zikredeceğimiz Meymûn b. Halid ve Şuayb b. Muhammed, kurucusu Abdulkerim b. el-Acred olan Acâride fırkasına mensuplar. Abdulkerim öldüğünde bu iki kişi aşağıdaki anlaşmazlıktan dolayı yeni fırkalar kurdular.

Meymûniyye'nin kurucusu olan Meymûn'un Şuayb'da bir miktar alacağı varmış. Meymûn zamanı geçen alacağı Şuayb'dan istediğinde, Şuayb “eğer Allah dilerse ben borcumu ödeyeceğim” diyor. Meymûn ise “Allah şu anda borcunu ödemeni istiyor.” Şuayb “eğer Allah dileseydi ben onu vermemezlik edemezdim. Onun için ödemem gerekirdi.” Meymûn “Allah dilediği şeyi emreder dilemediğini de emretmez.” Bu diyaloga şahit olanlardan bir grup insan Şuayb'a bir grup da Meymûn'a tabi oldular. Bunun üzerine hapiste bulunan reisleri Abdulkerim b. el-Acred'e durumu arzettiler. O da cevaben şöyle yazdı: “Biz deriz ki Allah'ın dileği şey aynı zamanda olan şeydir. İstemediği de olmayan şeydir. Allah'a kötülük isnat edilemez.” Bu cevap onlara ulaştığında Abdulkerim ölmüştü. Bunun üzerine Meymûn Abdulkerim'in kendi görüşünü desteklediğini buna delil olarak da Allah'a kötülük isnat edilemez sözünü gösterirken Şuayb da İbnü'l-Acred'in kendi görüşünü desteklediğini ifade etmiştir. Buna delil olarak Allah'ın dilediği şey aynı zamanda olan şeydir, dilemediği de olmayan şeydir sözünü göstermiştir.³ Zamanı geçen borcu

¹ el-Eşa'rî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, I, 175-76; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 97-98; Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 530.

² el-Eşa'rî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, I, 175-76; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 97-98; Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 530.

³ el-Eşa'rî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, I, 178.

ödememek kötü bir durumdur. Böyle bir durumu Allah'a isnat etmek ise doğru değildir. O halde Meymûn'a göre fırka lideri kendisini desteklemiştir. Çünkü mektupta kendi görüşünü destekleyen bir ibare yer almaktadır. Ancak Şuayb da eğer borcu ödemiyorsa bunun temeli Allah'ın bu hususu murat etmemiş olmasıdır. Eğer Allah istemiş olsaydı mutlaka borcunu ödeyecekti.

Bu anlaşmazlık Acârîde'den yeni iki oluşumun teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Bundan sonra her iki fırka da birbirinden bağımsız olarak hareket etmiş ve farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.



III.BÖLÜM

I.CEBRİN SAVUNUCUSU EMEVİLERİN İLK DÖNEM OLUŞUM LİDERLERİNE KARŞI TAVIRLARI

I.1. Ğaylân ed-Dimeşkî (v. 120/738)

İslam dünyasında teşekkül etmiş olan fikri firkalar arasında çok yönlü ve yoğun bir düşünce alış verişi cereyan etmiştir. Bu gruplar hem kendi üyeleri, hem muhalif gruplar ve hem de siyaset alanı veya merkeziyle birebir ilişki içinde olmuşlar. Bu açıdan baktığımızda itikadi mezheplerin siyasetle olan iletişimi, aralarındaki iletişim kadar ehemmiyet arz etmektedir. Bu yüzden firkaların siyasi alanla olan diyaloglarına eğilmekte fayda mülahaza ediyoruz. Aslında bazı firkalara yön veren de bizzat siyasi iktidar olmuştur. Bunlardan bazılarını devlet kullanmak istemiş, bazılarını finanse etmiş ve hatta bazılarının bizzat kuruluşunu temin etmiştir. Ayrıca tarafsız olması gereken siyasi iktidarın maalesef kendisine payanda olacak olan firkaya nasıl arka çıktığını da ve hatta bir mezhep gibi davrandığını yine biz tarihten öğreniyoruz.

Ğaylân ed-Dimeşkî'nin Hayatı: Hayatı hakkında çok şey bilinmeyen, bazen hakkında polemikler yapılan ve mezhepler tarihinde önemli bir yer tutan Ğaylân ed-Dimeşkî'nin tam adı: Ebû Mervân Ğaylân b. Müslim ed-Dimeşkî en-Nebatî el-Kıptî'dir. 120/738 yılında Dimeşk'te idam edilmiştir.¹ İbn Avn, Ğaylân'ın Dimeşk kapısında asılmış olduğunu ve cesedini orada gördüğünü nakletmektedir.² İdam ediliş hali Kaderiyye'nin zem edildiği bölümde nakledilmiştir ki bizce bu çok anlamlıdır. Yani nihayetinde istenilmeyen bir adamın veya nefret edilen bir görüşün kaynağının kurutulması yüzünden duyulan sevinç ifade edilmektedir. Kaynaklarda açıklandığı kadarıyla idam ediliş süreci şöyledir: "Önceleri Emevi yönetiminde görev yapan, hatta bir ara Abdulmelik b. Mervân'nın oğluna rehberlik ve öğretmenlik yapan, sonra katiplik görevinde bulunan Ğaylân, kader düşüncesine saplanarak mevcut iktidara muhalefet etmeye başlar. Özellikle kaderi inkar etmesi, bunu halka

¹ Tunç, Cihat, "Ğaylân ed-Dimeşkî", DİA. İst. 1996, XIII, 414; Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 104; el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer(v. 852), *Lisânü'l-Mizân*, (tahk. Dairetü'l- Marifeti'n- Nizâmiyye), I-V, Müessesetü'l-A'lamî li'l-Matbûât, Beyrût 1986, IV, 424.

² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 149; el-Heysemî, *Mecmaü'z-Zevâid*, VII, 207.

anlatması ve bazı idari konulardaki karşı çıkışı”¹ Ğaylân ed-Dimeşkî için sonun başlangıcı olur. Bu ilk kaderci için beklenen fetva el-Evzâî’yle yaptığı bir tartışma sırasında yenilmesiyle gelir.

Bir hususu ifade etmekte fayda vardır. Az sonra da izah edileceği gibi Ğaylân ile el-Evzâî’ tartışıyor ve münakaşa esnasında Ğaylân sorulan hiçbir soruya yanıt veremiyor. Pasajdan anlaşılacak ilk husus Ğaylân’ın çok az şey bildiğidir. Oysa tarihi kaynakların anlattığına göre Ğaylân’ın sanıldığı kadar bilgisiz biri olmadığı, ilim tahsil etmiş ve Ğaylâniyyât adında önemli bir koleksiyona sahip olduğudur.² Yine milel kitapları her ne kadar Ğaylân’ı yalnız bir adam olarak tanıtmaya çalışsa da çağdaş araştırmacılardan Ali Sami en-Neşşâr, Ğaylân’ı önemli, kendini İslam’a adanmış ve çevresini etkileyen biri olarak tanıtmaktadır. Mesela arkadaşı Salih’in Emeviler tarafından şehit edilmesi üzerine onun cenaze töreninde yaptığı konuşmada insanları ağlatmış ve bu sırada kollarını kaybetmiş vaziyetteydi. Orada bulunan Emevi taraftarlarından biri halifeye giderek “siz Ğaylân’ın ellerini kestiniz ama o diliyle hala insanları etkilemekte ve sizin saltanatınızı eleştirmektedir.”³ Bu da bize gösteriyor ki o sıradan bir insan değildir. Onun da taraftarları bulunmaktaydı. Bunun yanında o aynı zamanda iyi bir hatipti.

Ğaylân ed-Dimeşkî kader hakkında ilk konuşan Ma’bed el-Cühenî ile karşılaşmış ve onun fikirlerinden etkilenecek ondan istifade etmiştir.⁴

Anladığımız kadarıyla el-Evzâî’nin sözde fetvası iktidarın kesinlikle yapmaya niyetlenmiş olduğu işe kılıf uydurmak ve meşrulaştırmaktan başka bir şey değildir. Eğer el-Evzâî’ o şekilde davranmasaydı Ğaylân aynı akıbetle yine karşılaşacaktı. Ancak mezkur şahsı sona götüren, onun insan hürriyetine olan güçlü vurgusu, insanların yaptıklarından dolayı sorumlu oldukları ve bir şeyi yapıp yapmama hususunda insanın tercih sahibi olduğunu savunması ve bununla kalmayarak bu düşüncelerini insanlara açıklamasıdır. Bunun en basit sonucu Ğaylân’ın, Cebr anlayışının en hararetli savunucusu olan Emevilerle karşı karşıya gelmesidir.⁵ el-Evzâî’ beklenen fetvayı verdiğinde Ğaylân’ın sonu hazırlanmış oldu. Aslına bakılırsa mezkur alim, ilmiyle Emevi saltanatını koruyan, kollayan ve

¹ Tunç, Cihat, “Ğaylân ed-Dimeşkî”, DİA. XIII, 414.

² Tunç, Cihat, “Ğaylân ed-Dimeşkî”, DİA. XIII, 414.

³ en-Neşşâr, A. Sami, *İslam’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), I-II, İst. 1999, II, 78.

⁴ ez-Zehbî, *Siyerü A’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 187.

⁵ Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam’da Siyasi Akıl*(terc. Vecdi Akyüz), Kitapevi Yay. İst. 1997, s. 615-616.

destekleyen biridir.¹ Bu ve benzeri alimlerle desteklenen ve cebr anlayışını kendilerine dayanak olarak alan Emevilerin Ğaylân-gibi birinin kendi iktidarları aleyhine ileri geri konuşmasına pekala tahammül edemeyecekleri açıktır. Zira “VII. yy. Cebriyye en geniş anlamda Muaviye ve Emevi taraftarlığı demekti. Kaderiyye ise en geniş manada anti-Muaviyecilik demekti ki Emevilere karşı olan ve nötr tavır takınan Hariciler, Ali taraftarları, Murcie ve hatta Ehl-i Sünnet’i oluşturacak grupları bile içine alıyordu. Ne var ki Kaderiyye’ye dahil olan bu gruplar kısa zamanda daha özel siyasi ve kelamî tezlerle birbirinden ayrıldılar.”² Ömer b. Hübeyre Irak’a vali tayin edildiğinde dönemin ünlü alimlerinden Şa’bî, Hasan el-Basrî ve Muhammed b. Sîrîn’i huzuruna davet etti. Onlara şöyle seslendi: “Yezid Allah’ın halifesidir. Allah onu kulları üzerine sultan olarak tayin etmiş ve kullarından da ona itaat etme hususunda misak almıştır. Bizden de dini emirleri işitip uygulama hususunda ahit almıştır. Gördüğünüz gibi beni de sizin üzerinize emir tayin etmiştir. Bana emir verir, ben de o emri yerine getiririm. Siz ne düşünüyorsunuz?”³ Bu valinin birkaç satırlık konuşmasından Emevilerin kendi saltanatlarının dayanaklarını nereye dayandırdıklarını görebiliriz. Yezid gibi biri eğer yeryüzünde Allah’ın halifesi olarak lanse ediliyorsa, bunun tabi sonucu olarak onun yaptıklarının da Allah’ın iradesine muvafık olarak esinlendiği düşüncesi ortaya çıkacaktır. Yani Emevi sultanlarının yanı sıra valileri de cebr anlayışını kendi amaçları doğrultusunda kullanmışlardır. Hasan el-Basrî dışındaki diğer iki alim takiyye vari bir cevap verdiler. İbn Hübeyre bunun üzerine Hasan el-Basrî’ye dönerek “sen ne diyorsun?” dedi. Hasan el-Basrî: “Ey İbn Hübeyre! Yezid konusunda Allah’tan kork, Allah konusunda Yezid’den korkma. Allah seni Yezid’den alıkoyabilir ama Yezid seni Allah’tan alıkoyamaz. Dileğim Allah sana bir melek gönderir de seni şu gidişatından alıkoyar ve seni sarayın rahatlığından kabrin darlığına sevk eder. Sonra da seni amelinle mükafatlandırır. Ey İbn Hübeyre! Allah’a isyanın olduğu yerde insana itaat yoktur.”⁴

Kendilerini bu şekilde Cebr anlayışının destekleyicisi sayan Emeviler ilk Kaderci bilginlerden olan Ğaylân’ı öldürecekti. Ğaylân ve temsil ettiği misyon, Emevi iktidarını hedef almıştı. Bu misyona sahip insanlar onların adalet prensibinden saptığını ve zulüm ettiklerini düşünüyorlardı. Bunu Ğaylân’ın Ömer b. Abdilaziz’le

¹ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 85.

² Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, s. 73.

³ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmî İbn Haldûn*, s. 216.

⁴ Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmî İbn Haldûn*, s. 216-17; Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 140.

olan diyalogundan çıkarıyoruz. Ğaylân, Ömer'e: "Bil ki ey Ömer! Müslümanların problemleri bir ümmetine ve bozuk bir düzenine yetişti. Ümmet imamla kurtulabildiği gibi, yok da olabilir. Hangi imam olduğunu düşün..." Bu husus aynı zamanda onun Ömer b. Abdilaziz'e gönderdiği mektupta da zikredilmiştir.¹ Diyalogun sonunda Ömer, Ğaylân'dan müslümanları yönetme hususunda kendisine yardımcı olmasını istedi ve Emevilerin müsadere ettiği hediye, mal ve zinetleri satma işini ona verdi. Ğaylân insanları şöyle çağırıyordu: "Hainlerin mallarına gelin... Zalimlerin mallarına gelin... Ümmet içinde Hz. Peygamber'e, sünnetine ve siretine uymaksızın halef olanların mallarına gelin..."² diyordu. Daha o sıralar küçük olan Hişam b. Abdilmelik başa geçtiğinde Ğaylân'ın el, ayak vs. azalarını kesip onu öldüreceğine yemin etti. Hilafete geçtiğinde de verdiği sözde durarak Ğaylân'ı öldürdü.³

I.2.Ca'd b. Dirhem(v. 124/742)

Yönetim tarafından en feci ve en dramatik biçimde katledilen düşünürlerden biri olan Ca'd b. Dirhem İslam düşünce tarihine damgasını vuran önemli bir şahsiyettir. Onun için kısa da olsa bu kişi üzerinde durmakta fayda vardır. Genelde bidatçi, sapık vb. sıfatlarla zikredilen bu düşünürün bizi ilgilendiren tarafı siyaseti yönetenlerin onu anlayamaması veya onu yanlış anlamaları ve sonunda en önemlisi de korkunç bir biçimde öldürülmesidir. Bizce müslümanlar arasındaki korkunç uçurum ve hazımsızlığın en güzel örneğini Ca'd'ın katledilişi teşkil etmektedir. Ca'd'ın hayatı o kadar önemli olmamakla beraber birazcık da olsa bu hususa değinmekte fayda görüyoruz. İlginçtir ki bu kişi Horasan'dan gelmiş olup mevali unsuruna dayanmaktadır. Burası önemlidir. Yine bu zat, çalışkanlığıyla temayüz etmiş olacak ki Mervân gibi müstakbel Emevi halifesine hocalık yapacaktır. Şam'da normal hayatını yaşayan Ca'd, bu rahatına "Kur'an mahluktur" görüşüyle son vermiştir. Bu görüşü ilan eder etmez Emevilerin istenmeyenler listesine giren Ca'd Kûfe'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Bu da onun için sonun başlangıcı sayılır. Çünkü o sıralar Kûfe valisi, disipliniyle ün salmış tavizsiz Halid b. Abdillâh el-Kasrî'dir. Vali, onun Kûfe'de de rahat durmadığını, muhalif insanlarla toplantılar yaptığını duyunca onu hapsedti. Bunun üzerine Ca'd'ın ailesi, Hişam b. Abdilmelik'e bir şikayet mektubu gönderdiler. Hişam, Ca'd'ın hala hayatta olduğuna şaşırarak anında öldürülmesini

¹ en-Neşşâr, A. Samî. *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 75-76.

² Nevin A. Abdulhalık, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, s. 298; en-Neşşâr, A. Samî, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 75-76.

³ Nevin A. Abdulhalık, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, s. 299, 83. Dipnot.

emretti. bunun üzerine Halid, bir bayram namazında onu kurban etmiştir.¹ İlginç bir tablo teşkil etmesi açısından hadisenin detaylarına inelim: “ Bir bayram günü Halid b. Abdillâh el-Kasrî mescitte hutbe veriyordu. Onun hutbesini dinlemeye gelenler arasında Ca’d b. Dirhem de vardı. Halid hutbesinde İbrahim (as)’i kendisine dost ve Musa (as)’yı kendine kelîm ittihaz eden Allah’a hamd olsun dedi. Bu sırada minberin hemen yanı başında bulunan Ca’d, Allah İbrahim (as)’i dost ve Musa (as)’yı kelîm ittihaz etmemiştir dedi. Hutbesini tamamlayan Halid: Ey İnsanlar! Kurbanlarınızı kesiniz. Allah kestiğiniz kurbanları kabul etsin. Ben de Allah İbrahim’i dost ve Musa’yı da kelîm ittihaz etmediğini savunan Ca’d b. Dirhem’i kurban edeceğim. Bundan sonra da epey söz söyledikten sonra hutbeden inerek onu kurban etti.”²

Bir insan ne kadar muhalif olursa olsun ve fikirleri ne kadar genel teamüllerin dışına çıkarsa çıksın İslam dünyasının en kutsal günlerinde barışın ve kardeşliğin en fazla pratize edildiği bir zaman diliminde böyle hunharca katledilmesi nasıl izah edilebilir. Bazı noktalarda müslümanlar birbirinden farklı düşünebilirler. Bu gayet tabidir. Ancak çekemezlik yüzünden böyle acı sahneler meydana gelmiştir.

I.3. Cehm b. Safvân (v. 128/745)

Hakkında yazılanların önemli bir yekun tuttuğu İslam kelamcılarında biri de Cehm b. Safvân’dır. Hayatı hakkında pek fazla bir malumata rastlamıyoruz. Bununla beraber gerek bazı kelam kitaplarında ve gerekse hazırlanan bazı ansiklopedi maddelerinde Cehm’le alakalı olarak bazı bilgilere sahip olabiliyoruz. Unutulmaması gereken ve hemen kaydedilmesi elzem olan husus şudur ki: Cehm’in hareket tarzı ile düşünceleri arasındaki uçurumdur. Bunu genişletmeden önce Cehm’in hayatı ve düşünceleri ile ilgili yazılanlara bir göz atalım. Tam adı Cehm b. Safvân Ebû Muhriz es-Semerkandî (v. 128-745) dir.³ Hakkında değişik kanaatler serd edilmiştir. İbn Hacer ve ez-Zehebî onun hakkında “dalalete girmiş, bidatçi ve Cehmiyye’nin başıdır. Tabînin küçük tabakası zamanında helak olmuştur”⁴ ifadelerini kullanırken, Ahmed b. Hanbel de Cehmiyye fırkasına reddiye yazarken Cehm’e ve onun fikirlerine özetle değinmektedir: “Anlatıldığına göre Allah’ın düşmanı Cehm Horasan’ın Tirmiz halkındandır. Kelam’a dair görüş ve düşünceleri bulunmaktadır. O müşrik olan

¹ en-Neşşâr, A. Samî, *İslam’da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 89-91.

² İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I, 169.

³ Gölcük, Şerafettin, “*Cehm b. Safvan*”, DİA. İst. 1993, VII, 233.

⁴ el-Askalânî, *Lisânü’l-Mizân*, II-142; ez-Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, (tahk. Adil Muhammed Abdulmevcud), I-VIII, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1995, II, 159.

Sümenilerle karşılaşmış ve onlarla tartışmıştır. Bu grup onunla iddialaşmış, hangisi diğerini yenirse yenilen yenenin görüşlerini kabul edecektir. Yapılan tartışmalarda Cehm onların sorularına cevap verememiştir. Şaşkına dönen Cehm sonunda çareyi Hristiyan zındıkların delillerinde buldu. Sümenilerle karşılaştığında onlara ruhun görülüp işitilemeyeceği, kokusunun alınamayacağı ve yer tutamayacağına dair sorular sordu.”¹

Yukarıda anlatılanlara bakılacak olursa Cehm’e nasıl bir gözle bakıldığı ortaya çıkar. Çünkü dini anlayışta en kötü addedilen vasıflar Cehm’e atfedilmiştir. Bunlar sapık, bidatçı, vb. dir.

Ancak bunlar bizim için ikinci planda kalmaktadır. Yine de ez-Zehebî ve İbn Hacer’in mensup oldukları ekoller göz önüne alındığında muhalif görüşteki bir kişi için hangi tür ifadelerin kullanıldığına şahit olur ve bu pasajdan muhalif gruplar arasındaki iletişimin hangi noktada seyrettiğini rahatlıkla anlayabiliriz.

Asıl konumuza dönecek olursak bizim için Cehm’in kendisi, görüşleri ve özellikle insanların ona olan bakış açıları daha önemlidir. Cehm Semerkantlıdır. Ancak her bilgin gibi o da önemli İslam merkezlerini dolaşmıştır. Dolaştığı yerlerde mevcut düşünce birikimiyle karşılaşmış ve önemli mütefekkirlerle görüşmüştür. Tabidir ki karşılaştığı insanlardan birtakım alanlarda etilenmiş ve yine onları bazı hususlarda etkilemiştir.

Bir müddet Emevilere karşı isyan eden Haris b. Süreyc’e katiplik vazifesinde bulunmuş, isyan sonunda da Horasan valisi Salim b. Ahvaz tarafından tutuklanarak katl edilmiştir.

“Cehm b. Safvân edip, şair ve son derece zeki bir mütefekkir, ayrıca cedelci bir karaktere sahipti. Kaynaklar Cehm’in Merv, Tirmiz, Belh ve Kûfe gibi yerlerde bulunduğunu zikreder. Bu merkezlerde karşılaştığı önemli kişilerin ve farklı kültür çevrelerine mensup kimselerin onun fikri hayatının teşekkülüne büyük tesir icra ettikleri muhakkaktır.”²

Ayrıca Cehm, Ca’d b. Dirhem’le karşılaşmış ve ondan Halkü’l-Kur’an, kader, ilahi sıfatlar konusunda önemli ölçülerde etkilenmiştir.³

¹ Ahmed b. Hanbel, *er-Redd ala’z-Zenâdika ve’l-Cehmiyye*, (tahk. Muhammed Hasan Râşid), el-Matbaâtü’s-Selefiyye, Kahire 1393, s. 21.

² Gölcük, Şerafettin, “*Cehm b. Safvan*”, DİA. VII, 233-234.

³ Gölcük, Şerafettin, “*Cehm b. Safvan*”, DİA. VII, 233-234.

Buradan anlıyoruz ki Cehm çağdaşlarının takip ettikleri geleneğe uyarak ilim talebi için önemli fikir, kültür ve bilim merkezlerini ziyaret etmiş, oradaki ulemadan ilim devşirmiş ve onlarla çeşitli mevzularda münakaşa ve diyaloglara girişmiştir.

Yukarıda Cehm aleyhinde İbn Hacer ve ez-Zehebî'nin kanaatlerini aktarmaya çalışmıştık. Onu sapıklıkla itham etmekle yetinmeyen birçok imam Cehm'i tekfir ve tenkit etmiştir.

O halde sorulması gereken soru şudur: Cehm ile büyük müctehit imamlar arasında tırmanan ve birbirini tekfir düzeyine varacak kadar ilerleyen husumetin sebebi nedir? Kısaca söylemek gerekirse bu karşılıklı cedelleşmenin temelindeki sebep Cehm'in savunduğu görüşlerdir. Nitekim az sonra da izah etmeye çalışacağımız gibi bu mütefekkirin bazı iddiaları genel teamüle aykırı bulunmaktadır. O halde onun fikirlerine biraz da olsa değinmekte fayda vardır: Öncelikle "Cehm akılla nassın çatışması durumunda nassın tevil edilmesi gerektiğini öne süren kelimcilerin ilkidir. Onun düşüncesine göre Allah yaratıklara has hiçbir sıfatla nitelendirilemez ve mesela onun için bir şeydir denilemez. Allah'tan başka her şey hadis olduğuna göre ezelde ilahi ilim ve kudrete konu teşkil edecek bir obje mevcut değildir. Bu bakımdan Allah'ın ezelde alim ve kadir olduğunu söylemek mümkün değildir. Ona subuti ve haberi sıfatlar nisbet edilemez. Mutlak cebri savunmuş ve Rü'yetullah'ı red etmiştir."¹ Burada bizim dikkatimizi çeken en önemli husus Cehm'in mutlak Cebr düşüncesine sahip olması ve bu fikrin en hararetli savunucusu olmasıdır.²

Ancak önemle üzerinde durulması gereken husus insanın hiçbir şekilde fiillerinin yapılmasında aktif rol almadığını ve zorlama altında olduğunu bu yüzden kaderine rıza göstermesi gerektiğini savunan Cehm'in, takip ettiği yolun ise bu görüşlerinin tamamen aksi olmasıdır. Ona göre "İnsanın hiçbir şey yapmaya gücü yoktur. İnsan güç ile vasıflanamaz. O bütün amellerinde mecburidir. Ne gücü vardır, ne de seçme hürriyeti... Allah cansız varlıkları nasıl yaratıyorsa insanın amellerini de öylece yaratıyor. Yaptığı işler insana, cansızlarda olduğu gibi mecazen nispet ediliyor. Aynen ağaç meyve verdi, su aktı, taş hareket etti, güneş doğdu ve battı, hava bulutlandı, yağmur yağdı, yer sallandı ve yeşillendi gibi fiiller nasıl cansızlara

¹Gölcük, Şerafettin, "*Cehm b. Safvan*", DİA. VII, 234; Yaltkaya, M. Şerafettin, "*Cahm*", MEBİA, MEB Basım Evi, İst 1977, III, 47.

²Yaltkaya, M. Şerafettin, "*Cahm*", MEBİA, III, 47.

mecazen nispet ediliyorsa, insana da yaptıkları şeyler mecazen nispet edilir. Sevap da cezada amel gibi cebridir.”¹

Bu düşünce ve tefekküre inanan bir insanın, Horasan’da çıkan karışıklık ve isyanlarda ne işi var? Madem ki Cehm her şeyin Allah’tan geldiğine ve ona boyun eğilmesi gerektiğine inanıyordu o halde Cehm niye bu görüşün aksine bir istikamet tuttu?

1.3.1. Emevilerin Cebriyye’yi Kullanmaları

Yukarıdaki soruya cevap vermek için Emevilerin Cebr anlayışını kendi çıkarları için merkezden valiliklere kadar nasıl benimseyip kullandıklarına göz atalım. İşin aslına bakılırsa Câbirî’nin de ifade etmeye çalıştığı gibi Cehm b. Safvân’ın savunduğu inanç düzlemi aslında Emevilerin arzuladıklarından farklı bir şey değildir. Gerçekten de Emeviler yaptıklarında, muhtar olmadıklarını, yapılan icraatların bizzat kaza ve kaderin birer tecellisi olduğunu ve mevcut şartlara karşı çıkmanın imkansız olduğunu savunmuşlardır.² Emevilerin cebr anlamındaki kaderi nasıl kullandıklarını anlatması açısından aşağıdaki kısmı buraya aktarmayı uygun gördük: İbn Eşa’s ’ın ayaklanması başarısızlıkla sonuçlanınca “Ma’bed el-Cühenî (v. 80/697) elleri kelepçelenerek Haccac’ın zindanına atıldı. Burada Haccac ona şiddetli işkenceler uyguladı. Sonunda taraftarları onu affetmesi için Haccac’dan şefaât dilediler. Haccac onu etbayla birlikte huzuruna çağırdı ve şöyle dedi: “Ey Ma’bed, Allah’ın sana yaptığı taksimatı nasıl görüyorsun?” Ma’bed şöyle cevap verdi: “Beni Allah’ın taksimatıyla baş başa bırak. Eğer onun taksimatından bana düşen bu ise ben buna razıyım.” Haccac: “Ey Ma’bed! Senin bu şekilde kayıt altına alınman ve bağlanman Allah’ın kazası ile değil midir?” Ma’bed: “Beni senden başkasının bağladığını görmedim. Haydi bağlarımı çöz. Şayet Allah’ın kazası buna müdahil olursa ona da razıyım.” şeklinde cevap verdi.”³

Yine ibretle kaydedilmesi gereken diğer bir vakıa da şudur: Bilindiği gibi Ebû Zer el-Ğıfari hazretleri insanların ve özellikle Emevi hanedanın mal biriktirmelerine karşı amansız bir mücadele vererek ünlü “mal müslümanların malıdır” sloganını düstur edinmişti. Emeviler buna karşılık mutlak ilahi cebr nazariyesini ortaya atarak idari hakimiyetlerinin ve beytül-malı ellerinde

¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 68.

² Câbirî, M. Âbid, *İslam’da Siyasi Akıl*, ss. 511-512.

³ en-Neşşâr, Ali Sami, *İslam’da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II, 71.

bulundurmalarının ilahi kaderin bir tezahürü olduğunu ve malın Allah'ın malı olduğunu ifade etmişlerdir.¹

Cehm olayına dönecek olursak tüm bunlara rağmen Emevilerle Cehm'i karşı karşıya getiren, Cehm'in Emevilerin iktidarına ve siyasetine karşı aktif muhalefette bulunmasıdır. Bir de şöyle bir varsayımda bulunabiliriz. Emevilerin pratize etmeye çalıştıkları ve söylemini kendilerinin oluşturduğu cebr düşüncesini Ezd kabilesinden Rasiboğullarının mevlası, aslen Arap olmayıp mevaliden olan² Cehm gibi birisinin alıp farklı bir mecraya taşımaya tahammül edemediler. Ancak Ali Sami en-Neşşâr'a göre Cehm b. Safvân'ın Emeviler tarafından öldürülmesinin temel sebebi dini değil tamamen siyasidir. Ancak Hişam b. Abdilmelik Horasan'daki görevlisine gönderdiği mektubunda "Orada Cehm adında bir dehri türemiştir. Fırsatını bulursan onu öldür" diyerek işin içine dinsel motifler karıştırmışsa da bu tamamen bir göz boyamadır.³ Sonunda Emeviler bir muhalifi daha öldürmeye muvafak oluyorlar.

I.4. Zeyd b. Ali b. Hüseyin (v. 122/739)

Şîî fırkalar içinde en mutedili ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'a en yakın olanı Zeydiyye'dir. Bu ekolün kurucusu Zeyd b. Ali b. Hüseyin'dir. Bu zat Emevi halifesi Hişam b. Abdilmelik zamanında Kûfe'de ayaklanmış ancak ayaklanması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuçta öldürülmüş cesedi kabirden çıkarılarak asılmıştır. Cesedi dört yıl asılı kaldıktan sonra indirilerek yakılmış, külleri Fırat'a serpilmiştir.⁴ Bu mezhebi konumuza dahil etmemizin sebebi şudur: Bu fırkanın kurucusu ile müntesipleri arasında yaşananlar ve sonunda Zeyd'in nasıl yalnız bırakılarak Emevilerin insafına terkedilmiş olmasıdır.

İlginçtir ki Hz. Ali'nin soyu kendisi de dahil olmak üzere hep Kûfelilere dayanmış ve sürekli onlardan darbe yemiştir. Aynı ihanet Zeyd b. Ali'ye de yapılmıştır. Önceleri Kûfelilerden on beş bin kişi ona biat etmiştir. Onu kendilerine lider ve imam seçmişlerdi. Bunlara dayanarak isyan bayrağını açan Zeyd, Hişam'ın Kûfe valisi Yusuf b. Ömer es-Sekâfi'yle şiddetli bir çatışmaya girmiştir. Çarpışmalar tüm şiddetiyle devam ederken Iraklılar Zeyd'in karşısına ilginç bir fikirle çıktılar.

¹ en-Neşşâr, A. Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II, 69.

² Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*, s. 32; Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, s. 167, 33. Dipnot.

³ en-Neşşâr, A. Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, II, 95.

⁴ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, s. 141; Muhammed Ammâra, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslami*, s. 113-14.

Zeyd'in taraftarları şunu diyorlardı: “Bize ceddin Ali b. Ebî Tâlib’e zulmeden Ebû Bekir ve Ömer hakkında fikrini söylersen sana yardım ederiz.” Zeyd, “o ikisi hakkında ancak hayırlı olduklarını ifade edebilirim. Ben bu fikirden başka bir şey de babamdan işitmedim. Ben, dedem Hüseyin’i öldüren, Medine’ye Harre günü saldıran sonra ateş ve mancınık taşlarıyla Kabe’yi yıkan Ben-i Ümeyye’ye karşı huruc ettim.” demiştir. Bunun üzerine yanındakiler ondan ayrıldılar. Bir avuç taraftarıyla kalan Zeyd onlara “rafadtümûnî” yani beni terk ettiniz dedi. Bunlara Rafizîler denildi.¹ Buna karşılık onunla beraber sebat ederek mücadele edenlere de Zeydiyye denildi.²

Sonuna kadar savaşan Zeyd, Emevi kuvvetlerince yakalanarak feci şekilde katledildi.

Yukarıda birazcık da olsa temas etmeye çalıştığımız gibi Hz. Ali ve soyu her ne dense hep Iraklılara dayalı bir politika izlemişler. Bunlar içinde tek istisna her halde Hz. Hasan’dır. O ardındaki muazzam orduya aldırış etmeden elinin tersiyle serap misalindeki imkanları itmiştir. Bu açıdan onun hareketi gerçekten takdire şayandır. Kûfelilerle yola çıkmak demek daha işin başlangıcında yolda kalmayı göze almak demektir. Kûfelilere dayanıp da başarıya ulaşan hareketler nadirdir. Bu açıdan bu unsur üzerinde politika üretmek çok da sağlıklı sonuçlar doğurmayacaktır. Birazcık da olsa Kûfe’nin yapısına vakıf olan biri bunu hemen fark edecektir. Ancak Hz. Ali ve soyu bunu fark etmemiştir. Maalesef bu idrak etmeme olayı onlara hep pahalıya mal olmuştur.

Muhammed Ammâra Kûfelilerle ilgili olarak şu bilgileri sunmaktadır: “Onlar Zeyd b. Ali’yi yalnız bırakmakla Ehl-i Beyt’e karşı olan eski kötü siretlerine döndüler. Onlar imamı desteklediklerini kılıçlarıyla, her şeyleriyle onun yanında olduklarını ifade eder; kıyam etmek için acele davranırlar. Ona biat üstüne biat ederler. Ona yardım etmede büyük yeminler ederler. Ancak iktidarla karşılaşma anı yaklaştığında her yolu deneyerek kaçmaya başlarlar. Hareket başarısızlıkla sonuçlanıp lideri ve yandaşları etkisiz hale getirildikten sonra bu defa vicdan azabı çekmeye başlarlar. Bunu Hz. Hüseyin’e de yapmışlardır. Dedesine yaptıklarını torununa da yapmışlar.”³

¹ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 36; Muhammed Ammâra, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslamî*, s. 112.

² el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 34, 2. Dipnot.

³ Muhammed Ammâra, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslamî*, s. 110-11.

Bizim içim kayda değer bir olay da bu hadiseyle ilgili olarak Ebû Hanife'yle Zeyd arasındaki iletişime değinmektir. Bilindiği gibi Ebû Hanife pek de siyasi spekülasyonlara ilgi göstermeyen bir kişidir. Ancak unutulmaması gereken bir gerçektir ki Ebû Hanife Ehl-i Beyt'e son derece saygı ve hürmet gösteriyordu. Bunun kanıtı olarak da bu hadiseyi gösterebiliriz. "Zeyd b. Ali, Hicri 121 yılında Hişam b. Abdilmelik'e karşı ayaklanınca, rivayete göre, Ebû Hanife: "Onun bu çıkışı, Hz. Peygamber Efendimizin Bedir Harbi'ne çıkışına benzer" demiştir. Kendisine:

“_ Öyle ise siz neye ona katılmadınız?” denilince:

“_Şayet halkın, onun atalarını aldattıkları gibi onu da yarı yolda bırakmayacaklarını bilsem, onunla beraber ben de savaşırdım. Zira hak imam ve halife odur. Hilafet onun hakkıdır. Ben de ona malımla yardım ettim. Bin dirhem göndererek ona biat ettim. Elçiye özrümü ona arzetmesini söyledim.”¹ İlginçtir ki Ebû Hanife'nin kuşkulandığı husus isyan ortasında kendini göstermiştir. Ama ne yazık ki bunu Zeyd fark edememiştir.

Bu harekete sadece Ebû Hanife gibi orta yolun temsilcisi olanlar katılmamıştır. Bununla beraber başka fırkalara temayül göstermiş insanlar da Zeyd'e destek vermişlerdir. Bunlar arasında kayda değer olanı Mu'tezile'dir. Hatta araştırmacı Muhammed Ammâra Zeyd'i Mu'tezili bir imam olarak göstermektedir.²

Önceki sayfalarda da değindiğimiz gibi Kûfe çok farklı bir yapıya sahiptir. Teşbihte hata olmazsa bu merkezin halkı ani hava akımlarına benzer. Kısa bir zaman diliminde coşma ve aynı süre zarfında kabuğuna çekilme özelliğine sahiptir. Bu yüzden buraya dayanan hareketler kısa zamanda yayılmış ama, aynı şekilde sönmeye yüz yüze kalmıştır. Zeyd'i isyan konusunda desteklerini yinelemekten geri durmayan on binler nasıl olur da bir anda ona sırtını çevirerek onu düşmanlarının insafına terk etmişler. Zeyd öldürülünce de bu olaya seyirci olmaktan geri durmamışlar. Bu da bize gösteriyor ki buranın halkıyla, bu unsura dayanan liderler birbirini tam olarak anlayamıyorlar. Kûfe'ye bağlanan liderler oranın ani infiallerinin çekiciliğine kendilerini kaptırmış ve mutlak bir zaferin ışıklarını gördüklerini zannetmişler. Zira bu fırkaların liderleri bir anda bu kadar insanın ölüm üzerine biatlerinin arkasındaki hakikati anlayamamışlar. Sokaklarda slogan atarak Emevileri tehdit etmekle Ümeyye oğulları kuvvetleriyle karşı karşıya gelmek birbirinden çok farklıdır. Yine bu

¹ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife*, s. 44-45.

² Muhammed Ammâra, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslami*, s. 80.

hareketler coşturucu ifadelerle dolu binlerin imzalarını taşıyan mektuplardan da farklıdır. Bu iki durumun birbirinden ayırt edilmesi gerekiyor. Birçok hareket bu temel yanlışlık yüzünden başlanmadan yok olmuştur. Bunu fark etmeyenler olduğu gibi Hz. Hasan ve Ebû Hanife gibi durumu hakkıyla müşahede edip ona göre tavır takınanlar da vardır. Zeyd arkasındaki kuvvetlerin, atası Hz. Hasan'inkinden çok daha az olduğunu görmeli ve Hz. Hasan'ın o imkanlarına rağmen arkasındaki kuvvetlere elveda deyip gittiği gibi gitmeliydi. Ancak o zor olanı seçti. Yine atası Hz. Hüseyin gibi niteliksiz kalabalıkların içi boş süslü sözlerine aldanarak sonunu hazırladı. Bu hem onun hayatına mal oldu hem de ne olduğu belli olamayan bir fırka olan Rafizîler'in ortaya çıkmasına vesile oldu.

III.RAFİZÎLERİN KISA TARİHÇESİ VE ŞA'BÎ'NİN RAFİZÎLERE BAKIŞI

III.1. Rafizîlerin Kısa Tarihçesi

Gerçekten bu konuda net şeyler söylemek zordur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Rafizî tarihini Zeyd'in yukarıdaki sözüne dayandıranlar vardır.¹ Aynı zamanda çağdaş araştırmacılardan Ahmed Mahmud Subhî de bu görüşü araştırmasında nakletmektedir.² Ancak şunu da belirtmekte fayda var: Mezhepler tarihi müellifleri genelde Rafizîlikten genel Şia tarihini kastetmişlerdir. Bu meyanda Abdulkahir el-Bağdâdî ve el-İsferâînî'yi zikredebiliriz. Aslında bu bizim için bir dereceye kadar önem arz etmemektedir. Önemli olan bu fırkanın ilk dönemde teşekkül etmiş olması ve problem arz etmesidir. Bu problem daha hareketin başlangıcında ortaya çıkmaktadır. Tarih boyunca da fikirleriyle sürekli gündemde olmuş ve başka gruptaki insanlarla birçok sorun yaşamıştır.

III.2. Rafizîler

İslam'ın geniş ikliminde neşet eden en erken oluşumlardan biri de Rafizîler'dir. Bunlara bu lakabın takılmasının birçok sebebi vardır. Bu ismin verilmiş sebebine yukarıda bir nebzecek de olsa değinmeye çalıştık. Yine bu hareketin sürekli problem çıkardığını ve tuhaf fikirler öne sürdüklerini de yukarıda ifade etmiştik. Fikirler elbette sadece zihinlerde kalmakla durmuyor aynı zamanda geniş İslam düşünce havzasında yayılma imkanı da buluyordu. Buna karşılık başka fırkalara

¹ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 36.

² Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi'l-Kelam*, III, 56.

mensup ulema da bunlarla çeşitli şekillerde diyaloga girmiş ve bunun sonucunda ilginç tablolar ortaya çıkmıştır. Bu konuyla ilgili olarak ünlü hadisçi Süleyman b. Mihrân el-A'meş (v. 148) ile Rafizî Muğire b. Sa'd arasında geçen bir konuşmayı buraya aktarma da fayda mülâhaza ediyoruz. A'meş adını az önce aktardığımız Rafizînin yanına gittiğini ve ona Hz. Ali'nin faziletleri hakkında bir soru sorduğunu ifade etmektedir. Bunun üzerine Muğire, A'meş'e dönerek: "Sen onun faziletlerini dinlemeye güç yetiremezsin." dedi. A'meş onun faziletlerini dinlemede ısrar edince Muğire Hz. Adem'i zikrettikten sonra Hz. Ali'nin ondan daha hayırlı olduğunu ifade etti. Hz. Adem'den sonraki tüm Peygamberlerin ismini zikrettikten sonra Hz. Ali'nin onlardan daha hayırlı ve değerli olduğuna işaret ettikten sonra sözü Hz. Peygamber'e getirdi. Bu konuda da Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'le aynı seviyede olduğunu ifade etti. Bunun üzerine A'meş şöyle dedi: "Yalan söyledin. Allah'ın laneti üzerine olsun." Buna karşılık Muğire: "Onun faziletlerini dinlemeye güç yetiremeyeceğini sana bildirmişt看."¹

III. 3. Abdullah b. Abbas'ın Bir Rafizî İle Diyalogu

Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Şeddâd'a "sana çok garip bir şey söyleyeyim mi? Öğleyin elbiselerimi çıkardığım bir vakitte adamın biri kapıyı çaldı. Ben bu vakitte ancak önemli bir işi olanın kapıyı çalacağını hesap ederek kapıyı açmalarını ve onun içeri alınmasını istedim." İçeri girdiğinde adam: "Bu kişi ne zaman tekrar dönecek?" diye bir soru sordu. Ben de, "hangi adamdan bahsediyorsun?" dedim. Adam: "Ali b. Ebî Tâlib." dedi. Ben de, "Allah kabirdekileri tekrar diriltmedikçe onun geri gelmeyeceğini söyledim. Bunun üzerine adam: "Sen de şu cahillerin konuştuğu gibi konuştun." dedi. Ben de "şu lanetliğı çıkarın buradan" dedim.²

Buna benzer pasajları çoğaltabiliriz. Bunlar da bize sahabenin son halkası zamanında bu kadar ilginç fikirlerin toplumda nasıl da dolaşma imkanı bulunduğunu göstermektedir. Hatta biraz daha ileri gidersek bu fırkaya mensup-ki bu görüş el-Malâtî'ye aittir-kişiler kendi görüş ve düşüncelerini Hz. Ali karşısında bile rahatlıkla telaffuz edebiliyorlar. Hz. Ali'nin ilah olduğunu savunan bu tefekküre mensup şahıslar onun tarafından tevbeyle davet edilince bunu reddediyorlar. O da söylediğı şiirinde şöyle diyordu: "Ben kötü bir durumla karşılaştığımda ateşimi yakar ve

¹ İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 405.

² İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 408.

Kanber'i çağırırım." Ki bir rivayete göre bu insanları yakmıştır.¹ Ancak gerçekte onları yakmak istemiş fakat taraftarları arasına fitne gireceği korkusuyla bu düşüncedeki insanları sürgüne göndermiştir. Bu kişiler Hz. Ali şehit edildiğinde şöyle demişlerdir: "Hz. Ali öldürülmedi. Öldürülen Hz. Ali'nin şekline giren şeytandır. Çünkü Hz. Ali gökyüzüne yükseldi."²

İlginçtir ki tüm bu fikirlerden başkaları da haberdar olabiliyordu. Aynı zamanda karşılıklı cevaplar da eksik olmuyordu. Söz sahabeden açılmışken burada Hz. Hasan'ın kendi dönemlerindeki Rafizîlerin iddialarına verdiği cevabı buraya aktarmada fayda görüyoruz. Hz. Ali'nin vefat haberi Kûfe'ye ulaştığında şöyle diyorlardı: "Siz bize onun beynini yetmiş kasede getirseniz biz yine onun öldüğüne inanmayacağız." Bunun üzerine Hz. Hasan şöyle demiştir: "O ölmediyse biz niye onun mirasını aramızda paylaştık ve niye onun hanımları evlendi."³

III. 4. Şa'bî'nin Rafizîlere Bakışı

Malik b. Muaviye, Rafizîler hakkında Şa'bî'ye bir soru sormuş bunun üzerine Şa'bî şunları ifade etmiştir: "Hz. Ali hakkında bir yalan söylemek için onları köle olarak alsam ve benim evimi altınla doldurmalarını istesem vallahi kabul ederler. Ancak yemin ederim ki ben onun hakkında asla yalan söylemeyeceğim. Ey Malik, ben tüm akımları okudum. Ama Rafizîler kadar ahmak bir topluluk görmedim. Eğer hayvanlar alemiyle benzetme yapılırsa onlar ancak eşeklere benzerler. Kuşlara benzetilseler ancak akbabalar gibiler. Sonra sözlerine şöyle devam etti: Sapık fırkalar içinde seni Rafizîlerden sakındırırım. Çünkü onlar bu ümmetin Yahudileridir. İslam'a, Yahudilerin Hristiyanlığa öfkelenedikleri gibi öfkelenirler. Onlar Allah'tan korktuklarından dolayı ve severek değil, müslümanlardan öç almak için dine girdiler. Zira Hz. Ali onları ateşte yakmış ve başka diyarlara sürmüştür. Bu meyanda Abdullah b. Sebe'yi Sabat'a, Abdullah b. Sebbâb'ı el-Cezire'ye ve Ebû'l-Kerevves'i de başka bir yere sürgüne göndermiştir. İşte bu Rafizî mihnesi, tıpkı Yahudi mihnesi gibidir. Çünkü onlar iktidarın sadece Âl-i Davud'un hakkı olduğunu ileri sürerken Rafizîler de yönetimin sadece Ali ve oğullarına ait olduğunu ifade ediyorlar. Yahudiler, Mesih gelmeden, Rafizîler, Mehdi gelmeden cihad yapılamayacağını iddia ediyorlar.

¹ el-Malâtî, Ebû'l-Hüseyin Mahammed b. Ahmed b. Abdîrrahman(v. 377), *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1977, s. 18.

² el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 233; Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İst. 1996, s. 199.

³ el-Malâtî, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, s. 18.

Rafizîler, akşam namazını Yahudiler gibi geciktirirler. Yine Rafizîler, Yahudiler gibi üç talakta herhangi bir problem görmezler. Rafizîler, Yahudiler gibi kadınlar için iddet beklemeyi uygun görmezler. Yine Rafizîler, Yahudiler'e benzer bir biçimde her müslümanın kanını mubah görürler. Yahudiler, Tevrat'ı Rafizîler ise Kur'an'ı yakmışlar. Yahudiler Cebrail'e karşı düşmanlık beslerken Rafizîler onun vahyi yanlışlıkla Hz. Ali yerine Hz. Muhammed'e getirdiği gerekçesiyle ona düşmanlık yaparlar.¹ Hatta Yahudî ve Hristiyanların Rafizîler'e göre iki güzel hasleti vardır. Çünkü Yahudilere, sizin dininizin en hayırlıları kimlerdir diye sorulduğunda onlar, Musa'nın ashabıdır diyecekler; Hristiyanlara da aynı soru sorulsa onlar da İsa'nın arkadaşlarıdır diyecekler. Oysa aynı soru Rafizîlere sorulsa onlar bu dinin en şerhilerinin Hz. Muhammed'in arkadaşları olduğunu söyleyeceklerdir. Allah ashap için onlara istiğfarı emrederken onlar ashaba sövdüler. Bunun için kıyamete kadar kılıç onlar için çekilmiş olacaktır. Onların sağlam adımları, üzerinde birleştikleri bir görüşleri olmayacaktır. Onların daveti sürekli yenik, görüşleri ihtilafli ve toplumu bölük pörçük olacaktır. Tıpkı savaş için harp ilan edip ateş yaktıklarında Allah'ın o ateşi söndürmesi gibi."²

Rafizîler içinde bu niteliklere sahip gruplar oluşmuştur. Hele geneli batini karakterli bu fırkalar kontrol edilmesi güç, İslam'la yakından veya uzaktan alakası olmayan fikirler ortaya atmışlardır. Yukarıda Şa'abî'nin de ifade ettiği gibi genelde ilk İslam nesli hakkında çok aykırı düşüncelere sahip olmakla beraber Hz. Ali hakkında ise ziyadesiyle aşırı sayılabilecek bir tefekküre sahip olmuşlardır. Bu yüzden de orta bir yolun temsilcisi olan Şa'bî'nin gazabını çekmişlerdir.

Konumuz açısından önem arzettiğinden bu bölümü olduğu gibi aktardık. Çünkü araştırmanın başında da belirttiğimiz gibi herhangi bir İslami oluşuma mensup birinin muhalif bir fırkaya karşı kullandığı üslup bizim için mühimdir. Yukarda da görüldüğü gibi benzetmelere özellikle dikkat etmek lazım.

¹ İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 409-10.

² İbn Abdirabbih, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferid*, II, 409-10.

SONUÇ

Tarih tekerrür etmez, ama olaylar tıpa tıp aynı olmasa da birbirine benzer olarak sürekli meydana gelecektir. Geçmiş dönemlerde birçok olay olmuştur. Bu olayların hiçbirisi günümüzde olduğu gibi meydana gelmiyor. En azından hadiselerde etkili olan kişilerin değişmesi bakımından bu imkansızdır. Bu hadiselerle taraf olmuş insanların birçok aksi davranışları olmuştur. Bu hatalar onları bağlamaktadır. Zira geçmiş mazide kalması açısından geri getirilip yapılan hatalar onarılamaz. Yine istikbal de bilinmediğinden dolayı yapılacak yanlışlar gün yüzüne çıkarılıp tamir edilemez. Ama haldeki olayların gidişatı üzerinde biz, tasarrufta bulunabilir ve onların gidişatını değiştirme imkanına sahip olabiliriz. Geçmişte fırkalar arasında iletişimsizlik sonucu yaşanmış acı tecrübeler tarihin sayfalarına nakşedilmiştir. Elbette ki bunlar okunup hayıflanmak için kaydedilmemiştir. Tarih bu hadiseleri kaydetmiştir ki gelecek nesiller benzer olaylarla karşılaştıklarında sağlıklı ve sağlam bir tavır takınabilsin ve doğru kararı verebilsinler. Eğer sonraki nesiller tarihten ders almayıp olayları bir hikaye vezniyle okusalar o zaman insanlar acı gerçeklerle bir daha yüzyüze gelirler. Ki dünya arenası hala aynı olaylara sahne olmaktadır. Bu da bize insanların tarihi tam manasıyla anlamadıklarını ve idrak edemediklerini göstermektedir.

Tarihe mezhep savaşları diye geçen birçok harp meydana gelmiştir. Bu savaşlarda birbirine karşı silah çekenler farklı dinlere müntesip insanlar değildir. Bunlar aynı davanın salikleri olup, aralarındaki tek fark her iki grubun farklı dini yorum ve tefekküre sahip olmalarıdır. Oysa mezhep, zaten dinin farklı yorumu demektir. Bu farklılık bir ihtilaf unsuru olarak değil bir zenginlik olarak algılansaydı tarihe bu üzüntü verici hadiseler kaydedilmeyecekti. Ancak maalesef durum pozitif yönde gelişmemiştir. Zira bu farklı yorumların birbirini çekememelerinden dolayı birçok hadise meydana gelmiştir.

İslam dininde her ne kadar topyekun fırka savaşları olmamışsa da bazı elim tecrübeler yaşanmıştır. Bunlar da genelde İslam'ın erken dönemlerinde cereyan etmiştir. Ancak bu ilk karışıklıklara taraf olanlar sıradan insanlar olmayıp Hz. Peygamber'in halka-i tedrisinde eğitim almış mümtaz insanlardır. Bu açıdan bu ilk nesli eleştirmek elbette ki haddimizi aşmaktadır. Ancak bize miras olarak bıraktıkları

kültür ve medeniyete olan etkilerinden dolayı onlarla ilgili bazı mülâhazalarda bulunmak da bizim hakkımızdır.

Dünya tarihi, fırkalar arası ihtilaflarla şekillenmiştir. İlginçtir ki insanlar hala bu eski ve kötü alışkanlıklarını bırakmamışlardır. Çeşitli dinlerde farklı düşüncelere mensup insanlar hala birbiriyle mücadele etmekten geri durmuyorlar. Bir yanda çağdaş dünya, dinler arası diyalog yolunu ararken diğer tarafta dinler bakımından daha tali olan unsurlar, bir türlü birbiriyle sağlam bir iletişim kuramıyorlar. Bu da insanlığın acı ama gerçek yüzüdür.

Tüm insanların aynı şekilde düşünmesi ve davranması beklenemez. Dini metinleri yorumlamaya çalışırken de bu kaide üzerinde hareket edilmelidir. Farklı düşüncelere sahip insanlara müsamaha gösterilmeli, bu farklılıklar savaş unsuru olarak ele alınmamalıdır. Bununla beraber herhangi bir fırkaya mensup insan da dinin ve toplumun temel dinamiklerine karşı hassas davranmalıdır. Böyle davranıldığı takdirde ortada fikir adına savaşma olgusu olmaz. Olsa olsa fikirlerin düşünce düzeyinde çatışmasından güzel hakikatler ortaya çıkar.

İslam düşüncesinde oluşmuş Hariciler üzerinde düşündüğümüzde gerçekten bu fırka İslam medeniyetine ne kazandırmıştır. Haricilerin fayda ve zararları göz önünde bulundurulduğunda bir dindeki iç karışıklıkların ne kadar olumsuz sonuçlar doğurduğunu rahatlıkla müşahade edebiliriz. Oysa şu hususu göz ardı etmemek lazım: Hariciler temelde İslam'a hizmet için hareket ettiklerine inanıyorlardı. Oysa gerçekten yıllar süren Harici mücadelesi İslam'a ve müslümanlara hizmet edebildi mi? Bu soruya elbette ki müspet cevap vermek mümkün değildir. Sebep de Haricilerin herkesi kendileri gibi düşünmeye ve yaşamaya zorlamalarıdır. Sonuçta da bir çok sorunun doğmasında birinci derecede etkili oldular. Bu da tabi ki istenilmeyen bir husustur.

BİBLİOGRAFYA

Abdulkadir Şeybe, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, (çev. Osman Cilacı), Beyan Yay. İst. 1995.

Ahmed b. Hanbel (v. 241), *Fedâilü's-Sahâbe*, (tahk. Vasiyyü'llah Muhammed Abbas), I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

___ *el-Müsned*, I-VI, Müessesetü Kurtuba, Mısır.

___ *er-Redd ala'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, (tahk. Muhammed Hasan Râşid), el-Matbaâtü's-Selefiyye, Kahire 1393.

Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyası Enbiyâ ve Tevârih-i Hülefâ*, I-II, Bedir Yay. İst. 1972.

Ahmed b. İbrahim b. İsa, *Tevdihü'l-Mekâsıd ve Tashihü'l-Kavâid fi Şerhi Kasideti'l-İmâm İbni'l-Kayyim*, (tahk. Züheyr eş-Şaviş), I-II, el-Mektebü'l-İslamî, Beyrut 1406.

Ahmed Mahmud Subhî, *Fi İlmi'l-Kelam*, I-III, Darü'n-Nahdati'l-Arabîyye, Beyrut 1991.

Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü'l-Hutabi'l-Arabîyye*, I-II, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut.

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İst. 1992.

el-Askalânî, **Ahmed b. Ali b. Hacer** (v. 852), *Lisânü'l-Mizân*, (tahk. Dairetü'l-Marifeti'n-Nizâmiyye), I-V, Müessesetü'l-İlm li'l-Matbûât, Beyrut 1986.

Atçeken, İ. Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdilmelik*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2001.

el-Bağdâdî, **Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed** (v. 429), *el-Fark beyne'l-Fırak*, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990.

Bahçıvan, Seyit, *“İrca Fikri ve Ebû Hanife'nin İrca İle İthamına Bir Bakış”*, SÜİFD, Konya 1998, sayı VIII.

Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, TDVY, Ankara 1997.

el-Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud (v. 279), *Futûhû'l-Büldân*, (tahk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403.

Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (v. 256), *es-Sahih*, I-VIII, Darü Sahnun-Çağrı Yay. İst. 1992.

____ *et-Tarihü's-Sağır*, (tahk. Mahmud İbrahim Zâhid), I-II, Mektebetü Dari't-Türâs, Halep 1977.

Câbirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasi Akıl* (terc. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay. İst.1997.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, I-XVIII, Akçağ Yay. Ankara 1995.

Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu Siyasi ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Kardeşler Ofset ve Matbaâsı, Samsun 1996.

Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yay. İst. 1996.

____ “*Kerbela Olayı ve Etkileri*”, Diyanet Dergisi, Sayı DXCII, Ankara 2002.

Divânü'l-Hamâse, Mektebetü'l-Edebi'l-Arabî, Amman 1999.

Dökmeciyan, R. Hrair, *Arap Dünyasında Köktencilik*, (terc. Muhammed Karahanoğlu), İlke Yay. İst. 1992.

Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, (terc. Osman Keskiöğlu), DİBY, Ankara 2002.

el-Endelûsî, Muhammed b. Yahya b. Ebî Bekir (v. 741), *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli's-Şehid Osman*, (tahk. Mahmud Yusuf Zayid), Darü's-Sakâfe, Katar 1405.

el-Eş'a'rî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail (v. 330), *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), I-II, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1995.

Gölcük, Şerafettin, “*Cehm b. Safyân*”, DİA, VII, İst. 1993.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay. İst. 2001.

Hâfız b. Ahmed Hekimî (1377), *Meâ'ricü'l-Kabûl bi Şerhi Sülemini'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl*, (tahk. Ömer b. Mahmûd), I-III, Darü'l-Kayyım, Demmâm 1990.

el-Hâkim en-Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh (v. 405), *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, (tahk. Mustafa Abdulkadir Ata), I-IV, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

Halîfe b. el-Hayyât (v. 240), *Tarihü Halife b. el-Hayyât*, (tahk. Ekrem Ziyâ el-Umerî), Darü'l-Kalem-Müessesetü'r-Risâle, Dimeşk-Beyrut 1394.

el-Heysemî, Ali b. Ebî Bekir (v.807), *Mecmaü'z-Zevâid*, I-X, Darü'l-Kitâbi'l-Arabî-Darü'r-Reyyân li'l-Türâs, Kahire-Beyrut 1407.

Hişâm Cuâyî, *el-Fitne*, Dârü't-Talîâ li't-Tabââ ve'n-Neşr, Beyrut 2000.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Yeni Çizgi Yay. Ankara 1995.

Hodson, M. G. S. *İslam'ın Serüveni*, (terc. Komisyon), I-III, İz Yay. İst. 1993.

Fazlur Rahman, *İslam*, (çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yay. Ankara 2000.

Fırlalı, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay. İst. 1993.

____ *"Hariciler"*, DİA, XVI, İst. 1997.

____ *"Cemel Vaka'sı"*, DİA, VII, İst. 1993.

____ *"Ali"*, DİA, II, İst. 1996.

İbn Abdilber, Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed (v. 463), *el-İstîâb*, (tahk. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Darü'l-Cîl, Beyrut 1412.

İbn Abdirabbih, Ebû Ömer b. Muhammed el-Endelüsî, *Kitabü'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Mısır 1962.

İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâ'firî (v. 543), *el-A'vâsım mine'l-Kavâsım*, (tahk. Muhammed Cemil Gazî), Darü'l-Cîl, Beyrut 1407.

İbn Asâkir ed-Dimeşkî, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillâh (v. 571), *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî fî mâ Nüsibe ila'l-İmam Ebî'l-Hasan el-Eşâ'rî*, Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1979.

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v. 597), *Telbîsü İblîs*, (tahk. Seyyid Cümeylî), Darü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1985.

İbn Ebî Âsım, Amr b. Ebî Âsım ed-Dehhâk eş-Şeybânî (v. 287), *es-Sünnetü li İbni Ebî Âsım*, (tahk. Muhammed Nasürüddin el-Elbânî), I-II, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400.

İbni Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (v. 235), *el-Musannaf*, (tahk. Kemal Yusuf el-Hût), I-V, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409.

İbnü'l-Esir, Muhammed b. Muhammed b. Abdilvahid (v. 630), *el-Kâmil fi't-Tarih*, (tahk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), I-X, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

İbn Hallikân, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (v. 681), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zamân*, (tahk. İhsan Abbas), I-VIII, Darü's-Sakâfe, Beyrut 1988.

İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed ed-Dimeşkî (v. 1089), *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I-IV, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer(v. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut.

İbn Sa'd, Muhammed(v. 230), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Darü Sadir, Beyrut.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalîm (v. 728), *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, (tahk. Muhammed Reşâd Sâlim), I, 306, I-X, Müessesetü Kurtuba, 1406

_____*es-Sârimü'l-Meslûl ala Şâtimi'r-Rasûl*, I-III, Darü İbn Hazm, Beyrut 1418.

el-İsferâinî, Ebû'l-Muzaffer(v. 471), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, (tahk. Kemâl Yusuf el-Hût), Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.

el-İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh (v. 430), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1405.

Kandehlevî, M. Yusuf, *Hadislerle Hz. Peygamber ve Ashabın Yaşadığı Müslümanlık*, (terc. Komisyon), I-V, Cümle Yay. İst.

- Keskin, Halife, *İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan Yay. İst. 1997.
- Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, Kayıhan Yay. İst. 2001.
- Köksal, Asım, Hz. Hüseyin ve Kerbela Faciası, Köksal Yay. İst.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, I-XIV, Çağ Yay. İst. 1986.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir (v. 671), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, (tahk. Ahmed Abdulalim el-Berdûnî), I-XX, Darü's-Şa'b, Kahire 1372.
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ajans-Türk matbaası, Ankara 1965
- Le Bon, Gustave, *Kitleler Psikolojisi*, Timaş Yay. (terc. İsmail Demirci yönetmenliğinde Tim Tanıtım), İst. 1997.
- el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir(v. 507), *el-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, Kahire.
- el-Malâtî, Ebû'l-Hüseyin Mahammed b. Ahmed b. Abdirrahman(v. 377), *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1977.
- el-Mekkî, el-Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanife*, I-II, Darü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1981.
- el-Mesû'dî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali(v. 346), *Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I-IV, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Matbaâtü's-Saâde, Mısır 1964.
- el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (v. 212), *Vaka'tü Sıffîn*, (tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), el-Mektebetü'l-Arabiyyeti'l-Hadîs, Mısır 1981
- el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî (v. 742), *Tehzîbü'l-Kemâl*, (tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1980.
- Muhammed Ammâra, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslamî*, Darü's-Şurûk, Kahire 1991.

Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahi Yönü*, (terc. Sabri Hizmetli), Fecr Yay. Ankara 1992.

Muhammed Hudarî Bek, *Muhâderâtü Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmîyye*, I-II, Mısır 1969.

Muhammed Mescid-i Camî, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri*, (terc. Malik Eşter), İnsan Yay. İst. 1995.

el-Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezid, *el-Kâmil*, I-IV, Darü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire.

en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb (v. 303), *Hasâisü Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Mektebetü'l-Muallâ, el-Kuveyt 1406.

en-Neşşâr, Ali Sami, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (terc. Osman Tunç), I-II, İnsan Yay. İst. 1999.

Nevin A. Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, (terc. Vecdi Akyüz), İz Yay. İst. 1990.

Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şîî Harâketleri ve Günümüz Şîîliği*, TDVY, Ankara 1993.

Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi İbn Haldûn*, Darü'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983.

Önkâl, Ahmet, *"Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme"*, İstem, Konya 2003, sayı II.

Öz, Mustafa, *"İsti'râz"*, DİA, XXIII, İst. 1996.

____ *Hurkûs b. Züheyr*, DİA, İst. 1998.

er-Razî, Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn (v. 606), *I'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (tahk. Ali Sami en-Neşşâr), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406.

es-Sehâvî, Şemsüddin Muhammed (v. 902), *et-Tuhfetü'l-Latîfe fi Tarihi'l-Medîneti's-Şerîfe*, I-II, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Seyf b. Ömer ed-Dabbî el-Esedî, *el-Fitnetü ve Vaka'tü'l-Cemel*, (tahk. Ahmed Ratîb Armûş), Darü'n-Nefâis, Beyrut 1391.

es-Suyûfî, Abdurrahman b. Ebî Bekir (v. 911), *Tarihü'l-Hülefâ*, (tahk. Muhammed Mühyiddin Abdulhamid), Matbaâtü's-Saâde, Mısır 1371.

eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim(v. 548), *el-Milel ve'n-Nihal*, (tahk. Muhammed Abdulkadir el-Fâdilî), I-II, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2000.

et-Taberî, Muhammed b. Cerîr (v. 310), *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-V, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.

et-Tirmizî, Muhammed b. İsa(v. 279), *es-Sünen*, (tahk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-V, Darü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.

Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İst. 1996.

Tunç, Cihat, "*Gaylân ed-Dimaşkî*", DİA, XIII, İst. 1996.

Yaltkaya, M. Şerafettin, "*Cahm*", MEBİA, I-XIII, MEB Basım Evi, İst. 1977.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, I-II, Darü Sadir, Beyrut.

Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (v. 626), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Darü'l-Fikr, Beyrut-Dimeşk 1413.

Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (terc. E. Ruhi Fırlalı), Umran Yay. Ankara 1981.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748), *el-İber fi Haber men Ğaber*, Matbaâtü Hükümeti'l-Kuveyt, el-Kuveyt 1948.

___ *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, (tahk. Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Nuaym el-Arkasûsî), I-XXIII, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1413.

___ *Mizânü'l-İ'tidâl*, (tahk. Adil Muhammed Abdulmevcud), I-VIII, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.